

DRUŠTVENA ISTRAŽIVANJA

UDK 1:3/33
CODEN DSTRE5
ISSN 1330-0288

ČASOPIS ZA OPĆA DRUŠTVENA PITANJA
JOURNAL FOR GENERAL SOCIAL ISSUES

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB

161

GOD. 32 (2023)

BR. 3

STR. 385-568

ZAGREB

SRPANJ-RUJAN 2023.

VOL 32 (2023)

NO 3

PP 385-568

ZAGREB

JULY-SEPTEMBER 2023

385 Biljana Trifunović Marinković, Milica Lazić,
Jelena Šakotić-Kurbalija

407 Monika Komušanac

427 Ibrahim Avcı

449 Ivana Tucak Junaković, Neala Ambrosi-Randić,
Ivana Macuka

471 Vesna Buško, Petar Bezinović

493 Tena Velki, Gordana Kuterovac Jagodić

517 Nikolina Pleša Puljić, Damir Ribić

537 Barbara Kušević

SADRŽAJ / CONTENTS

Učinak razlike u procjeni osobne i supružnikove vrijednosti kao partnera na procjenu kvalitete bračnog odnosa: dijadni pristup

Effects of Mate Value and Mate Value Discrepancy on Perceived Marital Quality: A Dyadic Approach

Komparativna analiza tranzicijskih demografskih procesa Ukrajine i Hrvatske i recentni izbjeglički valovi

Comparative Analysis of Demographic Transition Processes in Ukraine and Croatia and Recent Refugee Waves

Kako proekolišno i štedljivo ponašanje određuju namjeru kupnje organskih i rabljenih proizvoda: istraživanje u Turskoj

How Pro-Environmental and Saving Behaviours Determine Organic Product and Second-Hand Product Purchase Intentions: A Study in Turkey

Psihosocijalne determinante objektivnih i subjektivnih pokazatelja uspješnoga starenja

Psychosocial Determinants of Objective and Subjective Indicators of Successful Ageing

Vezanost za školu i adaptivno ponašanje adolescenata

School Bonding and Adaptive Behaviour in Adolescents

Provjera ekološke valjanosti Hrvatskog upitnika školske klime za nastavnike s različitih odgojno-obrazovnih razina

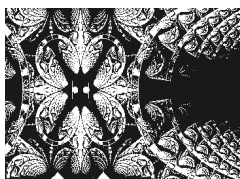
Testing Ecological Validity of the Croatian School Climate Questionnaire for Teachers from Different Educational Levels

Studentska percepcija nastave na daljinu i nastave licem u lice

Students' Perception of Online Teaching and Face to Face Teaching

Reprezentacije odnosa obitelji i osnovne škole u nacionalnim dokumentima, zakonima i podzakonskim aktima

Representations of Family and Primary School Relations in National Documents, Laws, and Sub-Legal Acts

<https://doi.org/10.5559/di.32.3.01>

EFFECTS OF MATE VALUE AND MATE VALUE DISCREPANCY ON PERCEIVED MARITAL QUALITY: A DYADIC APPROACH

Biljana TRIFUNOVIĆ MARINKOVIĆ,
Milica LAZIĆ, Jelena ŠAKOTIĆ-KURBALIJA
Faculty of Philosophy, University of Novi Sad,
Novi Sad, Serbia

UDK: 159.922.1-058.833

Original scientific paper

Received: April 4, 2021

The main aim of this study was to investigate the effects of mate value assessment and mate value discrepancy on perceived marital quality, using an assessment of personal and partner mate value obtained by both partners. The sample included 442 heterosexual couples that have lived together for at least a year. The Actor-Partner Interdependence Model (APIM) was used to investigate the effects of personal and partner mate value assessment on the evaluation of marital quality. In addition, two interaction effects were added to the model to examine the effect of mate value discrepancy on perceived marital quality. The APIM model showed significant actor and partner effects of the partner's mate value assessment on the evaluation of both husbands' and wives' marital quality. The model also showed a significant effect of personal mate value assessed by wives on husbands' marital quality assessment. However, the current evidence does not confirm the assumption of a possible combination of partners' mate value promoting marital quality above and beyond the contribution of both partners' mate value.

Keywords: mate value, mate value discrepancy, marital quality, Actor-Partner Interdependence Model

Jelena Šakotić-Kurbalija, Department of Psychology, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, Dr Zorana Đinđića 2, 21102 Novi Sad, Serbia.

E-mail: jelenasakotickurbalija@ff.uns.ac.rs

INTRODUCTION

Over the past few decades, studying the factors that influence and are affected by marital quality has been a significant area of study in the psychology of close relationships (Čikeš et al., 2018; Larson & Holman, 1994; Proulx et al., 2007). As a result, numerous studies have demonstrated that various individual (e.g., personality traits), intra-dyadic (e.g., communication and conflict resolution), and extra-dyadic factors (e.g., economic stress) affect perceived marital quality across a range of sub-samples and cultural contexts (Cundiff et al., 2012; Šakotić-Kurbalija et al., 2017; Wagner et al., 2019). Also, great research attention has been paid to the effects of marital quality on subjective well-being (Proulx et al., 2007), emotional distress (Goldfarb & Trudel, 2019), general and mental health (Robles et al., 2014). However, although partner relationships always involve two actors, for years the dominant approach in this research field has been individualistic or intrapersonal. The interdependencies between the assessments of various aspects of marital functioning made by both couple members, as well as the significance of the interactions between their assessments on the outcome variables, were neglected in previous studies (Cramer, 2000; Patrick et al., 2007). With recognising the importance of taking into account the assessments of both partners and the interdependence of these assessments (Kenny et al., 2006), the use of the dyadic approach has increased dramatically over the last few years (Candel & Turliuc, 2019).

Although considerable attention has been paid to the predictors of marital quality, assessing the partner's and personal mate values has rarely been investigated in this context. Most studies investigating the impact of mate value in romantic relationships still only use data from one partner, and they frequently focus on partner selection, overlooking the importance of perceived mate value in both long-term and marital relationships (Arnocky, 2018). The concept of mate value has emerged in evolutionary theory, emphasising that our male and female ancestors faced different tasks related to survival and reproduction. As a result, the concept initially referred to any externally visible traits or phenotypic qualities that enable successful reproduction. However, over time, the definition of mate value has evolved, and some authors (Fisher et al., 2008) now include "all characteristics an individual possesses at a given moment and within a particular context that impacts on their ability to successfully find, attract, and retain a mate" under the concept of mate value (Fisher et al., 2008, p. 157). So, in addition to physical attributes, mate value also incorporates all psychological and social traits that can affect the choice of a romantic partner and the functioning of a romantic relationship (Šakotić-Kurbalija & Trifunović, 2020).

The goal of the current study aims to advance our understanding of the significance of mate value in the context of romantic relationships by examining the impact of personal and partner's mate value as well as mate value asymmetry or discrepancy on marital quality. To do this, both partners provided assessments of their own and their partner's mate values.

Mate value discrepancy and marital quality

The Social Exchange Theory, also known as Interdependence Theory (Kelley & Thibaut, 1978; Thibaut & Kelley, 1959), is the most well-known theory that emphasises the importance of dyadic exchange. It holds that people evaluate their relationships by weighing the perceived benefits of their relationships against the perceived costs of those relationships, as well as the extent to which their current partner or relationship produces results that are better than those available from the best available alternatives (Simpson & Gangestad, 1992). Individuals who believe they are receiving the benefits they deserve from a partner or relationship are more likely to be satisfied with their partner or relationship. On the other hand, the Equity Theory (Hatfield et al., 1978), grounded in the Interdependence Theory (Kelley & Thibaut, 1978; Thibaut & Kelley, 1959), highlights the significance of the equity principle in a relationship. According to this theory, individuals are more likely to be satisfied in a relationship if they are "equitably treated", that is, if their relative gains are equivalent to those of their partners. On the other side, both "over-benefited" and "under-benefited" individuals are more likely to be unsatisfied with their relationship. Although Interdependence Theory and Equity Theory have conflicting assumptions, these assumptions are not necessarily mutually exclusive. Some studies (Lloyd et al., 1982) thus indicate that at the beginning of a relationship, the importance of the equity principle is more emphasised, while over time, equity begins to be valued significantly less. Thus, equity stands out as the best predictor of satisfaction in shorter relationships, while in longer relationships, equity loses its predictive power.

Some previous studies have shown that those who perceive themselves as under-benefited in terms of contributions to an intimate relationship, rate marital satisfaction lower than those who assess investment proportionally (VanYperen & Buunk, 1991). Studies on married couples supported previous findings that perceived inequity, in terms of "giving more" to the marriage (subjective under-benefit), is related to both partners' experiences of lower marital quality (DeMaris, 2010). DeMaris's (2010) study also shows that objective under-bene-

fit, in terms of contribution to income, paid labour, housework, and health, reduces women's but increases men's marital quality. Accordingly, insight into the assessment of personal or partner mate value separately is not enough to understand marital functioning. Instead, it is important to take into account the interactions between mate value assessments obtained by both partners.

Previous studies have shown that mate value discrepancy or the gap between one's assessment of personal and partner's mate values, predicts commitment and relationship satisfaction (Sidelinger & McMullen, 2008), forgiveness, and jealousy (Sidelinger & Booth-Butterfield, 2007), as well as mate retention behaviours (Sela et al., 2017). Particularly, when persons perceived their partner to have greater mate values than their own, they rated their relationships as satisfying and devoted, felt more jealousy and forgiving and engaged in more frequent mate retention behaviours. In a study conducted by Buss and Shackelford (1997a), in which two interviewers provided an independent assessment of husbands' and wives' mate values, women married to men of higher relative mate value were more afraid that their husbands would have affairs in the next year, and also reported a greater likelihood of divorcing them due to their infidelity (Shackelford & Buss, 1997). On the other hand, husbands who perceived their wives as more attractive reported more intense mate retention efforts (Buss & Shackelford, 1997b). The findings from Serbia (Šakotić-Kurbalija, 2016) align with the previously mentioned results, indicating that higher assessment of personal mate value is a significant predictor of how women perceive all aspects of marital quality, as well as marital stability. Women who perceived greater personal mate value estimated lower marital quality and were more willing to divorce.

Although researchers have shown that individuals who assess their partner's mate value as higher were more involved in maintaining the romantic relationship (Oltmanns et al., 2017), it is not clear enough to what extent mate value discrepancy is reflected in marital quality. Previous studies are very sporadic when it comes to the effects of mate value discrepancy on marital quality. Besides, significantly more research has used intrapersonal dimensions of marital quality, such as marital satisfaction, as an outcome variable, neglecting interpersonal dimensions, such as consensus, intimacy, etc. (e.g. Hromatko et al., 2015; Nowak & Danel, 2014).

In the study conducted by Nowak and Danel (2014), which only included a sub-sample of women and divided them into three categories where a woman had higher, equal and lower mate value than her partner, revealed that the category of women with higher self-assessed mate value had the lowest

relationship satisfaction compared to women who had equal and lower mate value than their partners. In a study using Croatian and Iranian samples, Tadinac and colleagues (Tadinac et al., 2012) found that profit in mate value (difference in personal and partner's perceived mate value) was a significant predictor of marital quality in both Croatian men and women, as well as in Iranian women. In these three sub-samples, people assessed the quality of their marriage as better if they thought their partners had a) higher mate value than they did. However, this did not apply to Iranian men, for whom profit in mate value was not a significant predictor of marital quality. Besides, Hromatko and colleagues (Hromatko et al., 2015) study's findings showed that: a) higher marital satisfaction of men in the Croatian sub-sample was associated with lower personal mate value, higher partner's mate value, and higher personal mate value assessed by a partner; b) higher marital satisfaction of women in Croatian and Iranian sub-samples was associated with higher partner's mate value; and c) the examined variables did not influence men's marital satisfaction in the Iranian sub-sample. These studies point to culture and gender-related differences in mate value assessments but also confirm the evolutionary hypothesis about the universal relevance of mate value in pair bonding (Hromatko et al., 2015).

Sex differences in mate value

Sex differences in mate value can be explained by evolutionary theories that emphasise the reproductive strategies and selective pressures that have shaped human mating preferences over time. Sexual selection theory and related fields (e.g., parental investment theory; Trivers, 1972) suggest that men and women have evolved different criteria for mate selection due to differences in their reproductive biology, investment, and potential reproductive payoffs.

In many species, males typically compete for females, while females are the choosy sex. This competition can lead to the evolution of traits in males that enhance their competitive advantage and attractiveness to females. In humans, traits such as social dominance, confidence, and displays of resources are often valued by women as indicators of genetic quality, and the ability to provide resources for offspring.

According to parental investment theory (Trivers, 1972), women generally face higher costs and greater investment in reproduction due to pregnancy, childbirth, and lactation. As a result, women are more selective in their mate choices and tend to prioritise long-term partners with qualities that indicate a man's ability and willingness to invest resources, pro-

vide protection, and support offspring. This preference is often reflected in the desire for mates with high social status, ambition, financial resources, and commitment.

On the other hand, men, as the sex with lower obligatory investment, are predicted to have a higher potential reproductive rate and are more inclined to pursue a strategy of mating with multiple partners. Men's preferences are more likely to be influenced by cues related to fertility and reproductive value, such as physical attractiveness, youthfulness, and indicators of good health. These preferences are thought to increase the likelihood of successful reproduction and passing on genes to future generations.

The Actor-Partner Interdependence Model

The Actor-Partner Interdependence Model (APIM) is a state-of-the-art methodology for analysing dyadic data in the field of partner relationships. The APIM is based on assumptions of the Interdependence Theory, which holds that interactions between partners have an impact on each other's experiences and outcomes (Rusbult & Van Lange, 2003). Since both partners are involved in mutual, long-term interactions and their thoughts, feelings, and behaviours are dependent on one another, researchers emphasise the need of examining both spouses' characteristics and assessments within the same statistical model. The great advantage of the APIM model, compared to models that do not take dyadic data into account, is that it allows examining how a certain characteristic of the spouse affects not only their own criterion variable, but also the partner's criterion variable (Campbell & Kashy, 2002). In addition, it is particularly important for this research that it is possible to introduce interaction effects between different predictor variables into the APIM model, which examines the importance of mate value discrepancy or asymmetry on the assessment of the marital quality by both partners. In short, without dyadic data and the introduction of interaction effects into the model, it would not be possible to test the assumptions of the previously mentioned theories, on the basis of which the hypotheses in this research were derived.

The present study

In the present study, we use the Actor-Partner Interdependence Model to investigate the effects of personal and partner mate value, as well as mate value discrepancy on marital quality.

In line with Hromatko et al's (2015) study that shows that men were more satisfied if they estimated their own mate value as low, we hypothesise that men's assessment of personal mate value and their evaluation of marital quality will be negatively related (H1).

In line with studies that show a link between the partner's mate value and relationship satisfaction and/or quality (Hromatko et al., 2015), we hypothesise that an individual's assessment of his or her partner's mate value and personal evaluation of marital quality will be positively related (H2). From a biological perspective, women invest more in offspring, leading to an initial imbalance in parental investment (Pawłowski & Danel, 2009). Considering that a man's potential investment in a relationship is related to his quality as a spouse, we therefore expect that the association between an individual's assessment of partner mate value and marital quality will be stronger for women than men (H2.1).

In line with Murray's (2005) assumption that individuals must believe that the partner sees them positively in order to be satisfied with their relationship, we hypothesise that an individual's assessment of his or her partner's mate value and his or her partner's marital quality will be positively related (H3). Because women are the more selective sex and men are the more competitive (Trivers, 1972), men could derive more satisfaction from being in a relationship with women who see them as highly desirable mates, and we therefore expect that the partner effect of the individual's assessment of partner mate value and marital quality will be stronger for men than women (H3.1).

Based on the assumptions of Interdependence Theory (Kelley & Thibaut, 1978; Thibaut & Kelley, 1959) that an individual who perceives to be in a relationship that provides high rewards, low costs, and exceeds the individual's generalised expectation, will be more satisfied with the relationship, we hypothesise that personal marital quality would increase when partner's mate value exceeds personal mate value (H4).

In line with studies that show that individuals with lower personal mate value, and who perceive their partner to have higher (vs. lower) mate value, perform more frequent Benefit-Provisioning mate retention tactics (Sela et al., 2017), emphasising that individuals who perceive they can be more easily replaced more often manifest behaviours that contribute to the preservation of marital functioning, thus potentially increasing the experience of general marital quality, we expect that an individual's marital quality would increase when their partner perceives themselves lower in value (H5).

In our study, both dyad members evaluated: 1) Personal mate value; 2) Partner mate value; and 3) Marital quality. Except the main actor and partner effects, two interaction effects were added to the model to test the effects of mate value discrepancy on marital quality. This is the first study to address the effects of mate value discrepancy on marital quality in such

a complex way, considering: 1) The dyad perspective; 2) Assessment of both personal and partner mate value by both partners; and 3) The interaction effects between different personal and partner mate value assessments.

METHOD

Sample and procedure

A total of 442 married couples of different educational, employment, and socioeconomic status from Serbia participated in the study. The average age of male participants was 42.22 years ($SD = 11.67$), while the female participants were, on average, 39.50 years old ($SD = 11.25$). The couples that participated in this study lived together on an average of 14.23 years ($SD = 11.56$), with 74.8% living in an official marriage and 69.8% having children.

The participants were recruited for participation at gynecologist offices and kindergartens during the year 2020. Couples who expressed interest in participation in the study were approached by researchers who explained the study and answered all their questions. Participants were asked to complete the questionnaires without consulting the partner and to return them in enclosed envelopes. The envelopes were delivered separately to each spouse to ensure the independence and privacy of the reports. The questionnaires were coded to match the partners. The study was anonymous and voluntary, and informed consent was obtained from all participants. Participants were required to: 1) be willing to participate by freely giving informed consent; 2) be over 18 years old; and 3) be in a heterosexual marriage or cohabit with their partners in a heterosexual relationship. The 58 questionnaires filled out by only one partner and the questionnaires with identical answers for both spouses on all measures were excluded. Participants were not reimbursed for their participation.

Instruments

Mate Value Inventory (Kirsner et al., 2003, modified by Tadinac et al., 2005) consists of 17 traits, representing mate values, which should be related to mating success (ambitious, attractive face, attractive body, desires children, emotionally stable, enthusiastic about sex, faithful to partner, financially secure, generous, a good sense of humour, healthy, independent, intelligent, kind and understanding, loyal, responsible, and sociable). Participants were asked to evaluate their mate value (MVI-SF) and the mate value of their romantic partner (MVI-PF), on a 5-point scale, ranging from 1 ("extremely low") to 5

("extremely high"). The Mate Value Inventory demonstrated good psychometric properties cited in previous studies (Gladden et al., 2010; Hromatko et al., 2015), and adequate internal consistency in the present study ($\alpha = 0.81$ for MVI-SF and $\alpha = 0.86$ for MVI-PF).

Dyadic Adjustment Scale (Spanier, 1976, 1989) is a 32-item self-report measure originally designed to assess the quality of marriage and similar dyads. Spanier (1976) also indicated that the DAS could be used to measure the separate components of dyadic adjustment (Dyadic Consensus, Dyadic Satisfaction, Dyadic Cohesion and Affectional Expression). The majority of the items are rated on different Likert-type scales (with 5-point, 6-point and 7-point format) defining the amount of agreement or the frequency of an event. Most items use a 6-point format, with options scored from 0 ("always agree") to 5 ("always disagree"). The scale also contains two dichotomous items. In this research, only the total score was used in analysis (ranging from 0 to 151), with higher scores indicating a better adjustment to one's relationship. A Dyadic Adjustment Scale has demonstrated excellent psychometric properties cited in previous studies (Trifunović et al., 2016; Šakotić-Kurbalija et al., 2017), and excellent internal consistency in the present study ($\alpha = 0.93$).

The relationship duration, measured in months, was used as a control variable.

Statistical analysis

We tested the Actor-Partner Interdependence Model proposed by Kenny and colleagues (Kenny et al., 2006), using a structural equation modelling approach. Concerning the Actor-Partner Interdependence Model, the main advantages of the SEM approach are that equations for both criterion variables can be estimated simultaneously, and the relations between parameters in different equations can be specified (Cook & Kenny, 2005). In addition, multigroup analyses were used to test whether the path coefficients in our models were equal for the wives and husbands (Kline, 2005). We compared the model allowing the paths to vary across sex with the model constraining the structural paths across gender to be equal to examine the sex differences.

Data analysis was performed using Mplus, version 7.32 (Muthen & Muthen, 2015), with a robust maximum likelihood estimation. The following fit indices were used to evaluate the model: robust Satorra-Bentler scaled chi square ($SB\chi^2$), The Root Mean Square Error of Approximation (RMSEA), Comparative Fit Index (CFI), Tucker-Lewis Index (TLI), and Standardised Root Mean Residual (SRMR). The $SB\chi^2$ value should

be nonsignificant to indicate a good fit, but this is rarely obtained in large samples as the chi-square value is highly sensitive to sample size (Barrett, 2007). SRMR values less than 0.8 (Perry et al., 2015), RMSEA values from 0.06 or less, and CFI and TLI above 0.95 are recognised as indicative of a good fit, while RMSEA between 0.06 and 0.08, and CFI and TLI between 0.90 and 0.95 are considered acceptable (Hu & Bentler, 1999).

The main assumption of the APIM model is that in partner relationships, a personal assessment of the marital quality depends not only on the personal characteristics, but also on the characteristics of the other dyad member. Accordingly, two types of effects are calculated within the APIM model, i.e., actor and partner effects, which refer to different predictive relationships within the model. The actor effect refers to the predictive power that the personal characteristics of one partner have on the criterion variable evaluated by the same partner. On the other hand, partner effect refers to the predictive power that certain characteristics of one partner have in explaining the evaluation of a criterion variable by another partner. In this study, the assessment of personal and partner mate value by both partners was used to predict the marital quality assessed by both partners simultaneously. In this example, the actor effects refer to the effects that the assessment of personal and partner mate value by one partner has on his/her own assessment of marital quality. On the other hand, partner effects refer to the effects that the evaluation of personal and partner mate value by one partner has on the evaluation of marital quality by another partner. Accordingly, in model 1 four actor effects and four partner effects were tested.

In model 2, in addition to the actor and partner effects, two interactive effects were included: 1) the interactive effect of personal and partner mate value measured by husbands; and 2) the interactive effect of personal and partner mate value measured by wives. Each of the mentioned interactive effects in the model predicted marital quality measured by both partners.

All variables were previously standardised.

RESULTS

Descriptive statistics and correlations among study variables

Descriptive statistics and correlations among study variables are given in Table 1. The scores on all forms of mate value assessment are high and uniform, regardless of which partner makes the assessment. The evaluation of the quality of marriage is high for both partners and above the theoretical aver-

TABLE 1
Descriptive statistics
and correlations
among study variables

age. According to a more lenient criterion (± 1.5 ; Tabachnick & Fidell, 2013), skewness and kurtosis values can be considered acceptable for all scales, indicating that no deviation from the normal distribution is registered. The correlation between different forms of mate value scales is moderate and moves in the positive direction. Assessment of marital quality correlates moderately strongly with other study variables, with the exception of the correlation between the wife's assessment of personal mate value and husband's evaluation of marital quality, which has low intensity.

	1.	2.	3.	4.	5.	6.
1. Personal mate value (W)						
2. Partner's mate value (W)	0.588**					
3. Personal mate value (H)	0.417**	0.569**				
4. Partner's mate value (H)	0.492**	0.509**	0.512**			
5. Marital quality (W)	0.452**	0.762**	0.425**	0.466**		
6. Marital quality (H)	0.335**	0.594**	0.468**	0.651**	0.727**	
Mean	70.22	73.27	69.75	72.96	113.13	111.17
Standard deviation	7.61	7.80	6.72	8.15	14.55	14.92
Skewness	-0.96	-1.28	-0.38	-0.83	-0.93	-0.97
Kurtosis	1.44	1.71	0.06	0.38	1.41	1.25

Note: Personal mate value (W) = wife's estimate of own mate value; Partner's mate value (W) = wife's estimate of partner's mate value; Personal mate value (H) = husband's estimate of own mate value; Partner's mate value (H) = husband's estimate of partner's mate value; Marital quality (W) = wife's marital quality; Marital quality (H) = husband's marital quality;

** $p < 0.01$, * $p < 0.05$.

Personal and partner's mate value and marital quality: APIM models

We tested two APIM models: 1) a model with main effects, 2) a model with main effects and two interaction effects which tested the discrepancy effect. Model 1, which included four predictors, i.e., assessment of personal and partner's mate value assessed by both partners, shows good fit indices according to the criteria proposed by Hu and Bentler (1999) ($\chi^2 (9) = 889.00$, $p < 0.05$; $CFI = 0.913$; $TLI = 0.907$; $RMSEA = 0.047$ (90% $CI = 0.028, 0.059$)). Since this model also contains two criterion variables, i.e., the assessment of marital quality by two partners, eight main effects were tested in the model (Table 2). A significant predictor of marital quality, evaluated by wives, is how she assesses her partner's mate value ($\beta = 0.728$, $p < 0.001$) and how her partner assesses her mate value ($\beta = 0.121$, $p < 0.05$). With the increase of the partner's mate value, assessed by both partners, the assessment of the quality of marriage, assessed by wives, also increases. On the other hand, significant

predictors of marital quality, assessed by men, are how they assesses their partner's mate value ($\beta = 0.499, p < 0.001$), how their partners assess their mate value ($\beta = 0.402, p < 0.05$), but also how their partners evaluate personal mate value ($\beta = -0.159, p < 0.001$). With the increase of the partner's mate value, assessed by both partners, as well as with the decrease of the partner's personal mate value, the assessment of marital quality, assessed by men, also increases. The relationship duration was kept under control.

	Marital quality (W)			Marital quality (H)		
	Estimate	s.e	p	Estimate	s.e.	p
Personal mate value (W)	0.001	0.048	0.989	-0.159	0.046	0.001
Partner's mate value (W)	0.728	0.050	0.000	0.402	0.058	0.000
Personal mate value (H)	-0.052	0.053	0.321	0.051	0.049	0.296
Partner's mate value (H)	0.121	0.057	0.033	0.499	0.049	0.000
Relationship duration	-0.006	0.032	0.861	0.002	0.033	0.955

TABLE 2
Partner and actor
effects of personal and
partner's mate value
on marital quality

In order to test the discrepancy effects (Figure 1), in addition to the main actor and partner effects, two interaction effects were added in Model 2: 1) the interaction effect of personal and partner's mate value, assessed by wives, and 2) the interaction effect of personal and partner's mate value, assessed by husbands. The same main actor and partner effects were registered as in Model 1 (Table 2; Table 3). Additionally, no significant interaction effects were registered. Also, the effect of relationship duration was not registered.

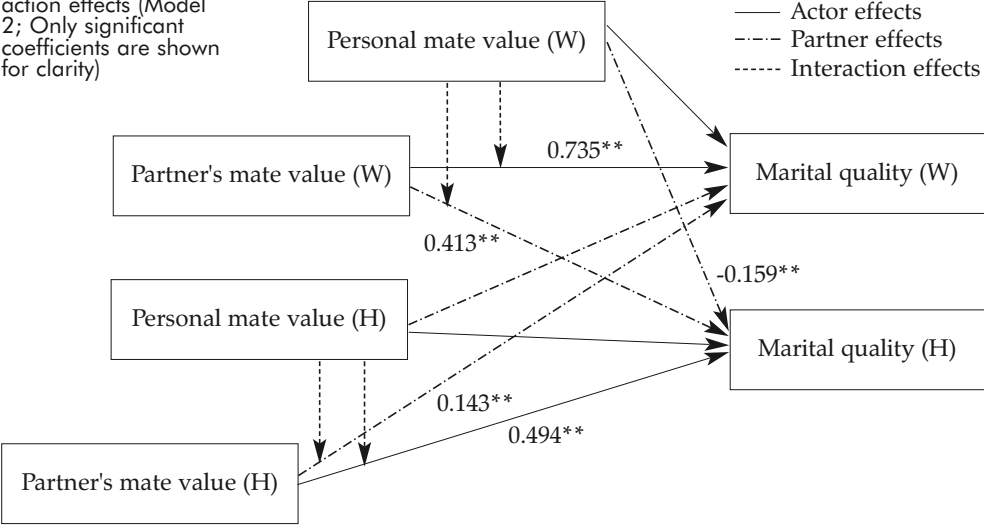
TABLE 3
Main and interaction
effects of personal and
partner's mate value
on marital quality

	Marital quality (W)			Marital quality (H)		
	Estimate	s.e	p	Estimate	s.e.	p
Personal mate value (W)	-0.014	0.044	0.745	-0.159	0.047	0.001
Partner's mate value (W)	0.735	0.048	0.000	0.413	0.054	0.000
Personal mate value (H)	-0.034	0.049	0.493	0.050	0.047	0.289
Partner's mate value (H)	0.143	0.055	0.009	0.494	0.058	0.000
Interaction effect (W)	0.037	0.037	0.318	0.036	0.046	0.435
Interaction effect (H)	0.077	0.041	0.062	-0.008	0.032	0.808
Relationship duration	-0.001	0.031	0.963	0.002	0.033	0.948

Note. Interaction effect (W) = Personal mate value (W) * Partner's mate value (W); Interaction effect (H) = Personal mate value (H) * Partner's mate value (H).

We also used multigroup models to test whether the path coefficients differ between wives and husbands. We compared the first model (allowing the paths to vary across sex) with the second model (constraining the structural paths across gender to be equal) to examine the sex differences. The results showed non-significant chi-square differences between the two models, $\Delta\chi^2(7) = 125.49, p > 0.01$. Inspection of each

FIGURE 1
Personal and partner's
mate value and
marital quality: actor,
partner and inter-
action effects (Model
2; Only significant
coefficients are shown
for clarity)

DISCUSSION

The purpose of the present study was to evaluate effects of personal and partner's mate value assessment, as well as the effect of mate value discrepancy on perceived marital quality. In line with the results of previous studies (e.g., Hromatko et al., 2015; Sideling & McMullen, 2008; Tadinac et al., 2012), these study results suggest that the assessment of mate value influences not only the mate selection process but also the perceived quality of a romantic relationship once it has been formed.

Our model showed that the assessment of personal mate value is weakly related to perceived marital quality, so contrary to what was hypothesised in H1, we did not find a significant effect of husbands' personal value assessment on perceived marital quality. However, the model indicates a low yet significant negative effect of a wife's personal mate value assessment on the husband's perceived marital quality. It could be assumed that husbands feel more secure in marriages in which women value themselves less because they estimate that their wives are less likely to be unfaithful to them or leave them. On the other hand, lower wives' assessment of personal mate value may be related to their more frequent use of Benefit-Provisioning mate retention tactics, as previous research has suggested (Sela et al., 2017), emphasising that individuals who perceive that they can be more easily replaced more often manifest behaviours that contribute to the preser-

vation of marital functioning, such as sexual satisfaction of partners and an investment in improving their physical appearance (Oltmanns et al., 2017), and thus potentially increasing the experience of general marital quality. Benefit-Provisioning behaviours can also improve husbands' perception of wives' mate value, which further contributes to husbands' experience of high marital quality. In addition, it is possible that men, in accordance with traditional roles, highly value modesty in women, and evaluate as better relationships with women who, although they have a lot of qualities, in the end, do not praise themselves.

As hypothesised in H2, we found a significant effect of partners' mate value assessment on experience of marital quality, both in husbands and wives, but we did not find higher actor effect of a partner's mate value for wives' evaluation of marital quality compared to that of husbands', as hypothesised in H2.1. These results are consistent with the previously identified significance of partners' mate value for relationship development and its various aspects. Men and women who report high mate value for their partners show a greater willingness to forgive a partner's infidelity (Sidelinger & Booth-Butterfield, 2007), as well as higher relationship satisfaction (Sidelinger & McMullen, 2008) and higher marital quality (Tadinac et al., 2012). According to Social Exchange Theory (Thibaut & Kelley, 1959), an individual's personal assessment of a romantic relationship depends on the degree to which the partner meets and exceeds his/her needs, compared to the best available option outside the relationship. Thus, individuals whose needs are not met become dissatisfied with their relationship. Therefore, many authors state that individuals who perceive their partners more positively can more easily forgive their partners for various inappropriate behaviours and take more constructive actions in order to resolve conflict situations (Arriaga et al., 2007; Miller et al., 2006). In addition, a positive partner's mate value assessment can contribute to a reduction of focusing on alternative partners which may occur at certain stages of the relationship (Lydon et al., 2008), and which can further contribute to maintaining relationship quality.

As hypothesised in H3, we found a significant effect of the husband/wife's assessment of partner's mate value on the partner's evaluation of marital quality, but we did not find a more pronounced partner effect of a partner's mate value on a husband's marital quality, compared to that of a wife's marital quality, as hypothesised in H3.1. These results are consistent with Murray's (2005) assumption that individuals must believe that a partner sees them positively in order to be satisfied with their relationship. It can be assumed that the pos-

itive evaluation of husbands' and wives' mate value by their spouses can contribute to their greater sense of security and acceptance. Husbands and wives who positively evaluate their spouses may be more likely to exhibit Benefit-Provisioning behaviours such as expressing love and affection and giving compliments, which in turn can contribute to an increased sense of acceptance, security, and irreplaceability, as well as the perception of a higher marital quality by way of strengthening the marital relationship between spouses. On the other hand, if husbands and wives evaluate their spouses less positively, spouses may perceive an increased likelihood of rejection and may feel that they are easily replaceable in the relationship, which can lead to reduced trust in one's partner, a reduced desire to further invest in the marriage, and consequently to an experience of lower marital quality. Since our data are based on correlations, it is also possible that partners who assess higher marital quality engage in behaviours that further contribute to a positive relationship climate, and in return, such behaviours could provide the mate with reasons to perceive them as better partners.

Contrary to what was hypothesised in H4 and H5, the current evidence does not confirm the assumption of a possible combination of partners' mate value promoting marital quality above and beyond the contribution of both partners' mate value. Moderator variables, such as partners' religiosity or gender-role ideologies, could play a prominent role in the absence of the predicted discrepancy effect. In most marriages, each spouse's contribution in a given domain is not the same – one spouse is contributing more but getting back a smaller outcome, in the form of the other spouse's contribution. However, religious couples have less tendency to recognise inequity in relationship contributions in contrast to less religious couples, and therefore are less likely to respond with distress if they are "under-benefited" in their relationships (Wilcox & Nock, 2006), and more traditional couples have more tendency to expect asymmetry in relationship contributions, and therefore have less tendency to react as negatively to inequity in relationship contributions in contrast to more egalitarian couples.

Also, in this study we used a composite measure to assess mate value. By using combined multiple aspects or traits that are considered important in mate selection, such as physical attractiveness, intelligence, personality, social status, etc., we aimed to capture the overall perceived value of an individual as a mate. However, it is possible that both similarity and dissimilarity between an individual's own mate value and their partner's mate value have significant effects on marital quali-

ty, depending on the specific mate value characteristics, as indicated by previous research. For example, the perception that one's partners share similar goals, such as having children, is positively associated with relationship satisfaction (Avivi et al., 2009). Being similar to the romantic partner in characteristics such as emotional stability, kindness and understanding, etc., can be beneficial to marital quality, because partners who are similar to each other may be more attuned in coordinating their interactions and better able to understand each other's emotions and to experience an increase in closeness (Anderson et al., 2003; Gonzaga et al., 2007). Contrary to that, some studies found that having a more attractive partner improves relationship satisfaction (Conroy-Beam et al., 2016), so discrepancy (in terms of perceived benefit) in some characteristics like physical attractiveness, vitality, and others, can be positively associated with marital quality. We should also consider complementarity as a specific form of discrepancy, where the partners' opposite characteristics provide satisfaction by compensating each other's weaknesses (e.g., Markey & Markey, 2007). For example, similarity on certain characteristics, such as ambition or dominance (Markey et al., 2010), could have adverse effects on relationship functioning because partners could be more likely to compete with each other as they strive to fulfil their individual needs, so this form of complementarity could prevent conflict between spouses.

The present study has several limitations. Firstly, a cross-sectional design of this study limits causal inferences, so future studies may utilise longitudinal methods to examine the causal relationships between mate value and marital quality. Secondly, we used a convenience sample that included married couples with perceived high marital quality, which raises the question of whether spouses gave socially desirable answers, or only couples with perceived high marital quality were willing to participate voluntarily in the research, thus reducing the possibility of generalising the obtained results. Also, since mate value discrepancy/similarity effects have been found to be small in size in most of the studies (e.g., Hromatko et al., 2015), large couple samples are needed to detect these effects above and beyond actor and partner effects of mate value. Although the size of our sample was as large, or larger than average couple studies, it might not suffice for the detection of very small effects. However, notwithstanding these limitations, we believe that our study has a valuable theoretical contribution, as it directly indicates how mate value assessed by both partners is related to the experience of marital quality in heterosexual relationships. In addition, results suggesting significant effects of mate value assessment on experience of marital quality may have important practical implications for

counselling and therapy in the context of marital problems, indicating the need to consider how individuals assess different characteristics in their partners.

We recommend that future research focuses on examining the mechanisms by which personal and partner's mate value affect relationship quality assessed by both partners. Understanding the relationship between these constructs can contribute to the development of more effective interventions aimed at preventing problems in both marital and more general romantic relationships, as well as increasing relationship quality and overall marital functioning.

Acknowledgements

This study was supported by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia (project number ON179022; project name "Effects of existential uncertainty on individuals and families in Serbia").

REFERENCES

- Anderson, C., Keltner, D., & John, O. P. (2003). Emotional convergence between people over time. *Journal of Personality and Social Psychology*, 84(5), 1054–1068. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.84.5.1054>
- Arnocky, S. (2018). Self-perceived mate value, facial attractiveness, and mate preferences: Do desirable men want it all? *Evolutionary Psychology*, 16(1), 1–8. <https://doi.org/10.1177/1474704918763271>
- Arriaga, X. B., Slaughterbeck, E. S., Capezza, N. M., & Hmurovic, J. L. (2007). From bad to worse: Relationship commitment and vulnerability to partner imperfections. *Personal Relationships*, 14(3), 389–409. <https://doi.org/10.1111/j.1475-6811.2007.00162.x>
- Avivi, Y. E., Laurenceau, J. P., & Carver, C. S. (2009). Linking relationship quality to perceived mutuality of relationship goals and perceived goal progress. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 28(2), 137–164. <https://doi.org/10.1521/jscp.2009.28.2.137>
- Buss, D. M., & Shackelford, T. K. (1997a). Susceptibility to infidelity in the first year of marriage. *Journal of Research in Personality*, 31(2), 193–221. <https://doi.org/10.1006/jrpe.1997.2175>
- Buss, D. M., & Shackelford, T. K. (1997b). From vigilance to violence: Mate retention tactics in married couples. *Journal of Personality and Social Psychology*, 72(2), 346–361. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.72.2.346>
- Campbell, L., & Kashy, D. A. (2002). Estimating actor, partner, and interaction effects for dyadic data using PROC MIXED and HLM: A user-friendly guide. *Personal Relationships*, 9(3), 327–342. <https://doi.org/10.1111/1475-6811.00023>
- Candel, O. S., & Turliuc, M. N. (2019). Insecure attachment and relationship satisfaction: A meta-analysis of actor and partner associations. *Personality and Individual Differences*, 147, 190–199. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2019.04.037>
- Conroy-Beam, D., Goetz, C. D., & Buss, D. M. (2016). What predicts romantic relationship satisfaction and mate retention intensity: Mate

preference fulfillment or mate value discrepancies? *Evolution and Human Behavior*, 37(6), 440–448. <https://doi.org/10.1016/j.evolhumbehav.2016.04.003>

Cook, W. L., & Kenny, D. A. (2005). The actor-partner interdependence model: A model of bidirectional effects in developmental studies. *International Journal of Behavioral Development*, 29(2), 101–109. <https://doi.org/10.1080/01650250444000405>

Cramer, D. (2000). Relationship satisfaction and conflict style in romantic relationships. *The Journal of Psychology*, 134(3), 337–341. <https://doi.org/10.1080/00223980009600873>

Cundiff, J. M., Smith, T. W., & Frandsen, C. A. (2012). Incremental validity of spouse ratings versus self-reports of personality as predictors of marital quality and behavior during marital conflict. *Psychological Assessment*, 24(3), 676–684. <https://doi.org/10.1037/a0026637>

Čikeš, A. B., Marić, D., & Šincek, D. (2018). Emotional intelligence and marital quality: Dyadic data on Croatian sample. *Studia Psychologica*, 60(2), 108–122. <https://doi.org/10.21909/sp.2018.02.756>

DeMaris, A. (2010). The 20-year trajectory of marital quality in enduring marriages: Does equity matter? *Journal of Social and Personal Relationships*, 27(4), 449–471. <https://doi.org/10.1177/0265407510363428>

Fisher, M., Cox, A., Bennett, S., & Gavric, D. (2008). Components of self-perceived mate value. *Journal of Social, Evolutionary, and Cultural Psychology*, 2(4), 156–168. <https://doi.org/10.1037/h0099347>

Gladden, P. R., Figueredo, A. J., & Snyder, B. (2010). Life history strategy and evaluative self-assessment. *Personality and Individual Differences*, 48(6), 731–735. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2010.01.016>

Goldfarb, M. R., & Trudel, G. (2019). Marital quality and depression: A review. *Marriage & Family Review*, 55(8), 737–763. <https://doi.org/10.1080/01494929.2019.1610136>

Gonzaga, G. C., Campos, B., & Bradbury, T. (2007). Similarity, convergence, and relationship satisfaction in dating and married couples. *Journal of Personality and Social Psychology*, 93(1), 34–48. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.93.1.34>

Hatfield, E., Walster, G. W., & Berscheid, E. (1978). *Equity: Theory and research*. Allyn & Bacon.

Hromatko, I., Bajoghli, H., Rebernjak, B., Joshaghani, N., & Tadinac, M. (2015). Relationship satisfaction as a function of mate value. *Evolutionary Behavioral Sciences*, 9(4), 242–256. <https://doi.org/10.1037/ebbs0000055>

Hu, L. T., & Bentler, P. M. (1999). Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: Conventional criteria versus new alternatives. *Structural Equation Modeling: A Multidisciplinary Journal*, 6(1), 1–55. <https://doi.org/10.1080/10705519909540118>

Kelley, H. H., & Thibaut, J. W. (1978). *Interpersonal relations: A theory of interdependence*. Wiley.

Kenny, D. A., Kashy, D. A., & Cook, W. L. (2006). *Dyadic data analysis*. Guilford Press.

Kirsner, B. R., Figueredo, A. J., & Jacobs, W. J. (2003). Self, friends, and lovers: Structural relations among Beck Depression Inventory scores

and perceived mate values. *Journal of Affective Disorders*, 75(2), 131–148. [https://doi.org/10.1016/s0165-0327\(02\)00048-4](https://doi.org/10.1016/s0165-0327(02)00048-4)

Kline, T. J. B. (2005). *Psychological testing: A practical approach to design and evaluation*. Sage. <https://doi.org/10.4135/9781483385693>

Larson, J. H., & Holman, T. B. (1994). Premarital predictors of marital quality and stability. *Family Relations*, 228–237. <https://doi.org/10.2307/585327>

Lloyd, S., Cate, R., & Henton, J. (1982). Equity and rewards as predictors of satisfaction in casual and intimate relationships. *The Journal of Psychology*, 110(1), 43–48. <https://doi.org/10.1080/00223980.1982.9915324>

Lydon, J. E., Menzies-Toman, D., Burton, K., & Bell, C. (2008). If-then contingencies and the differential effects of the availability of an attractive alternative on relationship maintenance for men and women. *Journal of Personality and Social Psychology*, 95(1), 50–65. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.95.1.50>

Markey, P. M., & Markey, C. N. (2007). Romantic ideals, romantic obtainment, and relationship experiences: The complementarity of interpersonal traits among romantic partners. *Journal of social and Personal Relationships*, 24(4), 517–533. <https://doi.org/10.1177/0265407507079241>

Markey, P. M., Lowmaster, S., & Eichler, W. (2010). A real-time assessment of interpersonal complementarity. *Personal Relationships*, 17(1), 13–25. <https://doi.org/10.1111/j.1475-6811.2010.01249.x>

Miller, P. J., Niehuis, S., & Huston, T. L. (2006). Positive illusions in marital relationships: A 13-year longitudinal study. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 32(12), 1579–1594. <https://doi.org/10.1177/0146167206292691>

Murray, S. L. (2005). Regulating the risks of closeness: A relationship-specific sense of felt security. *Current Directions in Psychological Science*, 14(2), 74–78. <https://doi.org/10.1111/j.0963-7214.2005.00338.x>

Muthén, L. K., & Muthén, B. O. (2015). *Mplus user's guide* (7th ed.). Muthén & Muthén.

Nowak, N., & Danel, D. (2014). Mate value asymmetry and relationship satisfaction in female opinion. *Journal of Sex & Marital Therapy*, 40(5), 425–433. <https://doi.org/10.1080/0092623x.2012.756839>

Oltmanns, J. R., Markey, P. M., & French, J. E. (2017). Dissimilarity in physical attractiveness within romantic dyads and mate retention behaviors. *Journal of Social and Personal Relationships*, 34(4), 565–577. <https://doi.org/10.1177/0265407516647203>

Patrick, S., Sells, J. N., Giordano, F. G., & Tollerud, T. R. (2007). Intimacy, differentiation, and personality variables as predictors of marital satisfaction. *The Family Journal*, 15(4), 359–367. <https://doi.org/10.1177/1066480707303754>

Pawłowski, B., & Danel, D. (2009). Evolutionary psychology – Adaptations and evolutionary inertia of human mind. *Kosmos*, 3(58), 573–583.

Perry, J. L., Nicholls, A. R., Clough, P. J., & Crust, L. (2015). Assessing model fit: Caveats and recommendations for confirmatory factor analysis and exploratory structural equation modeling. *Measurement in Physical Education and Exercise Science*, 19(1), 12–21. <https://doi.org/10.1080/1091367X.2014.952370>

- Proulx, C. M., Helms, H. M., & Buehler, C. (2007). Marital quality and personal well-being: A meta-analysis. *Journal of Marriage and Family*, 69(3), 576–593. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2007.00393.x>
- Robles, T. F., Slatcher, R. B., Trombello, J. M., & McGinn, M. M. (2014). Marital quality and health: A meta-analytic review. *Psychological Bulletin*, 140(1), 140–187. <https://doi.org/10.1037/a0031859>
- Rusbult, C. E., & Van Lange, P. A. (2003). Interdependence, interaction, and relationships. *Annual Review of Psychology*, 54(1), 351–375. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.54.101601.145059>
- Sela, Y., Mogilski, J. K., Shackelford, T. K., Zeigler-Hill, V., & Fink, B. (2017). Mate value discrepancy and mate retention behaviors of self and partner. *Journal of Personality*, 85(5), 730–740. <https://doi.org/10.1111/jopy.12281>
- Shackelford, T. K., & Buss, D. M. (1997). Anticipation of marital dissolution as a consequence of spousal infidelity. *Journal of Social and Personal Relationships*, 14(6), 793–808. <https://doi.org/10.1177/0265407597146005>
- Sidelinger, R. J., & Booth-Butterfield, M. (2007). Mate value discrepancy as predictor of forgiveness and jealousy in romantic relationships. *Communication Quarterly*, 55(2), 207–223. <https://doi.org/10.1080/01463370701290426>
- Sidelinger, R. J., & McMullen, A. (2008). Exploring mate value across two studies: From perceptions to enhancement. *Human Communication*, 11, 53–70. <https://bit.ly/2OmESY3>
- Simpson, J. A., & Gangestad, S. W. (1992). Sociosexuality and romantic partner choice. *Journal of Personality*, 60(1), 31–51. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.1992.tb00264.x>
- Spanier, G. B. (1976). Measuring dyadic adjustment: New scales for assessing the quality of marriage and similar dyads. *Journal of Marriage and the Family*, 38(1), 15–28. <https://doi.org/10.2307/350547>
- Spanier, G. B. (1989). *Manual for the Dyadic Adjustment Scale*. Multi-Health Systems.
- Šakotić-Kurbalija, J. (2016). *Bračni odnosi u Srbiji: povezanost kvaliteta, potencijala za razvod i spremnosti za traženje psihološke pomoći (Marital relations in Serbia: Relationship between quality, potential for divorce and willingness to seek psychological help)*. Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu. ISBN 978-86-6065-399-6.
- Šakotić-Kurbalija, J., & Trifunović, B. (2020). Procena lične i partnerove vrednosti u srednjem odraslom dobu: polne razlike (Personal and partner's value assessment in middle adulthood: Sex differences). In J. Šakotić-Kurbalija & M. Zotović (Eds.), *Kvalitet života u srednjem životnom dobu (Quality of life in middle age)* (pp. 113–132). Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu. ISBN 978-86-6065-594-5.
- Šakotić-Kurbalija, J., Trifunović, B., & Kurbalija, D. (2017). Efekti ekonomskog stresa na kvalitet i stabilnost bračnog odnosa (Effects of economic stress on marital quality and stability). *Primenjena psihologija*, 10(2), 263–280. <https://doi.org/10.19090/pp.2017.2.263-280>
- Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2013). *Using Multivariate Statistics*, 6th ed. Pearson.

Tadinac, M., Kamenov, Ž., Jelić, M., & Hromatko, I. (2005). *Što ljubavnu vezu čini uspješnom? Izvještaj s XV Ljetne psihologijske škole (What makes an intimate relationship successful? 15th Psychological Summer School Report)*. Brač. Odsjek za psihologiju i Klub studenata psihologije. http://darhiv.ffzg.unizg.hr/1975/1/335962.LJETNA_SKOLA_Sto_ljubavnu_vezu_cini_uspjesnom.pdf

Tadinac, M., Bajoghli, H., Joshaghani, N., Hromatko, I., Jelić, M., & Kamenov, Ž. (2012). Determinants of relationship quality: A cross-cultural study. *Psychology Research*, 2(1), 40–51. <https://doi.org/10.17265/2159-5542/2012.01.005>

Thibaut, J. W., & Kelley, H. H. (1959). *The social psychology of groups*. Wiley.

Trifunović, B., Šakotić-Kurbalija, J., & Strizović, I. (2016). Razlike u percepciji bračnog kvaliteta među parovima različitih kombinacija obrazaca partnerske afektivne vezanosti (Married couples with different combinations of attachment styles: Differences in the perception of marital quality). *Primenjena psihologija*, 9(3), 313–332. <https://doi.org/10.19090/pp.2016.3.313-332>

Trivers, R. L. (1972). Parental investment and sexual selection. In B. Campbell (Ed.), *Sexual selection and the descent of man* (pp. 136–179). Aldine. <https://doi.org/10.4324/9781315129266-7>

VanYperen, N. W., & Buunk, B. P. (1991). Sex-role attitudes, social comparison, and satisfaction with relationships. *Social Psychology Quarterly*, 54(2), 169–180. <https://doi.org/10.2307/2786934>

Wagner, A., Mosmann, C. P., Scheeren, P., & Levandowski, D. C. (2019). Conflict, conflict resolution and marital quality. *Paidéia (Ribeirão Preto)*, 29. <https://doi.org/10.1590/1982-4327e2919>

Wilcox, W. B., & Nock, S. L. (2006). What's love got to do with it? Equality, equity, commitment and women's marital quality. *Social Forces*, 84(3), 1321–1345. <https://doi.org/10.1353/sof.2006.0076>

Učinak razlike u procjeni osobne i supružnikove vrijednosti kao partnera na procjenu kvalitete bračnog odnosa: dijadni pristup

Biljana TRIFUNOVIĆ MARINKOVIĆ,
Milica LAZIĆ, Jelena ŠAKOTIĆ-KURBALIJA
Filozofski fakultet, Sveučilište u Novom Sadu,
Novi Sad, Srbija

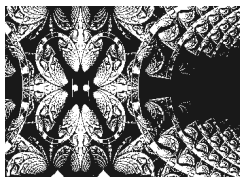
Glavni cilj ovog istraživanja bio je istražiti učinke procjene osobne i supružnikove vrijednosti kao partnera i razlike u spomenutim vrijednostima na procjenu kvalitete bračnog odnosa, koristeći se procjenom osobne i supružnikove vrijednosti dobivene od oba partnera. Uzorak istraživanja obuhvaćao je 442 heteroseksualna para, koji su zajedno

živjeli najmanje godinu dana. Model međuovisnosti aktera i partnera (APIM) iskorišten je za istraživanje učinaka procjene osobne i supružnikove vrijednosti kao partnera na procjenu kvalitete braka. Osim navedenoga, modelu su dodana dva interakcijska učinka, kako bi se istražio učinak razlike u procjeni osobne i supružnikove vrijednosti kao partnera na procijenjenu kvalitetu braka. APIM model pokazao je značajne aktorske i partnerske učinke procjene supružnikove vrijednosti kao partnera na procijenjenu kvalitetu braka obaju supružnika. Model je pokazao i znatan učinak procjene osobne vrijednosti supruge kao partnerice na suprugovu procjenu kvalitete bračnog odnosa. Međutim, model ne potvrđuje pretpostavku o interakcijskom učinku procjene osobne i supružnikove vrijednosti kao partnera na procjenu kvalitete braka.

Ključne riječi: vrijednost partnera, razlika u vrijednosti partnera, kvaliteta braka, Model međuovisnosti aktera i partnera

Međunarodna licenca / International License:
Imenovanje-Nekomercijalno / Attribution-NonCommercial

<https://doi.org/10.5559/di.32.3.02>

KOMPARATIVNA ANALIZA TRANZICIJSKIH DEMOGRAFSKIH PROCESA UKRAJINE I HRVATSKE I RECENTNI IZBJEGLIČKI VALOVI

Monika KOMUŠANAC
Fakultet hrvatskih studija, Sveučilište u Zagrebu,
Zagreb, Hrvatska

UDK: 314.15(497.5:477)
314.15.045(477)

Prethodno priopćenje

Primljeno: 13. lipnja 2022.

Komparativna analiza utvrdila je sličnost tranzicijskih demografskih procesa u Ukrajini i Hrvatskoj kao posljedicu specifičnih povijesnih, društvenih i ekonomskih uvjeta razvoja u okviru bivših državnih zajednica. Razmatranjem posttranzicijskih obilježja i demografskoga naslijeđa potvrđena je i usporedivost suvremenih demografskih obilježja i procesa u ovim dvjema državama. Recentna geopolitička događanja na istoku Europe vezana uz rusku agresiju na Ukrajinu uzrokovala su pojačana, prisilna razmještanja stanovništva na ukrajinskom i europskom prostoru u kontekstu prognaničkih i izbjegličkih kretanja. Pritom su definirana glavna izvorišta migracijskih valova, smjerovi i intenzitet pojedinih oblika prisilnih (ratnih) migracija na teritoriju Ukrajine i izvan njega. Osim povećane prostorne pokretljivosti stanovništva (unutarnje i vanjske) i izravnih demografskih gubitaka, ostale demografske posljedice vidjet će se s odgođenim efektom, a nakon završetka rata i stabilizacije prilika u Ukrajini.

Ključne riječi: Hrvatska, izbjeglice, prisilne migracije, prognanici, tranzicija, Ukrajina

Monika Komušanac, Sveučilište u Zagrebu,
Fakultet hrvatskih studija, Odsjek za demografiju i hrvatsko
iseljništvo, Borongajska cesta 83d, 10000 Zagreb, Hrvatska.
E-mail: mkomusana@hrstud.hr

Recentni događaji vezani uz rusku agresiju na Ukrajinu u žarištu su interesa domaće, svjetske i osobito europske javnosti, primarno zbog razine stradanja ukrajinskoga naroda, izravnoga kršenja načela međunarodnoga prava na državni suverenitet i teritorijalni integritet te narušavanja izgrađenih europskih civilizacijskih vrijednosti, ali i zbog niza političkih, ekonomskih, socijalnih i inih posljedica vezanih uz stabilnost prostora, granica i stanovništva te očuvanja svjetskoga mira. Migracijski se obrasci, s vremenskim odmakom od nekoliko godina i s izvorištem na raznim područjima, ponavljaju u europskom prostoru s dva temeljna razlikovanja karaktera migracija i obilježja stanovništva zahvaćenih migracijskim tokovima. Iako je riječ o dvama geopolitički nestabilnim područjima, treba imati na umu da su migracije 2015. godine, izazvane kombinacijom političkih, ekonomskih i socijalnih faktora te da su bile poluprisonoga karaktera, vezane uz identitetski neeuropsko stanovništvo, dok su razmještanja ukrajinskoga (europskoga) stanovništva unutar "slobodnih" teritorija Ukrajine (zasad neokupiranih područja) i izvan prostora Ukrajine bila prisilnoga karaktera potaknuta ratnom agresijom na Ukrajinu. Ne ulazeći u složene historijsko-geografske i geopolitičke odnose (niti izražavajući političke stavove), cilj je upozoriti na izravne demografske posljedice ratne agresije na Ukrajinu, tj. pojačana migracijska kretanja u europskom prostoru. Prema podacima o izbjegličkoj krizi (UNHCR, 2022c), iz Ukrajine je u samo četiri tjedna trajanja ruske agresije izbjeglo preko 3,06 milijuna ljudi, najviše u susjedne države, dok su u kasnijim fazama rata jačali i izbjeglički valovi prema ostalim europskim državama. U Hrvatskoj se trenutačno nalazi 22.400 ukrajinskih izbjeglica, uglavnom smještenih u većim urbanim područjima (MUP, 2022). Potencijalan demografski utjecaj izbjegličkoga kontingenta u Hrvatskoj ovisit će, prije svega, o stvaranju preduvjeta ostanka, ali i o demografsko-reproduktivnim obrascima "ponašanja" te populacije u matičnoj državi. Stoga je osnovni cilj rada usporediti tranzicijske demografske procese i suvremena demografska obilježja Ukrajine i Hrvatske, koje su imale slične okolnosti razvoja na kraju 20. i na početku 21. stoljeća. To se prije svega odnosi na osjetne političke, ekonomske i socijalne promjene, koje su se odrazile na njihov razvoj i uvjetovale recentne demografske procese i trendove. S obzirom na to da će istok Ukrajine dugo predstavljati izvorište velikih migracijskih valova prema europskim državama, pa tako i prema Hrvatskoj, treba analizirati postoji li znatniji potencijal izbjegličke populacije u demografskom smislu, a u skladu s izdvojenim obilježjima te populacije u prijeratnom razdoblju.

SUVREMENI DEMOGRAFSKI PROCESI UKRAJINE I HRVATSKE

● TABLICA 1
Kretanje ukupnoga stanovništva Ukrajine i Hrvatske u 20. i 21. stoljeću

Prema zadnjim dostupnim podacima (United Nations, 2019a), u Ukrajini je 2020. godine živjelo blizu 43,4 milijuna ljudi, a bez Autonomne Republike Krim i Grada Sevastopolja, koji su se 2014. godine odvojili od Ukrajine, blizu 42 milijuna, što čini 5,85 % stanovništva Europe. Konačni rezultati Popisa iz 2021. godine u Hrvatskoj potvrdili su nastavak depopulacije, koja je u zadnjem međupopisnom razdoblju iznosila više od -413.000, tj. -9,64 % (DZS, 2022b). Hrvatska i Ukrajina su, bez obzira na velike razlike u potencijalu ukupnoga broja stanovnika, imale sličan povijesni, razvojni i ekonomski put. Prolazak kroz slične društveno-političke procese u najvećoj je mjeri utjecao na sličnost demografskih kretanja i procesa (u relativnom smislu) te na njihova posttranzicijska demografska obilježja.

Popis	Ukupan broj stanovnika Ukrajine	Relativna međupopisna promjena broja stanovnika	Popis	Ukupan broj stanovnika Hrvatske	Relativna međupopisna promjena broja stanovnika
1926.	29.515.089	–	1921.	3.443.375	–
1939.*	31.785.448	7,69 %	1931.	3.785.455	9,93 %
1939.**	40.468.848	37,11 %	1948.	3.779.858	-0,15 %
1959.	41.869.046	3,46 %	1953.	3.936.022	4,13 %
1970.	47.126.517	12,56 %	1961.	4.159.696	5,68 %
1979.	49.754.642	5,58 %	1971.	4.426.221	6,41 %
1989.	51.706.742	3,92 %	1981.	4.601.469	3,96 %
2001.	48.457.102	-6,28 %	1991.	4.784.265	3,97 %
2011.	45.778.500	-5,53 %	2001.*	4.492.049	-6,11 %
2020.***	41.902.400	-8,47 %	2011.	4.284.889	-4,61 %
			2021.	3.888.529	-9,25 %

* Podatci za stanje prije 17. rujna 1939.

** Podatci s početka godine i u suvremenim granicama Ukrajine.

*** Bez Autonomne Republike Krim i grada Sevastopolja (procjena).

*Ukupno stanovništvo 2001. prema definiciji ukupnoga stanovništva popisa 1991. godine.

Izvor: State Statistics Service of Ukraine, 2001. Popis stanovništva u Ukrajini 2001. godine; State Statistics Service of Ukraine, 2022b. Population of Ukraine; Šterc i Komušanac, 2012; Državni zavod za statistiku RH, Prvi rezultati Popisa stanovništva, kućanstava i stanova 2021. godine (2022b).

Suvremeni demografski procesi u Ukrajini slični su onima u Hrvatskoj, a spomenut ćemo neke od njih; intenzivna ukupna depopulacija stanovništva koja se javlja nakon 1990-ih godina, negativna prirodna promjena koja je prisutna u obje države od 1991. godine,¹ niske opće stope nataliteta (Ukrajina 8,1; Hrvatska 8,9) i jedne od najvećih stopa mortaliteta u svijetu (Ukrajina 14,7; Hrvatska 14,1) (State Statistics Service of Ukraine, 2022; DZS, 2021a) kao posljedica nepovoljne dobn

strukture i procesa starenja stanovništva, pesimistične projekcije UN-a o ukupnom kretanju stanovništva, prema kojima će se do sredine stoljeća stanovništvo Ukrajine i Hrvatske smanjiti za gotovo jednak relativan pad od 25 % u odnosu na broj stanovnika s početka 21. stoljeća (United Nations, 2019a), intenzivno iseljavanje i sl. Kretanje promjena ukupnoga broja stanovništva Hrvatske i Ukrajine u 20. stoljeću do danas pokazuje sličnu dinamiku, bez obzira na različite vremenske intervale popisivanja stanovništva i veličinu populacije (Tablica 1). Obje su zemlje u drugoj polovici 20. stoljeća doživjele ubrzani populacijski porast, koji je trajao do početka 1990-ih godina (prosječna međupopisna stopa promjena za razdoblje od 1959. do 1989. godine iznosila je u Ukrajini 6,38 %, a u Hrvatskoj 4,83 % za razdoblje od 1953. do 1991., State Statistics Service of Ukraine, 2001, 2022; Šterc i Komušanac, 2012). Zanimljiv je svakako i podatak kako su u godini "svojega" odcepljenja imale apsolutno najveći broj stanovnika u svojoj povijesti (Ukrajina gotovo 52 milijuna 1993., a Hrvatska 4,8 milijuna 1991.), nakon čega se broj stanovnika nastavio smanjivati i apsolutno i relativno.

USPOREDBA POSTTRANZICIJSKOGA DEMOGRAFSKOGA "PUTA" UKRAJINE I HRVATSKE

Kraj 1980-ih i početak 1990-ih godina u Srednjoj i Istočnoj Europi obilježili su politički sukobi, slom komunizma i zamjena jednostranačkih režima višestranačkim demokratskim sustavima, što je prethodilo konačnim raspadom Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR) 1991. godine. "Nove" države nastale raspadom višenacionalnih zajednica suočile su se s nizom razvojnih izazova, prije svega s tranzicijom. Tranzicijski proces podrazumijevao je složenu ekonomsku, društvenu i političku preobrazbu, tj. prijelaz na tržišno orijentirano gospodarstvo i demokratska društva (Hrvatska enciklopedija, LZMK, 2022), a sam proces pojavio se kao odgovor na ekonomske krize, tj. porast nezaposlenosti, siromaštva, društvenih sukoba i sl. Razdoblje prijelaza i prilagodbe utjecalo je i na nastavak demografskih trendova iz prethodnoga razdoblja i intenziviranje posttranzicijskih demografskih obilježja. Proces demografske tranzicije u državama Istočne i Srednje Europe odvijao se gotovo paralelno u istom analitičko-demografskom i povijesno-društvenom okviru. Problematika demografskoga razvoja u tzv. zemljama u tranziciji (tranzicijskim državama) relativno je često zastupljena u demografskoj literaturi. Dosadašnja istraživanja uglavnom obuhvaćaju analizu tijeka demografske tranzicije i usporedbu intenziteta posttranzicijskih demografskih obilježja u određenom regionalnom okviru (npr. Wertheimer-

-Baletić, 2005, 2013, 2016; Čipin i Strmota, 2014), dok su rjeđa istraživanja koja se usmjeravaju na isticanje demografskih sličnosti i razlika na izdvojenim primjerima. S obzirom na to da prijelaz stopa nataliteta i mortaliteta na definirane analitičke vrijednosti upućuje na tijek demografske tranzicije, u nastavku ćemo izdvojiti ključna razdoblja tranzicije (smanjivanja) vitalnih stopa. Stopa nataliteta ispod graničnih vrijednosti od 20 promila u Ukrajini se pojavila 1962. godine, a u Hrvatskoj nekoliko godina prije toga, 1958. godine (Macrotrends, 2022, prema podacima Svjetske banke). Tijek spomenutih procesa (demografskih i društveno-povijesnih) rezultirao je niskim stopama totalnoga fertiliteta (TFR-a), koje su već desetljećima ispod granice dostatne za jednostavno obnavljanje stanovništva; TFR Ukrajine se od 1991. (1,77) do početka 2000-ih godina smanjuje do rekordnih 1,07, nakon čega raste 2012. godine na 1,5, a od tada do danas ponovno se smanjuje te 2019. iznosi niskih 1,2 (State Statistics Service of Ukraine, 2020). Uzrok spomenutoga povećanja bila je nova populacijska politika Ukrajine, tj. "Koncept demografskoga razvoja Ukrajine od 2005. do 2015. godine" i mjere značajnih povećanja jednokratnih naknada za rođenje djeteta, porast financijske pomoći za rođenje drugoga i trećega djeteta, porast dječjih doplataka i sl. Spomenute su mjere državne pomoći imale kratkoročan učinak u kontekstu blagoga povećanja nacionalnoga TFR-a i početnoga povećanja stope nataliteta do 2012. godine. Uočen je trend povećanja broja obitelji s jednim djetetom, smanjenja "velikih" obitelji s dvoje, troje i više djece, ali i specifični trendovi vezani uz udaljavanje žena s tržišta rada, korištenje "dječjega" novca za uzdržavanje obitelji, porast broja djece u udomiteljskoj skrbi, porast posvojene djece, porast siromaštva i sl., koji su uzrokovali pad TFR-a i stope nataliteta nakon 2012. godine (The National Institute for Strategic Studies, 2012). TFR Hrvatske na početku 1990-ih iznosio je 1,6, a danas iznosi oko 1,4 (Čipin i Međimurec, 2017) te je također svrstavamo u red država s najnižim TFR-om u Europi i svijetu. Opća stopa mortaliteta u Ukrajini raste od početka 1990-ih godina (oko 12 promila), najveće su stope zabilježene između 2003. i 2008. godine (blizu 17 promila), nakon čega blago padaju i prosječno se posljednjih deset godina kreću oko 15 promila. Osim nepovoljnoga dobnoga sastava stanovništva, treba izdvojiti i specifične uzroke povećanja stopa mortaliteta u Ukrajini, kao što je povećana smrtnost od alkoholizma i rizičnoga spolnog ponašanja, konzumacija droga, suicida i sl. (Radzenko i Michalski, 2015, str. 34). Stopa mortaliteta u Hrvatskoj bila je 1991. godine slična, 11,5 promila, a do danas je uglavnom zabilježen blag porast i stagnacija između 12 i 13 promila; najveća je bila 2020.

godine, 14,1 (DZS, 2021b) zbog povećane smrtnosti od bolesti COVID-19. Prema izdvojenim obilježjima i pokazateljima, nedvojbeno je kako su obje države prošle demografsku tranziciju i ušle u posttranzicijsku etapu u kojoj se tranzicija nataliteta događa intenzivnije i brže u odnosu na tranziciju mortaliteta. Ukrajinski i hrvatski demografi uglavnom se slažu kako se njihov demografski razvoj ne može potpuno uklopiti u opći model demografske tranzicije, upravo zbog izazova ekonomske i društvene prilagodbe nakon osamostaljenja, ali još više zbog specifičnih čimbenika koje ta teorija isključuje (o tome više u idućem poglavlju).

ČIMBENICI POSTTRANZICIJSKIH DEMOGRAFSKIH OBILJEŽJA

Demografska tranzicija započela je u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća, a završila 1980-ih godina. Specifičnost demografske tranzicije Hrvatske leži u tome što je tranzicijski proces trajao relativno kratko, oko 80 godina, a ubrzanju toga procesa pridonijele su specifične društveno-ekonomske okolnosti (Nejašmić, 2005, str. 59). Smanjivanje vitalnih stopa u Hrvatskoj događalo se djelomično pod utjecajem općega razvoja (npr. tranzicija mortaliteta usko je povezana s razvojem medicine), a većim je dijelom potaknuto vanjskim čimbenicima. Intenzitet tranzicije mortaliteta i nataliteta u Hrvatskoj najviše se vidi u pojavi prvih depopulacijskih procesa. Depopulacija ukupnoga stanovništva u Hrvatskoj zabilježena je u međupisnim razdobljima nakon I. i II. svjetskoga rata, tj. 1921. i 1948. godine (Šterc i Komušanac, 2012). Osim rasta stope mortaliteta i pada stope nataliteta u ratnim razdobljima, velik utjecaj na demografski razvoj Hrvatske imale su i neizravne (indirektne) posljedice rata, kao npr. "izgubljeni natalitet" i pogoršanje dobnoga sastava stanovništva, ali i pandemije i epidemije raznih bolesti koje su pogodile europski prostor. Uz navedene čimbenike, stanovništvo Hrvatske se u okviru europskih transatlantskih migracija znatnije iseljavalo od kraja 19. stoljeća, a osobito intenzivno prije I. svjetskoga rata, između dvaju svjetskih ratova te nakon II. svjetskoga rata. Iseljavanja su bila potaknuta gospodarskim krizama i krizama u pojedinim djelatnostima (vinogradarstvu, brodarstvu ...), ratnom devastacijom prostora te političkim, društvenim i sl. okolnostima. Takav, nažalost narušen, demografski razvoj Hrvatske utjecao je na pogoršanje prirodnoga kretanja stanovništva i pojavu reprodukcijske i generacijske depopulacije 1960-ih godina. Ulazak Hrvatske u posttranzicijsku fazu 1980-ih godina u analitičkom smislu upućuje na relativno ranu naznaku izjednačavanja vitalnih stopa. Prirodna depopulacija u Hrvatskoj javlja se već 1991. godine, a dodatan destruktivski faktor predstavlja rat-

ne okolnosti na hrvatskom prostoru u zadnjem desetljeću prošloga stoljeća. U skladu s takvim nepoticašnjim okolnostima i intenzivnim depopulacijskim procesima (na svim razinama), demografski se potencijal domicilne populacije u Hrvatskoj kontinuirano smanjuje. Slično kao i kod Hrvatske, demografski razvoj Ukrajine u 20. stoljeću (prije osamostaljenja) ponajviše je bio određen specifičnim faktorima, kao što su "izravni i neizravni učinci dvaju svjetskih ratova, posljedice Boljševičke revolucije, glad 1932./1933. godine povezana s kolektivizacijom zemlje, masovne deportacije i pogubljenja 'Velikoga Staljinova terora' i sl." (Romaniuk i Gladun, 2015, str. 315). Djelovanje spomenutih faktora utjecalo je na nepovoljna demografska kretanja i prije osamostaljenja Ukrajine, a sporost i skupoća ekonomskoga prijelaza pokazala se u prvim "samostalnim" godinama i tako spriječila uspostavljanje dostatnih uvjeta za populacijski porast. Osim navedenih okolnosti, valja spomenuti i unutarnje čimbenike, od kojih se mogu izdvojiti nemogućnost i sporost provođenja reformi, pojava društvenoga neslaganja oko reformi, snažan ruski utjecaj, nestabilnost vlasti, nepostojanje "prave" demokracije, kulturna i ekonomska raznolikost Ukrajine i sl. (Radczenko i Michalski, 2015, str. 33). Vanjski čimbenici demografskoga razvoja uvelike su odredili brzinu tranzicijskoga (demografskoga) "puta" Hrvatske i Ukrajine. Posebno treba istaknuti i iseljeničku tradiciju ovih zemalja, s tim da je jasna razlika njihovih migracijskih potencijala u skladu s ukupnim brojem stanovnika. Objašnjenje uzroka "povijesnoga" iseljavanja iz Hrvatske predmetno je relativno često zastupljena problematika u domaćim stručnim i znanstvenim krugovima, dok će se za Ukrajinu izdvojiti samo ključna migracijska razdoblja, smjerovi i intenzitet. Prema Enciklopediji povijesti Ukrajine (Nacionalna akademija znanosti Ukrajine, Institut za povijest, 2022), iseljavanje ukrajinskoga stanovništva intenzivnije je od 18. stoljeća prema zapadu, uglavnom prema Austriji i području između Tise i Dunava te potkraj istoga stoljeća u okviru radne emigracije na područje današnjega Banata, Srijema i Slavonije, tj. današnjih država Rumunjske, Srbije i Hrvatske. Najveća migracijska kretanja dogodila su se 90-ih godina 19. stoljeća u okviru izgradnje Transsibirske željeznice te su obuhvaćala nekoliko milijuna Ukrajinaca koji su se naselili na jugozapadu u području Sibira, Kazahstana i Dalekoga istoka. Izraženiji migracijski tokovi postojali su u istom razdoblju i prema zemljama u sastavu Austro-Ugarske, ali i oni prekooceanski prema Sjevernoj Americi (kasnije i Južnoj Americi), koji su svoj najveći intenzitet dosegli neposredno prije početka Prvoga svjetskoga rata. Isti izvor navodi kako su uzroci tih iseljavanja bili primar-

no ekonomski (siromaštvo, slab gospodarski rast, nizak životni standard) i demografski (agrarna prenaseljenost, visoka smrtnost). Migracijska kretanja nakon i između svjetskih ratova u 20. stoljeću, kao i u ostalim europskim državama, bila su određena političkim, upravnim i teritorijalnim promjenama, ali i ekonomskim krizama. U skladu s tim, iseljavanja su usmjerena prema središnjoj i zapadnoj Europi (1920-ih), prema Sibiru, Kavkazu, Bliskom i Dalekom istoku (između 1920-ih i 1930-ih) zbog ekonomsko-socijalnih razloga (kolektivizacija, glad) te prema istom području tijekom Drugoga svjetskoga rata zbog političkih razloga (evakuacija u koncentracijske logore). Nakon Drugoga svjetskoga rata migracijski su tokovi bili usmjereni manje-više prema istom području, jer se prije svega radilo o ekonomskoj emigraciji sezonskoga karaktera i politički uvjetovanim migracijama (odbijanje repatrijacije, disidentstvo i sl.). Ukrajina i Hrvatska imale su značajan demografski potencijal u ukupnom stanovništvu bivših zajednica, s obzirom na to da je u Hrvatskoj živjelo 20 % stanovništva SFRJ-a 1981. godine, a u Ukrajini 35 % stanovništva SSSR-a 1989. godine, s tim da su obje imale relativno najmanji nacionalni potencijal (ukupni porast na državnoj razini) (Anderson i Silver, 1989; Savezni zavod za statistiku, 1981). Razmatrano u okvirima tjeka tranzicije, njihova su obilježja već 1980-ih godina bila na pragu posttranzicijskih, čime se djelomično objašnjavaju razlike u redu veličine ukupnoga i nacionalnoga potencijala te ističe njihova važnost u ekonomskom rastu bivših zajednica i većoj relativnoj razvijenosti u odnosu na ostale dijelove (republike, republike i pokrajine). Primjerice, prosječna godišnja stopa ekonomskoga rasta Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika između 1960-ih i 1970-ih procijenjena je između 2,5 do 3 %, a Ukrajina je bila jedna od glavnih industrijskih regija i druga po industrijskoj proizvodnji u bivšem SSSR-u (Šerić, 2022). Značajniji ekonomski rast socijalistička Jugoslavija bilježi usporedno s razvojem europskoga zapada, tj. od početka 50-ih godina 20. stoljeća zahvaljujući brzom industrijalizaciji, ali i svojem geopolitičkom položaju između Istočnoga i Zapadnoga bloka (Petrović, 2018, str. 6). Isti autor navodi kako je: "u razdoblju od 1950. do 1973. ostvaren najveći rast hrvatskog bruto društvenog proizvoda te da je kao takav bio naj snažniji u modernoj hrvatskoj povijesti" (prema: Stipetić, 2012). Godišnja stopa rasta BDP-a po stanovniku u Hrvatskoj iznosila je 4,97 %, tj. bila je veća od svjetskoga godišnjeg prosjeka (2,91 %) (Stipetić, 2012, str. 432). Razvoj Jugoslavije bio je izrazito neravnomjeran i neujednačen u odnosu na prosječni BDP cijele Jugoslavije, s jasno diferenciranim dijelovima, relativno razvijenima Slovenijom, Hrvatskom i Vojvodinom, prosječ-

nom i stagnirajućom Srbijom te relativno nerazvijenima Bosnom, Makedonijom, Crnom Gorom i Kosovom (Perković, 2019). Proces ekonomske tranzicije Srednje i Istočne Europe pokazao se kompleksnim, nedovoljno empirijskim (dotad) i specifičnim za svaku državu. Primjena tranzicijskih mjera dovela je do smanjivanja realnoga BDP-a po stanovniku, a smirivanje inflacije dogodilo se uvođenjem nacionalnih stabilizacijskih programa (u Hrvatskoj 1993., u Ukrajini 1994. godine) s oštrijim mjerama nadzora državnih rashoda (Ahec-Šonje, 1998, str. 51). "Najmanji kumulativni pad proizvodnje zabilježile su Mađarska 18,3 %, Poljska 17,8 %, Slovenija 16,8 % i Češka 21,4 %, dok za Hrvatsku procjene pokazuju pad ekonomske aktivnosti od 37 % od 1989. do 1993. godine" (Ahec-Šonje, 1998, str. 53). Ukrajina je, prema analizi uspješnosti tranzicijske prilagodbe 1997. godine, bila jedna od najlošijih reformatora te je, uz Rusiju, bila jedina tranzicijska država čiji je pad ekonomske aktivnosti bio kontinuiran od početka tranzicijske prilagodbe, za razliku od ostalih tranzicijskih zemalja koje su nakon početnoga pada ostvarile rast regionalnoga BDP-a (Ahec-Šonje, 1998, str. 70).

Povijesna zbivanja i velike političke promjene s početka 1990-ih godina dodatno su opteretile demografski "okrtnjeni" sustav tranzicijskih zemalja, potičući veću migracijsku pokretljivost stanovništva u Srednjoj i Istočnoj Europi, a u slučaju Hrvatske i prisilna migracijska kretanja izazvana velikosrpskom agresijom na teritorij Hrvatske, ali i izvan njezina teritorija. Negativan migracijski saldo u Hrvatskoj prisutan je od 2009. godine, ali je značajnije iseljavanje zabilježeno nakon ulaska u Europsku uniju 2013. godine i otvaranja europskoga tržišta radne snage, tijekom čega se, prema državnoj službenoj statistici (DZS-u), do danas iselilo oko 263.000 osoba (DZS, 2021c). S druge strane, izraženiji migracijski procesi u Ukrajini dogodili su se nakon raspada Sovjetskoga Saveza, odnosno od 1991. do 1992. godine, kada je pozitivna migracijska bilanca bila najveća (oko 439.000), nakon čega slijedi razdoblje ekonomske krize, siromaštva i pada životnoga standarda, što je uzrokovalo pojavu negativnoga vanjskoga migracijskoga salda od 1994. do 2004. godine (ukupni desetogodišnji migracijski saldo iznosio je -1,22 milijuna ljudi, State Statistics Service of Ukraine, 2020). Iako je danas migracijski saldo Ukrajine pozitivnoga predznaka i iako se u apsolutnim vrijednostima iseljavanje smanjuje, zabrinjava podatak kako se u 18 godina iz Ukrajine iselilo 11,8 milijuna stanovnika, od toga u zadnjih 10 godina gotovo 6 milijuna ljudi, primarno iz urbanih (gradskih) područja, što čini 70 % desetogodišnjega iseljeničkoga kontingenta (State Statistics Service of Ukraine, 2020).

Svi navedeni tzv. vanjski čimbenici utjecali su na kontinuitet nepovoljnoga prirodnoga kretanja, koji je prisutan u zadnjih tridesetak godina.

OBILJEŽJA DRUGE DEMOGRAFSKE TRANZICIJE U TZV. TRANZICIJSKIM DRŽAVAMA

Teorija sekundarne demografske tranzicije, tj. demografija niskoga fertiliteta, javila se najprije u tranzicijskim državama Srednje Europe, a nešto kasnije i u državama Istočne i Južne Europe. U demografskoj teoriji označuje nastavak izrazito niskih, posttranzicijskih stopa nataliteta, totalnih stopa fertiliteta i ostalih nepovoljnih prirodnih pokazatelja. Pojam "druge tranzicije/drugoga prijelaza" prvi su rabili demografi Ron Lesthaeghe i Dirk Van de Kaa 1986. godine u razmatranju demografskih obilježja europskih zemalja s niskim natalitetom, a sam koncept sekundarne demografske tranzicije stekao je znatnu popularnost 1990-ih godina (Zaidi i Morgan, 2017). Odnosi se na promjene u kretanju broja sklopljenih brakova i razvoda, povećanje broja izvanbračne djece, povećanje broja izvanbračnih zajednica i ostalih partnerskih zajednica, povećanje prosječne dobi stupanja u brak, pomicanje prosječne dobi žena pri rođenju prvoga djeteta i sl. (Čipin i Strmota, 2014). Primarni čimbenici spomenutih trendova uglavnom su sociološki i kulturološki, a u uskoj su povezanosti s "razvojem društva, ideološkim promjenama, postmodernističkim vrijednostima i naglašenim individualizmom koji mijenjaju demografske obrasce ponašanja" (Zaidi i Morgan, 2017, prema: Van de Kaa, 2001). Usvajanje modernih demografskih obrazaca izravno utječe na pogoršanje ionako loše demografske slike država koje su prošle klasični tranzicijski demografski (i ekonomski) proces te ušle u posttranzicijsku etapu. Izdvojiti ćemo neke pokazatelje sekundarne demografske tranzicije za Hrvatsku, Ukrajinu i izabrane europske države (Tablica 2). Stopa nupcijaliteta (broj sklopljenih brakova na 1000 stanovnika) u Hrvatskoj je u zadnjih deset godina bila prosječno 4,8, a rekordno niska stopa od 3,8 zabilježena je 2020. godine (zadnji dostupni podatci) (DZS, 2022a). Usporedbe radi, stopa nupcijaliteta u ostalim tranzicijskim zemljama uglavnom se kretala između 3,2 i 6,9; Bugarska (3,2), Poljska (3,8), Ukrajina (4,0), Rumunjska (4,2), Estonija (4,6), Latvija (5,6), Litva (5,5), Mađarska (6,9) i sl. (Tablica 2).

S druge strane, koeficijent divorcijaliteta u istim se državama kretao između 223 i visokih 713, pri čemu su najniže vrijednosti imale Mađarska (223), Rumunjska (280) i Hrvatska (339), a najviše Ukrajina (713), Litva (493) i Latvija (483) (Tablica 2). Udio djece rođene izvan braka također je jedan od pokazatelja prisutnosti sekundarne demografske tranzicije i

● **TABLICA 2**
Izdvojeni pokazatelji
druge demografske
tranzicije u tzv.
tranzicijskim državama

promjene obiteljske strukture. Uspoređujući tranzicijske države, najniži udio živorođene djece izvan braka imaju Ukrajina (20,5 %) i Hrvatska (22,8 %), pa su u tom pogledu sličnije državama Južne i Jugoistočne Europe, primjerice Grčkoj, Cipru i Sjevernoj Makedoniji, a od ostalih tranzicijskih zemalja najbližije su im Poljska (26,4 %), Litva (27 %) i Mađarska (30 %), dok, primjerice, neke tranzicijske države imaju približno 60 % djece rođene izvan braka: Bugarska (59 %) i Estonija (56 %) (EUROSTAT, 2020c).

Država	Opća stopa sklopljenih brakova 2020.	Broj rastava na 100 sklopljenih brakova 2020. (2019.)	Prosječna dob majke pri prvome porodu 2020. (2019.)	Prosječna dob žene pri sklapanju prvoga braka 2020. (2019.)	Udio djece rođene izvan braka 2020. (2019.) (%)
Bugarska	3,2	40,7	26,4	28,1	59,6
Češka	4,2	47,9	28,5	29,7	48,5
Estonija	4,6	42,4*	28,2	29,9**	56,8
Hrvatska	3,8	33,9	29,0	28,7	22,8
Latvija	5,6	48,6	27,3	29,8	39,5
Litva	5,5	49,3	28,2	28,4	27,0
Mađarska	6,9	22,3	28,4	29,5	30,4
Poljska	3,8	35,6*	27,9	27,9	26,4
Rumunjska	4,2	28,0	27,1	27,3	32,5
Slovenija	2,5	34,0	29,0	31,1	56,5
Slovačka	4,4	34,9	27,2	28,8	40,7
Ukrajina	4,0	71,3	25,6*	24,9*	20,5*

*Zadnji dostupan podatak je za 2019. godinu.

**Zadnji dostupan podatak je za 2018. godinu.

Izvor: EUROSTAT, 2020a, 2020b i 2020c. Marriage indicators, divorce indicators and share of live births outside marriage.

Ostali indikatori, poput prosječne starosti majke pri prvome i drugome porodu, prosječne starosti sklapanja prvoga braka i sl., potvrđuju manje-više iste zaključke, pa se nisu izdvojeno analizirali. Ipak, treba istaknuti kako navedeni podatci, zakonitosti i odnosi potvrđuju da postoje određene razlike i među tranzicijskim zemljama, što je posljedica razine modernizacijskih utjecaja, ali i uvjetovanja povijesnoga, društvenoga, tradicijskoga, obiteljskoga i inoga naslijeđa u njima.

PRISILNE MIGRACIJE UKRAJINSKOGA STANOVNIŠTVA

Uglavnom se kod migracija povezanih s ratnim djelovanjem izdvajaju dva osnovna tipa: prisilne i iznuđene migracije. "Prisilne migracije podrazumijevaju vrstu migracija u kojoj migrant nema nikakvu mogućnost odlučivanja (u slučaju protjerivanja, provođenja politike etničkoga čišćenja i sl.), dok kod iznuđenih migracija migrant sam odlučuje hoće li ostati

ili otići" (Živić, 2014, str. 301). UNHCR razlikuje nekoliko kategorija prisilnih migracija, a to su; izbjeglice, interno raseljene osobe, prognanici i tražitelji azila, a uvjetno to mogu biti i osobe bez državljanstva ako su izgubile ili im je oduzeto državljanstvo zbog raznih sukoba i/ili progona (UNHCR, 2022a). Trenutačno je u svijetu oko 27 milijuna izbjeglica i oko 51 milijun interno raseljenih osoba (UNHCR, 2022b). Globalni trendovi prisilnih migracijskih kretanja upućuju na izrazitu prostornu selektivnost u odredištu, s obzirom na činjenicu kako se u samo 20 država nalazi 86 % svih izbjeglica, a devet od deset izbjeglica smješteno je u zemljama s nižim prihodima i zemljama nižega stupnja ekonomskoga razvoja (UNHCR, 2021). Prema izvješću Međunarodne organizacije za migracije, 2020. godine bilo je oko 281 milijun međunarodnih migranata, što čini 3,6 % ukupne svjetske populacije, a najprivlačniji imigracijski prostor na svijetu jest Europa, u kojoj trenutačno živi 87 milijuna međunarodnih migranata (12 % europskoga stanovništva) (IOM, 2022). Velika migracijska kriza u Europi 2015. te recentna geopolitička zbivanja na istoku Europe 2022. godine europski su prostor postavili u središte migracijskih zbivanja, s obzirom na velike izbjegličke valove iz Sjeverne Afrike i Bliskoga istoka 2015. te iz Ukrajine 2022. godine. U nastavku ćemo izdvojiti osnovne razmjere, izvorišta, obrasce i koridore prisilnih migracija, koje se trenutačno odvijaju na većem dijelu srednjoeuropskoga i istočnoeuropskoga prostora. Ruska Federacija je na početku veljače 2022. godine priznala pobunjenička područja kao neovisne države, a nakon sklopljenih sporazuma o sigurnosti, 24. veljače počinje i vojni napad na Ukrajinu. Usporedno s ruskim napredovanjem intenziviraju se unutarnji migracijski procesi na prostoru Ukrajine prema slobodnim teritorijima te zemlje, prije svega sjeverozapadnima i zapadnima uz granicu s Poljskom, Slovačkom, Mađarskom i Rumunjskom, ali i prognanički prekogranični valovi. Prema zadnjim dostupnim podacima UNHCR-a, otprilike je u ovim prisilnim migracijama (do početka svibnja) sudjelovalo oko 12,8 milijuna stanovnika Ukrajine, od čega se još uvijek najveći broj njih odnosi na interno raseljene osobe koje nisu napustile Ukrajinu (prognanici), njih oko 7,7 milijuna ili 60 %, a mnogo je manji udio onih koji su otišli preko granica Ukrajine u susjedne zemlje (oko 5,1 milijun ili 40 %) (United Nations, 2022b). Pri tome se može zaključiti kako je ukupno 17,5 % stanovništva Ukrajine u samo tri mjeseca obuhvaćeno nekim od oblika recentnih prisilnih migracija. Situacija je to koja podsjeća na prisilne migracije u Hrvatskoj nakon 1992. godine potaknute srpskom agresijom na Hrvatsku, s time da su one bile neusporedivo manje. Prema Živiću (2014, str. 313), u Hrvatskoj je tijekom trajanja srpske agresije prisil-

nim migracijama zahvaćeno oko 1,06 milijuna osoba (broj obuhvaća prognanike i izbjeglice iz Hrvatske), tj. čak 23,7 % stanovništva "u zemlji" je 1991. godine bilo prognano, razmješteno ili izbjeglo (odselilo). Prikupljanje podataka o prisilnim migracijama uglavnom je ograničeno zbog neujednačenih pristupa i vremenskoga odmaka u praćenju migracija, povratničkih tokova, ilegalnih prelazaka granica, veće prostorne mobilnosti na granicama, višestrukih prelazaka granica i sl. Više od polovine ukrajinskih izbjeglica 31. svibnja ili 1. lipnja (UNHCR, 2022c) registrirano je u susjednim državama, njih gotovo 2,42 milijuna, od čega je najveći broj zabilježen u Poljskoj (1,2 milijuna) i Ruskoj Federaciji (1,04 milijuna), a najmanje u Bjelorusiji (8000) i Mađarskoj (23.500). Znatno broj izbjeglica (stanje 31. 5. ili 1. 6.) registriran je i u drugim europskim državama, primjerice Njemačkoj (780.000), Češkoj (361.000), Italiji (126.000) i Španjolskoj (109.500). Usporedbom jačine izbjegličkih valova kroz vremenska razdoblja potvrđeno je da je došlo do usporavanja porasta broja izbjeglica iz Ukrajine, pojave "tranzitnih" kretanja prema drugim europskim zemljama te izraženijih povratničkih tokova. Procjene UN-a o povratku izbjegličkoga kontingenta kreću se oko 2,1 milijuna,² a riječ je uglavnom o povratku stanovništva iz Poljske (oko 1,5 milijuna), Rumunjske, Slovačke i Moldavije (UNHCR, 2022c). UNHCR je također procijenio da je 2020. godine ukupno 6,1 milijun Ukrajinaca bio u iseljeništvu, od čega se najviše (gotovo) 5 milijuna odnosi na područje europske UNHCR regije. Podatci o prostornoj (regionalnoj) distribuciji ukrajinskoga iseljeništva u Europi i Europskoj uniji potvrđuju ulogu i važnost dijaspora, tj. korelaciju koja postoji između veličine postojećega iseljeničkoga kontingenta u pojedinim europskim državama i broja "novih" izbjeglica iz Ukrajine. Tako se odredišta ukrajinskih izbjeglica podudaraju s europskim državama u kojima je primjetan trend povećanja broja ukrajinskih imigranata, povećanih zahtjeva za azil, izdanih boravišnih i radnih dozvola za stanovništvo iz Ukrajine, a to su Poljska, Italija, Češka, Njemačka i Španjolska, u kojima živi oko 80 % stanovništva koje se iselilo iz Ukrajine u zadnjem desetljeću (European Commission, 2022), što nam pokazuju i podatci UN-a za 2019. godinu (Tablica 3).

Prema podacima u Tablici 3, ukrajinsko je iseljeništvo 2019. godine najviše živjelo na području Istočne Europe (67 %), prije svega zbog relativno najveće zastupljenosti Ruske Federacije, u kojoj je živjelo više od 50 % ukrajinskih iseljenika, Južne Europe (8,6 %) i Zapadne Europe (5,9 %), tj. najviše u Ruskoj Federaciji, Italiji, Njemačkoj, Bjelorusiji, Poljskoj i Češkoj, koje su zajedno bile odredište za 1,03 milijuna ukrajinskih iseljenika (Tablica 3).

Država	Ukupan broj 2019.	Država	Ukupan broj 2019.
Ruska Federacija	3.269.248	Češka	110.337
Italija	246.367	Španjolska	94.120
Njemačka	241.486	Mađarska	55.609
Bjelorusija	222.917	Portugal	47.323
Poljska	218.716	Moldavija	42.548
Ukrajinska dijaspora u Europi 2019.			4.779.015
Ukrajinska dijaspora u Istočnoj Europi 2019.			3.958.674
Ukrajinska dijaspora u svijetu 2019.			5.901.067

Izvor: United Nations, 2019b. International Migrant Stock 2019., International Migrant Stock by destination and origin 2019.

TABLICA 3
Stanovništvo ukra-
jinskoga podrijetla u
dijaspori 2019.
godine prema
odredištu

International Organization for Migration (IOM, 2022) na-
vodi kako je 14 milijuna osoba u Ukrajini promijenilo mjesto
svoga prijeratnoga prebivališta, od čega je 8 milijuna osoba
prisilno razmješteno na slobodne teritorije Ukrajine, najviše s
istoka (oko 3,9 milijuna) i iz Kijeva (1,6 milijuna). Navedeni
unutarnji migracijski koridori pokazuju izrazitu regionalnu
diferencijaciju, tj. napuštanje istočnoga, jugoistočnoga i sre-
dišnjega prostora Ukrajine te doseljavanje u zapadna i sjeve-
rozapadna područja na granici prema Poljskoj i Rumunjskoj
(United Nations, 2022a). Prisilne migracije stanovništva Ukra-
jine jedna su od izravnih demografskih posljedica vojnoga po-
hoda na Ukrajinu, a dostupni podatci upućuju na već vidljive
posljedice u prostornom razmještanju izbjegličkoga kontin-
genta na teritoriju Ukrajine i izvan njezinoga teritorija. Ukup-
ni demografski gubici su prema podatcima UNHCR-a (2022c)
procijenjeni na oko 8500 civilnih žrtava u zemlji, dok će oni
neizravni biti vidljivi s odgođenim efektom, tj. nakon završet-
ka rata i stabilizacije prilika, a na temelju analize dugoročnih
utjecaja rata na razinu stradanja ukrajinskoga stanovništva,
društva i prostora.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Recentna događanja na istoku Europe vezana uz rusku agre-
siju na Ukrajinu potkraj veljače 2022. godine, još su jednom,
u vrlo kratkom vremenu od migracijske krize 2015. godine,
potvrdila demografske razmjere velikih, iznenadnih i prisil-
nih razmještanja stanovništva na europskom prostoru. Pri-
silne (ratne) migracije stanovništva Ukrajine poprimile su u
prvim mjesecima rata velike razmjere i obuhvatile između 12
i 14 milijuna ljudi (procjena UN-a i IOM-a) do početka svibnja
2022. godine. Utvrđeno je kako i unutarnje i vanjske prisilne
migracije Ukrajine imaju izraženu prostornu (regionalnu) se-
lektivnost, s tim da su po intenzitetu izraženija prognanička
kretanja stanovništva, tj. razmještanje stanovništva unutar

Ukrajine. Izbjeglički valovi iz Ukrajine procijenjeni na oko 5 milijuna, uglavnom su usmjereni prema susjednim državama, a osim geografske diferencijacije, pokazuju selektivnost prema državama s velikom zastupljenosti ukrajinskoga iseljeničkoga kontingenta. Usporedno s napredovanjem ruskih snaga te obranom (oslobađanjem) ukrajinskih teritorija, jača unutarnja prostorna pokretljivost stanovništva, dolazi do pojave višestrukih međuregionalnih i unutarregionalnih kretanja, usporavanja izbjegličkih valova, izraženijih povratničkih unutarnjih tokova te pojačanih prekograničnih prelazaka. Komparativna analiza demografskih procesa Ukrajine i Hrvatske potvrdila je specifičan "put" ovih dviju država sličnoga povijesnoga, društvenoga, demografskoga i ekonomskoga razvoja, a analitičkim i kvalitativnim pristupom izdvojene su osnovne karakteristike i zakonitosti tih procesa. Poznavanje suvremenih populacijskih obilježja od izvanredne je važnosti za razumijevanje demografskoga potencijala istoka Ukrajine, koji predstavlja veliko migracijsko žarište, a usporedba demografske prošlosti Hrvatske i Ukrajine može poslužiti za daljnja istraživanja mogućega utjecaja izbjegličkoga kontingenta na demografska obilježja Hrvatske.

BILJEŠKE

¹ Iznimka za Hrvatsku odnosi se na razdoblje od 1995. do 1997. godine, kada je zabilježen porast bio posljedica primjenjivane metodologije vitalne statistike, prema kojoj su se u ukupan broj živorođenih i umrlih ubrajala i djeca koju su rodile majke u inozemstvu te umrli u inozemstvu.

² Važno je napomenuti kako za neke države, primjerice Rusku Federaciju, Mađarsku i Bjelorusiju, podatci o povratku nisu dostupni. Ipak, u skladu s trendovima kretanja broja izbjeglica u njima, može se zaključiti kako je povratak očekivano i veći, prije svega zbog velike razlike u broju izbjeglica u prva dva mjeseca rata i podataka s početka lipnja 2022. godine.

LITERATURA

Ahec-Šonje, A. (1998). Gospodarski rast u zemljama u tranziciji: dosadašnja iskustva i prognoze do kraja desetljeća. *Privredna kretanja i ekonomska politika*, 8(65), 49–84. <https://hrcak.srce.hr/19871>

Anderson, B. A. i Silver, B. D. (1989). Demographic sources of the changing ethnic composition of the Soviet Union. *Population and Development Review*, 15(4), 609–656. <https://doi.org/10.2307/1972593>

Čipin, I. i Međimurec, P. (2017). Fertilitet i obiteljska politika u Hrvatskoj. *Političke analize*, 7(31), 3–9. <https://hrcak.srce.hr/192425>

Čipin, I. i Strmota, M. (2014). Druga demografska tranzicija u Hrvatskoj. U A. Akrap, I. Čipin i M. Strmota (Ur.), *Zbornik radova znanstvenog skupa "Demografija u Hrvatskoj" povodom 75. obljetnice života i 50 godina rada akademkinje Alice Wertheimer-Baletić, redovite profesorice de-*

mografije Ekonomskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (str. 65–81). Ekonomski fakultet.

Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (DZS). (2021a). *Statistička izoješća 1684, Prirodno kretanje stanovništva u 2020.*

Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (DZS). (2021b). *Priopćenje 7.1.1. Prirodno kretanje stanovništva Republike Hrvatske u 2020.*

Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (DZS). (2021c). *Priopćenje 7.1.2. Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2020.*

Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (DZS). (2022a). *Prirodno kretanje stanovništva Hrvatske – privremeni podatci, Priopćenje 7.1.1. Prirodno kretanje stanovništva Hrvatske; Priopćenje 7.1.2. Stope prirodnog kretanja stanovništva Hrvatske.*

Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (DZS). (2022b). *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2021.*

European Commission. (2022). *Forced displacement from Ukraine: The role of the diaspora.* https://knowledge4policy.ec.europa.eu/news/forced-displacement-ukraine-role-diaspora_en

EUROSTAT. (2020a). *Marriage indicators.* https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/demo_nind/default/table?lang=en

EUROSTAT. (2020b). *Divorce indicators.* https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/demo_ndivind/default/table?lang=en

EUROSTAT. (2020c). *Share of live births outside marriage.* <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tps00018/default/table?lang=en>

Hrvatska enciklopedija (2022). Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Mrežno izdanje. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=62072>

International Organization for Migration (IOM). (2022). *World Migration Report 2022.* <https://worldmigrationreport.iom.int/>

Macrotrends. (2022). *Profil Ukrajine. Profil Hrvatske.* <https://www.macrotrends.net/countries/UKR/ukraine/birth-rate>, <https://www.macrotrends.net/countries/HRV/croatia/birth-rate>

Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske (MUP). (2022). *Statistika ulaska.* <https://hrvatskazaukrajinu.gov.hr/>

Nacionalna akademija znanosti Ukrajine. (2022). *Iseľjavanje ukrajinskog stanovništva.* Institut za povijest Ukrajine. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S2REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Emigraciya_ukr_naselennya

National Institute for Strategic Studies (2012, 9. listopada). *Kyiv. Ukraine. On areas of family social support in the context of the implementation of demographic policy in Ukraine.* <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/socialna-politika/schodo-napryamkiv-socialnoi-pidtrimki-simiv-konteksti-realizacii>

Nejašmić, I. (2005). *Demogeografija: stanovništvo u prostornim odnosima i procesima.* Školska knjiga.

Perković, B. (2019, 16. veljače). *Koja je bivša republika najviše izgubila raspadom Jugoslavije?* Portal Liberal.hr. <https://www.liberal.hr/jugoslavia-sfrj-raspad-jugoslavije-688>

- Petrović, N. (2018). Hrvatska ekonomija između europske periferije i poluperiferije: nalazi iz povijesti hrvatskih visokotehnoloških poduzeća. *Revija za sociologiju*, 48(1), 5–47. <https://doi.org/10.5613/rzs.48.1.1>
- Radczenko, O. i Michalski, T. (2015). Specifics of demographic transitions in Ukraine after the country gained independence. *Journal of Geography, Politics and Society*, 5(1), 32–36. <https://doi.org/10.4467/24512249JG.15.004.5160>
- Romaniuk, A. i Gladun, O. (2015). Demographic trends in Ukraine: Past, present, and future. *Population and Development Review*, 41(2), 315–337. <https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.2015.00049.x>
- Savezni zavod za statistiku (1981). *Popis 1981. godine. Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije, Knjiga 1, Podaci po naseljima i općinama*. <https://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1981/Pdf/G19814001.pdf>
- Službeni web portal parlamenta Ukrajine (2014, listopad). *Naredba o odobravanju Koncepta demografskog razvoja za 2005. – 2015. godinu, br. 724-r*. Kabinet ministara Ukrajine. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/724-2004-%D1%80#Text>
- State Statistics Service of Ukraine. (2001). *Rezultati Popisa stanovništva u Ukrajini 2001. godine*. http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Database/Census/databasetree_uk.asp
- State Statistics Service of Ukraine. (2020). *Demographic Yearbok, 2020*. http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publnasel_u.htm
- State Statistics Service of Ukraine. (2022). *Population of Ukraine*. http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/ds/nas_rik/nas_e/nas_rik_e.html
- Stipetić, V. (2012). *Dva stoljeća hrvatskoga gospodarstva (1820.–2005.)*. HAZU.
- Šerić, M. (2022, 7. veljače). Zlatno doba SSSR-a: epoha Brežnjeva i razvijenog socijalizma (1). *Portal Gepolitika.news*. <https://www.geopolitika.news/analize/m-seric-zlatno-doba-sssr-a-epoha-breznjeva-i-razvijenog-socijalizma-1/>
- Šterc, S. i Komušanac, M. (2012). Neizvjesna demografska budućnost Hrvatske – izumiranje i supstitucija stanovništva ili populacijska revitalizacija? *Društvena istraživanja*, 21(3), 693–713. <https://doi.org/10.5559/di.21.3.05>
- United Nations. (2019a). Department of Economic and Social Affairs, *World Population Prospects Highlights 2019*. <https://population.un.org/wpp/>
- United Nations. (2019b). Department of Economic and Social Affairs, *International Migrant Stock 2019., International Migrant Stock by destination and origin 2019*.
- United Nations. (2022a). Department of Economic and Social Affairs, Migration, IOM, *Ukraine Internal Displacement Report, General Population Surevey, 2022*. <https://dtm.iom.int/reports/ukraine-%E2%80%94-internal-displacement-report-%E2%80%94-general-population-survey-round-4-29-april-%E2%80%93-3-may>
- United Nations. (2022b). Human Rights, Office of the High Commissioner, *Press Release, 2022*. <https://www.ohchr.org/en/press-releases/2022/05/ukraine-millions-displaced-traumatised-and-urgently-need-help-say-experts>

United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR). (2021). *Global Compact on Refugees, Indicator Report 2021*. <https://www.unhcr.org/global-compact-refugees-indicator-report/>

United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR). (2022a). *Refugee facts, What is a refugee?* <https://www.unrefugees.org/refugee-facts/what-is-a-refugee/>

United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR). (2022b). *Refugee facts, Statistics*. <https://www.unrefugees.org/refugee-facts/statistics>

United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR). (2022c). *Ukraine Refugee Situation*. <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>

Van de Kaa, J. D. (2001). Postmodern fertility preferences: From changing value orientation to new behaviour. *Population and Development Review*, 27, 290–331.

Zaidi, B. i Morgan, P. S. (2017). The second demographic transition theory: A review and appraisal. *Annual Review of Sociology*, 43, 473–492. <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-060116-053442>

Živić, D. (2014). Prisilne (ratne) migracije kao čimbenik demografskih promjena u Hrvatskoj (1991. – 2011.). U A. Akrap, I. Čipin i M. Strmota (Ur.), *Zbornik radova znanstvenog skupa "Demografija u Hrvatskoj" povodom 75. obljetnice života i 50 godina rada akademikkinje Alice Wertheimer-Baletić, redovite profesorice demografije Ekonomskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* (str. 297–317). Ekonomski fakultet.

Wertheimer-Baletić, A. (2005). Razmatranja o posttranzicijskoj etapi razvoja stanovništva. *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest*, 37(1), 377–388.

Wertheimer-Baletić, A. (2013). Demografska posttranzicijska etapa u zapadnoj Europi – obilježja i čimbenici (razdoblje 1960. – 2010. godine). *Radovi Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 516, 121–152.

Wertheimer-Baletić, A. (2016). Demografski tranzicijski procesi – kontinuitet ili diskontinuitet. *Radovi Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 525, 7–63.

Comparative Analysis of Demographic Transition Processes in Ukraine and Croatia and Recent Refugee Waves

Monika KOMUŠANAC

Faculty of Croatian Studies, University of Zagreb, Zagreb, Croatia

The comparative analysis established the similarity of the demographic transition processes in Ukraine and Croatia as a consequence of the specific historical, social and economic conditions of development within the former state communities. Consideration of post-transition characteristics and demographic heritage confirmed the comparability of modern demographic characteristics and processes of these two countries. The recent geopolitical situation in Eastern

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 32 (2023), BR. 3,
STR. 407-425

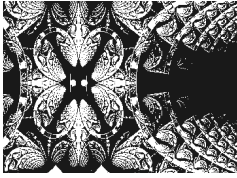
KOMUŠANAC, M.:
KOMPARATIVNA...

Europe related to the Russian aggression on Ukraine has caused intensified forced relocations of the population in Ukraine and Europe in the context of exile and refugee movements. The main sources of migration waves, the directions and intensity of certain forms of forced (war) migration to and from the territory of Ukraine are defined. In addition to the increased spatial mobility of the population (both internal and external) and direct demographic losses, other demographic consequences will be visible with a delayed effect, and after the end of the war in Ukraine.

Keywords: Croatia, refugees, forced migration, displaced persons, transition, Ukraine

Međunarodna licenca / International License:
Imenovanje-Nekomercijalno / Attribution-NonCommercial

<https://doi.org/10.5559/di.32.3.03>

HOW PRO-ENVIRONMENTAL AND SAVING BEHAVIOURS DETERMINE ORGANIC PRODUCT AND SECOND-HAND PRODUCT PURCHASE INTENTIONS: A STUDY IN TURKEY

Ibrahim AVCI
Vocational School of Social Sciences, Gümüşhane University,
Gümüşhane, Turkey

UDK: 366.12(560):504
658.849.5(560)

Original scientific paper

Received: February 11, 2022

The study focuses on sustainable consumption, which has recently gained popularity. The study seeks to ascertain the effects of pro-environmental behaviour and saving behaviour, both of which are constructs of sustainable consumption behaviour, on the organic and second-hand product purchase intention. Convenience sampling method was used in the collection of data, in which any consumer could participate, and the data were collected with a prepared online questionnaire. According to the findings of the study conducted on 595 Turkish consumers, pro-environmental behaviour and saving behaviour have positive effects on second-hand product purchase intentions, while pro-environmental behaviour has a positive effect on organic product purchase intention and saving behaviour has a negative effect on it. These findings make significant contributions to the literature and practice of sustainable consumption.

Keywords: sustainable consumption, pro-environmental behaviour, saving behaviour, organic product, second-hand product

Ibrahim Avcı, Gümüşhane University, Vocational School of Social Sciences, Department of Management and Organization – Gümüşhanevi Campus, Bağlarbaşı District 29100 / Gümüşhane, Turkey.
E-mail: ibrahimavcimail@gmail.com

INTRODUCTION

Environmental crises are among the most serious problems that the world has faced and will face in the coming years. Environmental problems have grown significantly as a result of factors such as dwindling natural resources required for life due to an increasing population and excessive consumption, the deterioration and destruction of environmental balance, and global warming. These issues, which are primarily the result of human activity, are becoming more prevalent by the day and are affecting the entire world. Humans will also be responsible for correcting the damage caused by humans. Sustainable consumption is proposed as a solution to these problems.

Sustainable consumption, which has become an increasingly important issue in both national and international literature in recent years, is defined as the use of products that meet the basic needs for a better life as well as the prudent use of resources while considering the needs of future generations (Mortensen, 2006). As a result, sustainable consumption behaviour includes environmentalist behaviour aimed at protecting the environment as well as saving behaviour to avoid overconsumption (Özgül, 2010). Sustainable consumption behaviour alters the concept of consumption by focusing on the benefit of the environment rather than individual wants and needs. Jackson (2005) stated that the success of transforming consumer consumption behaviour into pro-environmental behaviour will be achieved through sustainable consumption. In addition to pro-environmental behaviour, saving-oriented behaviours such as not changing unnecessary products, saving in product use, using the product for a longer period of time, and not using energy-consuming tools and equipment unnecessarily are included in sustainable consumption. As a result, in their purchasing and consumption habits, consumers should consider both the environment and saving. Consumers who are aware of sustainable consumption prefer products that do not harm nature or the environment in their consumption activities, and they avoid overconsumption as more natural resources are consumed as a result of production. Therefore, instead of purchasing a new product, consumers prefer to buy used products, protecting the environment while also saving money (Grasso et al., 2000; Roux & Korchia, 2006). The consumption of second-hand products reduces the production of new products, and the environmental damage is reduced further by reintroducing second-hand products for consumption (Thomas, 2003). Consumption of second-hand goods saves people money in addition to the environmental benefits. Because new products are more expensive than used

products, consumers gravitate towards used products, resulting in greater savings. Organic products, in addition to second-hand goods, are important for environmentally friendly consumption. Organic products, which do not contain any harmful substances and have no negative effects on both the environment and human health, have become more popular in recent years. Consumers prefer organic products because of environmental and health concerns, food safety and norms, and the perception that non-organic products are more harmful than organic products. Furthermore, the fact that organic products outperform non-organic products leads to a shift in consumer spending habits towards organic products. However, because organic products are more expensive than non-organic products, consumers who prefer to save money may opt for less expensive non-organic products (Wang et al., 2021).

In this context, when the subject is evaluated broadly, organic and second-hand products are critical for sustainability in order to protect the environment from the damage caused by excessive production and consumption, to leave a better world to future generations, and to use resources for a longer period of time by making savings. The primary goal of the study is to determine the effects of pro-environmental behaviour and saving behaviour on the organic product and second-hand product purchase intentions. There are few studies in the literature (Ferraro et al., 2016; Kuning et al., 2018; Wang et al., 2020) that look at sustainability in terms of both second-hand and organic products. It has been determined, in particular, that this subject has not been investigated within the scope of a model. Approaching sustainable consumption behaviour in terms of second-hand consumption and organic product consumption in the research is thought to make significant contributions to the study area. In addition, the findings of the study will help sellers in the marketing of second-hand and organic products, as well as public institutions and organisations in terms of sustainable policies. The following research questions have emerged in accordance with this purpose and assumption: Do environmentally conscious consumers intend to purchase organic products? Do consumers who practise frugal living intend to purchase organic products? Do environmentally conscious consumers intend to purchase used goods? Do consumers who practise frugal spending intend to purchase used goods? The research conducted on a sample of consumers in Turkey for this purpose is divided into three parts: the conceptual framework and literature review, the methods and findings, and the discussion and conclusion. Limitations and future research directions are presented at the end.

LITERATURE REVIEW AND HYPOTHESIS DEVELOPMENT

Sustainable consumption behaviour

In academic studies in the fields of sociology, psychology, management, and marketing, the concept of sustainable consumption is heavily emphasised. Constructs such as ecological consciousness, pro-environmental behaviour, responsible behaviour, and environmentally friendly behaviour come to mind when thinking about sustainable consumption (Gupta & Agrawal, 2018). Consumers must be more sustainable in their consumption habits in light of current circumstances and future generations. There are numerous definitions of sustainable consumption behaviour in the literature. While Paa-vola (2001) defines it as consumption behaviour with a low environmental impact, Belz and Bilharz (2005) define it as consumption behaviour with low ecological and social problems in traditional production and consumption activities. Mortensen (2006) defined it as the way people consume while meeting their own needs without overusing natural resources, at the same time protecting the environment, and considering the needs of future generations. As a result, the behaviour of protecting the environment and saving is included in the behaviour of sustainable consumption. According to some studies, energy savings can be made to reduce environmental pollution (Pepper et al., 2009; Banyt  et al., 2020). It is established in some studies that consumers are willing to pay more for environmentally friendly products and consider environmental issues when making purchases (Qing-hua & Yaru, 2011). When they need a product and make the decision to buy it, consumers must act with sustainable consumption awareness. In these decision-making processes, second-hand products may be preferred to long-lasting, cost-effective, organic, environmentally friendly, or new products. Water resources and biodiversity can be protected, erosion can be avoided, and the effects of global warming can be mitigated by purchasing organic products (Karalar & Kiracı, 2011). Gilg et al. (2005) examined the behaviour of UK consumers and classified them according to behaviours such as not consuming products that harm the environment, purchasing organic products, defending local production, choosing products that can be recycled, and conserving energy. As a result, they revealed that consumers are attempting to make these behaviours a way of life in their purchasing habits.

Organic product purchase intention

Organic products are important for sustainable consumption. Organic product consumption has risen significantly in recent years as a result of consumer concerns about issues such

as the environment, health, and nutrition (Gil et al., 2000). Organic products, by definition, are those that do not contain chemical additives that are harmful to people and the environment at any stage of production or distribution. It is also stated that because organic products do not contain any pollutants, they do not harm the environment or human health (Gottschalk & Leistner, 2013). According to studies, factors such as health and environmental concerns, food safety, norms, and ethical concerns are the driving forces behind consumers' purchases of organic products (Padel & Foster, 2005; Honkanen et al., 2006). It is also well known that consumers who buy organic products are environmentally conscious. Furthermore, consumers believe that organic products are less damaging to the environment than non-organic products (Hossain & Lim, 2016; Avci & Yıldız, 2021). Many studies in the literature conclude that environmental awareness or pro-environmental behaviour has a positive effect on consumers' organic product purchase intention when the environment and organic product consumption are considered together (Hossain & Lim, 2016; Ahmed et al., 2021; Wang et al., 2020). The following hypothesis was developed as a result of the literature review.

H1: Pro-environmental behaviour has a positive effect on the organic product purchase intention.

Furthermore, consumers' savings tendencies influence their organic product consumption behaviour. The fact that organic products are more expensive than non-organic products, in particular, has an impact on consumers' saving habits. Consumers who are more frugal with their spending try to get more value for money and generally prefer to buy products with lower prices (Lastovicka et al., 1999). Because they expect more benefits in the purchasing process, frugal consumers are more motivated to save and are less likely to purchase expensive products. Some studies (Kareklas et al., 2014; Wang et al., 2021) find an inverse relationship between consumers' saving behaviour and their intention to purchase organic products. As a result, when consumers with a proclivity to save are confronted with high organic product prices, they are likely to be motivated to save and reduce their organic product purchasing behaviour. In light of this circumstance, the following hypothesis was developed.

H2: Saving behaviour has a negative effect on the organic product purchase intention.

Second-hand product purchase intention

Second-hand products are another important component of sustainable consumption. The term "second-hand product" is derived from the French word "d'occasion" and is defined as a product that is old or has been used at least once by someone else (Roux & Guiot, 2008; Kessous & Valette-Florence, 2019). The ability to avoid excessive consumption by purchasing second-hand products, as well as the fact that second-hand products are less expensive than new products, have resulted in second-hand consumption becoming a more modest consumption today (Rust, 1986; Crewe & Gregson, 2003). The factors that influence the purchase of second-hand products, which have recently become more popular, are generally economic, nostalgic, or pertaining to uniqueness, recycling, sustainable consumption, bargaining advantage, and so on (Williams & Windebank, 2002; DeLong et al., 2005). Consumers who are aware of sustainability prefer to buy used products over new products because they prefer products that do not harm the environment or nature. With the new generation's increased social awareness about bios and the environment, it is expected that second-hand product consumption will increase even more (Roux & Korchia, 2006). Kuning et al. (2018) discovered that buying used products has a positive impact on sustainability. Grasso et al. (2000) stated that consumers try to protect the world by purchasing second-hand products. Craig-Lees and Hill (2002) emphasised that consumers with environmentalist behaviour buy second-hand products. While previously associated with poverty, second-hand product consumption has recently been associated with environmental support (Grasso et al., 2000). As a result, taking into account the environmental impact of second-hand products, the following hypothesis has been developed.

H3: Pro-environmental behaviour has a positive effect on second-hand product purchase intention.

Economic factors also influence consumers' second-hand product purchases. Among the economic factors are motivations such as purchasing a product at a lower cost, negotiating a lower price, and bargaining (Guiot & Roux, 2010). Second-hand products are more appealing to consumers because they are less expensive than new products (Williams & Paddock 2003). The price difference between new and used products causes consumers to price discriminate, and consumers who prioritise savings are more willing to buy used products (Ferraro et al., 2016). As a result, consumers who

save money by purchasing used products can put their money towards other things (Mitchell & Harris, 2005). According to Crewe and Gregson (2003), saving is effective in consumers' second-hand product purchases, and consumers with limited means prefer second-hand products in order to save. Bardhi and Arnould (2005), on the other hand, discovered that consumers buy used products for the purpose of bargaining power and that they save money as a result of their purchases. The following hypothesis has been developed in light of saving behaviour and second-hand products.

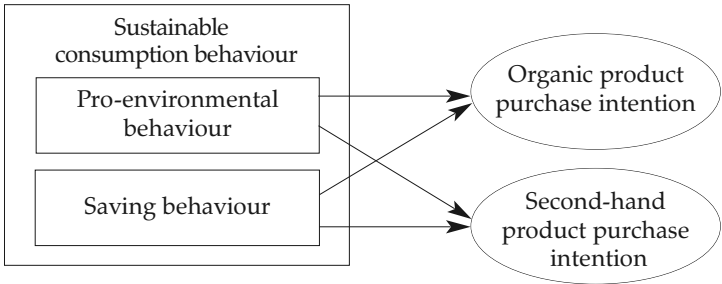
H4: Saving behaviour has a positive effect on the second-hand product purchase intention.

RESEARCH METHODOLOGY

Purpose of the research

The primary goal of the study is to determine the impact of sustainable consumption behaviour on consumers' organic and second-hand product purchase intentions. Since sustainable consumption behaviour has two structures: pro-environmental behaviour and saving behaviour, the effects of these structures on the organic products and second-hand products purchase intentions have been examined. The literature was examined within the scope of the research's purpose, and the following research model was developed.

FIGURE 1
Research model

Sample and participants

In the research, the quantitative research method was used, and the explanatory and correlation research types were preferred. The research's primary population consists of Turkish consumers. The convenience sampling method, in which each consumer can participate in the research, was used to collect the data. Data collection, which is widely used in research, continues until the desired sample size is reached, and this method is especially preferred in research where data is collected via the internet. Because collecting data face-to-face is

TABLE 1
Demographic
information of
participants

		f	%			f	%
Gender	Female	391	65.7	Age	18 and below	50	8.4
	Male	204	34.3		19-29	257	43.2
	Total	595	100		30-40	151	25.4
Marital	Married	213	29		41-51	109	18.3
				52 and above	28	4.7	
	Single	382	71	Total	595	100	
	Total	595	100				
Education	Primary	29	4.9	Job	Freelance	103	17.3
	Secondary	229	38.5		Officer	115	19.3
	Bachelor	303	51		Craft	60	10.1
	Postgraduate	34	5.6		Employee	87	14.6
	Total	595	100		Retired	10	1.7
Income	5000 TL below	326	54.8		Housewife	41	6.9
	5001 TL-7500 TL	167	28.1	Student	172	28.9	
	7501 TL-10000 TL	64	10.8	Other	7	1.2	
	10001 TL above	38	6.4	Total	595	100	
	Total	595	100				

Note: f – Frequency, % – Percent, TL – Turkish Lira

Instrument

To collect data for the study, a questionnaire form was created. Part 1 of the questionnaire form includes descriptive questions about the subject, and Part 2 includes scale items of research variables. The independent and dependent variables in the research model were measured using previously developed scales. The 14 items based on the 5-point Likert scale used in Özgül's (2010) study and adapted from Fraj and Martinez (2006) and Şener and Hazer (2007) studies were used to measure the sustainable consumption behaviour scale pre-

ferred in the research. The organic product purchase intention scale was measured using 4 items based on the 5-point Likert scale adapted from a study conducted by Wee et al., (2014), and the second-hand product purchase intention scale was measured using four items based on the 5-point Likert scale adapted from a study conducted by Hsu et al. (2017). Because the study's scale items were not in Turkish, they were translated into Turkish using the translation-back translation method. Before being converted into an online questionnaire, the prepared questionnaire was reviewed by two academicians who are experts in their fields, and it was then used as a pre-test on 18 consumers. The questionnaire form was rearranged and converted into an online questionnaire on Google Forms based on the feedback obtained from the pretest. After the participants were informed about the study, the link to the online survey was shared on social media channels. Consumers were not compensated for their participation, and quantitative data were collected. All of the research scales were organised on a 5-point Likert scale.

Exploratory factor analysis (EFA)

First, Exploratory factor analysis was used to determine the factor structures of the scales used in the study. The KMO (Kaiser-Meyer-Olkin) test is used for sample adequacy during factor analysis, and the Bartlett test is used for factor analysis suitability. For the convenience of factor analysis, the KMO value should be greater than 0.60 and the Bartlett value should be less than 0.05 (Tabachnick & Fidell, 1996). Factor loading and explained variance ratio are two other values to consider in the factor analysis. While the factor load of each scale item should be greater than 0.50, the explained variance ratio, particularly in social science studies, should be greater than 40% (Scherer et al., 1988). The reliability level of factor structures obtained as a result of factor analysis is determined using reliability analysis. The fact that the Cronbach alpha value obtained from the reliability analysis is greater than 0.70 indicates that the measurement tool used in the study is trustworthy. Furthermore, convergent validity (composite reliability (CR)) and discriminant validity (average variance extracted (AVE)) values are used to assess the research model's validity. To ensure the scale's validity, the CR value should be greater than 0.70 and the AVE value should be greater than 0.50 (Fornell & Larcker, 1981). In the current study, the Principal component analysis (PCA) method was used while performing EFA and Varimax was chosen for axis rotation. The tables below show the results of the factor, reliability, and validity analyses of the scales used in the study.

TABLE 2
Sustainable
consumption behavior
scale analysis results

Dimension	Item	Factor load	Cronbach Alpha	Explained variance
Pro-environmental behaviour (PEB)	SC11	0.827	0.843	40.96%
	SC10	0.744		
	SC12	0.716		
	SC9	0.687		
	SC14	0.676		
	SC7	0.586		
	SC8	0.582		
Saving behaviour (SB)	SC5	0.829	0.775	15.88%
	SC3	0.803		
	SC4	0.700		
	SC6	0.651		
Total			0.851	56.85%

Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy: 0.874
Bartlett's Test of Sphericity Approx. Chi-Square: 2428.571
df: 55; Sig: 0.000; AVE: 0.518; CR: 0.914

The KMO value is greater than 0.60 and the Bartlett value is less than 0.05, indicating that factor analysis is appropriate with these results. As a result of the factor analysis, the original scale's sustainable consumption behaviour scale was divided into two constructs: "pro-environmental behaviour" and "saving behaviour". Because the factor load was less than 0.50, items 13 in the pro-environmental behaviour dimension and 1 and 2 in the saving behaviour dimension were excluded from the analysis. As a result of the analysis, the factor loads of the other items were found to be greater than 0.50. The pro-environmental behaviour dimension explained 40.96 percent of the sustainable consumption behaviour, the saving behaviour dimension explained 15.88 percent, and both dimensions explained 56.85 percent. Furthermore, the Cronbach alpha test values for both the pro-environmental behaviour and the saving behaviour dimensions were greater than 0.70, indicating that the scale was reliable, and the CR and AVE values were higher than the minimum recommended values.

TABLE 3
Organic product
purchase intention
scale analysis results

Dimension	Item	Factor load	Cronbach Alpha	Explained variance
Organic product purchase intention (OPI)	OPI2	0.901	0.903	77.45%
	OPI4	0.889		
	OPI3	0.888		
	OPI1	0.841		

Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy: 0.824
Bartlett's Test of Sphericity Approx. Chi-Square: 1526.100
df: 6; Sig: 0.000; AVE: 0.774; CR: 0.932

The organic product purchase intention scale has a KMO value greater than 0.60 and a Bartlett value less than 0.05. The factor analysis reveals that the factor load of each item on the organic product purchase intention scale is greater than 0.50, and the explained variance ratio is greater than 0.40. As a result, the scale used explains 77.45 percent of the organic product purchase intention. The organic product purchase intention scale had a Cronbach alpha test value of 0.903, and the CR and AVE values were higher than the baseline values.

TABLE 4
Second-hand product
purchase intention
scale analysis results

Dimension	Item	Factor load	Cronbach Alpha	Explained variance
Second-hand product purchase intention (SPI)	SPI3	0.870	0.828	66.12%
	SPI1	0.864		
	SPI2	0.795		
	SPI4	0.714		
Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy: 0.745 Bartlett's Test of Sphericity Approx. Chi-Square: 983.425 df: 6; Sig. 0.000; AVE: 0.661; CR: 0.886				

The KMO value of the second-hand product purchase intention scale was greater than 0.60, while the Bartlett value was less than 0.05. The factor analysis reveals that the factor load of each item on the second-hand product purchase intention scale was greater than 0.50, and the explained variance ratio was greater than 0.40. As a result, scale items explain 66.21 percent of the second-hand product purchase intention. The Cronbach alpha test value for the second-hand product purchase intention scale was 0.828, and the CR and AVE values were also higher than the baseline values.

Confirmatory factor analysis (CFA)

The data was analysed using the statistical programs SPSS 21 and AMOS 24. Confirmatory factor analysis was also used to validate the factor structures formed in the measurement model as a result of exploratory factor analysis. The fit index values obtained from confirmatory factor analysis were used to evaluate the structures obtained. When looking through the literature, the most commonly recommended and preferred fit index values are X2/df, GFI, AGFI, CFI, and RMSEA (Jöreskog & Sörbom, 1984). Table 5 shows the fit index values obtained from confirmatory factor analyses for each scale used in the study, as well as the acceptable and good fit index value ranges.

During the CFA, the goodness of fit values were not at a good level before the items were removed from the pro-environmental behaviour and saving behaviour scales (e.g. GFI: 0.904, AGFI: 0.867, CFI: 0.866, RMSEA: 0.087), but after the items were

removed from the relevant scales, the goodness of fit values increased. As a result, the fit index values of the pro-environmental behaviour and saving behaviour scales are between acceptable and good, while the fit index values of the organic product purchase intention and second-hand product purchase intention scales are between good and acceptable.

TABLE 5
Confirmatory factor
analysis results

Scales	χ^2	df	χ^2/df	GFI	AGFI	CFI	RMSEA
Sustainable consumption behaviour	127.400	40	3.185	0.915	0.891	0.931	0.061
Organic product purchase intention	4.508	2	2.254	0.998	0.981	0.999	0.046
Second-hand product purchase intention	1.971	1	1.971	0.998	0.983	0.999	0.040
Fit indices							
Good fit	≤ 3			≥ 0.90	≥ 0.90	≥ 0.97	≤ 0.05
Acceptable fit	$p > 0.05$	≤ 4.5			0.89-0.85	0.89-0.80	≥ 0.95 0.06-0.08

Correlation analysis

Correlation analysis is used to determine the direction and strength of a relationship between two or more variables. Table 6 shows that there are positive relationships between pro-environmental behaviour and saving behaviour ($r = 0.440$, $p < 0.01$), pro-environmental behaviour and organic product purchase intention ($r = 0.379$, $p < 0.01$), pro-environmental behaviour and second-hand product purchase intention ($r = 0.555$, $p < 0.01$), saving behaviour and second-hand product purchase intention ($r = 0.519$, $p < 0.01$) and organic product purchase intention and second-hand product purchase intention ($r = 0.210$, $p < 0.01$). A negative relationship was found between saving behaviour and organic product purchase intention ($r = -0.075$, $p < 0.01$).

TABLE 6
Correlation analysis
results

	Mean	SD	N	PEB	SB	OPI	SPI
PEB	3.23	0.98	595	1			
SB	4.23	0.84	595	0.440**	1		
OPI	2.70	0.91	595	0.379**	-0.075	1	
SPI	3.86	0.95	595	0.555**	0.519**	0.210**	1

Note: ** $p < 0.001$, SD – Standard deviation, N – Sample size

Hypothesis test results

The research hypotheses were tested using Structural equation models (SEM). Taking into account the measurement errors in the variables used in research ensures that the SEM is preferred in social science research. Because these errors are

not taken into account in regression analyses, the research results are misleading, and thus SEM analyses are used (Fornell & Larcker, 1981). Because of these errors, the SEM was chosen for the current study. Figure 2 shows the output of the SEM used within the scope of the research model.

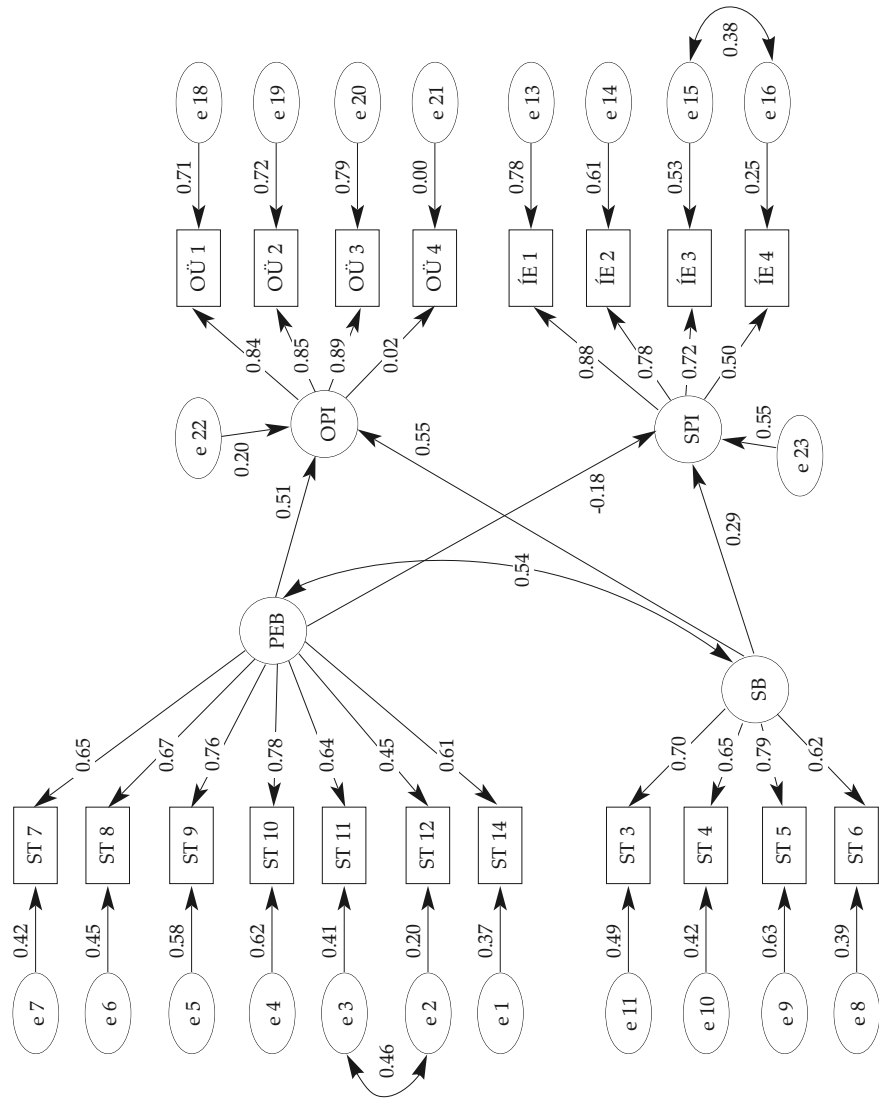

FIGURE 2
Conceptual
model results

Figure 2 depicts some of the effects of the research's independent variables on the dependent variables. The figure also shows the covariance connections made to keep the model fit index values within an acceptable range. First, covariance connections were established between the research's independent variables in accordance with the proposed modifications,

TABLE 7
Research model
fit indices

and then covariance connections were established between the pro-environmental behaviour scale's error terms e2-e3 and the second-hand product purchase intention scale's error terms e15-e16, respectively. When the covariance connections formed as a result of the proposed modifications were examined, it was discovered that all of them were formed between the error terms of the same factor. Table 7 shows the fit index values of the model after it was re-run as a result of these changes.

Fit indices	Good fit	Acceptable fit	Research model
χ^2	$P > 0.05$ should be (meaningless)		505.945
df	-	145	
χ^2/df	< 3	$3 < (\chi^2/df) < 5$	3.489
GFI	> 0.95	> 0.90	0.914
CFI	> 0.95	> 0.90	0.934
RMSA	< 0.05	< 0.08	0.065
NFI	> 0.95	> 0.90	0.911
IFI	> 0.95	> 0.90	0.935
TLI	> 0.95	> 0.90	0.923

Source: Jöreskog & Sörbom, 1984

As shown in Table 7, the model is among the acceptable fit index values, implying that the research model has an acceptable level of fit. The p values obtained as a result of the SEM were used to test the research hypotheses after the fit index values. Whether the hypotheses were supported or not, the significance level of $p < 0.05$ was used. Table 8 shows the outcomes of the research hypotheses.

TABLE 8
Hypotheses test results

Hypothesis	β	R^2	S.E.	P	Result
H1: PEB $\rightarrow$ OPI	0.518	0.202	0.080	***	Supported
H2: SB $\rightarrow$ OPI	-0.167		0.077	***	Supported
H3: PEB $\rightarrow$ SPI	0.548	0.553	0.074	***	Supported
H4: SB $\rightarrow$ SPI	0.285		0.071	***	Supported

The H1, H2, H3, and H4 hypotheses are supported at the $p < 0.05$ significance level. As a result, according to H1, pro-environmental behaviour has a positive effect on organic product purchase intention and is supported; according to H2, saving behaviour has a negative effect on organic product purchase intention and is supported (R^2 : 0.202); according to H3, pro-environmental behaviour has a positive effect on second-hand product purchase intention and is supported; and according to H4, it was determined that saving behaviour has a positive effect on second-hand product purchase intention and is supported (R^2 : 0.553).

DISCUSSION AND CONCLUSIONS

The world's growing population, as well as the development of an excessive consumption culture, have revealed that existing resources must be used more sustainably. As a result, it is critical to use and protect existing resources with caution, keeping future generations in mind. Consumers must engage in sustainable consumption behaviour to achieve this. There are two dimensions to sustainable consumption: pro-environmental behaviour and saving behaviour. The primary goal of this study is to determine the effect of these constructs of sustainable consumption on organic product purchase intention and second-hand product purchase intention. The obtained data were analysed for this purpose, and meaningful results were obtained as a result of the analysis.

When the research findings are examined, all of the hypotheses are supported. According to the study's H1 findings, pro-environmental behaviour had a positive effect on organic product purchase intention. According to this finding, as consumers' pro-environmental behaviour improves or deteriorates, so does their organic product purchase intention. Several previous studies have found that consumers prefer organic products to protect the environment (Honkanen et al., 2006; Ahmed et al., 2021; Wang et al., 2020), because consumers believe organic products are less damaging to the environment than non-organic products. As a result, it can be stated that consumers who value the environment and seek to protect it through sustainable consumption are more likely to purchase organic products. Honkanen et al. (2006) discovered that environmental motives have a strong effect on attitudes toward organic food while researching the ethical motives of Norwegian consumers in organic food choices. Similarly, Ahmed et al. (2021), who investigated Chinese consumers' organic food purchase intentions, discovered that environmental concerns had a positive effect on the organic products purchase intention. As a result, it is clear that the result obtained within the scope of H1 agrees with similar research findings in the literature. According to the research's H2 hypothesis, saving behaviour had a negative effect on organic product purchase intention, and there was an inverse relationship between saving behaviour and organic product purchase intention. As a result, as consumers' savings behaviours increase, their intention to purchase organic products decreases; on the contrary, as consumers' saving behaviour decreases, their intention to purchase organic products also increases. Organic products are more expensive than non-organic products, which explains this, as the desire of consumers to spend less money is the foundation of saving behaviour. Consumers who save money are

less likely to buy organic products because they will spend more money on the organic product. Donaher and Lynes (2017) discovered that organic products are more expensive than non-organic products. While Kareklas et al. (2014) discovered that the tendency to save affects the organic food purchase intention in the opposite direction, Wang et al. (2021) also discovered that there is an inverse relationship between the consumers' tendency to save and their organic products purchase intentions. According to Katt and Meixner (2020), consumers' price awareness has a negative impact on their organic foods purchase intention. As a result, the result obtained within the scope of the research's H2 hypothesis coincides with the findings of the studies in the literature.

According to the H3 hypothesis of the study, pro-environmental behaviour has a positive effect on second-hand product purchase intention. Within the context of this result, the more environmentally conscious consumers are, the more likely they are to purchase second-hand goods. The use of natural resources for the production of new products, as well as the wastes generated by production, are both harmful to the environment. Consumers who are aware of this and practise environmentally responsible behaviour meet their needs with second-hand products rather than purchasing new products, and thus engage in sustainable consumption by avoiding excessive and unnecessary consumption. Grasso et al., (2000) stated that consumers buy second-hand products to protect the world, whereas Craig-Lees and Hill (2002) emphasised that consumers with pro-environmental behaviour buy second-hand products. According to Norris (2015), using second-hand products is an environmentally responsible behaviour that protects natural resources. Yan et al. (2015) discovered, on the other hand, that university students who shop at thrift stores are more environmentally conscious than those who do not. Borusiak et al. (2020) discovered significant relationships between sustainable consumption and the second-hand product purchase intention in a Polish sample. When these studies are considered, the conclusion reached in the scope of the H3 hypothesis is consistent with the findings of other studies in the literature. According to the research's H4 hypothesis, saving behaviour had a positive effect on the second-hand product purchase intention. As a result, consumers who save money are more likely to buy second-hand products. Many previous studies found that economic factors were decisive in second-hand product purchases by consumers; it was emphasised that these economic factors included constructs such as affordable price and bargaining power (Crewe & Gregson, 2003; Guiot & Roux, 2010). Consumers who save tend to fa-

your second-hand products because they want to meet their needs at a lower cost; they are saving by purchasing second-hand products. According to Ferraro et al. (2016), consumers who prioritise saving are more likely to buy used products. Therefore, the result obtained within the scope of the H4 hypothesis supports the literature as well.

When the research findings are considered as a whole, it is clear that sustainable consumption behaviour is critical for all people around the world, and that sustainable consumption behaviour has two constructs: pro-environmental behaviour and saving behaviour. Approaching sustainable consumption behaviour in terms of both organic and second-hand products in the research contributes significantly to the literature. Furthermore, it is suggested that both public institutions and non-governmental organisations raise consumer awareness of sustainable consumption and encourage them to consume second-hand and organic products. Furthermore, given that consumers who prefer to save money cannot afford organic products, it is suggested that organic product marketers work out pricing policies.

The study has some limitations as well as important findings. The research time constraint was that the research data could not be collected face to face due to the Covid-19 pandemic, and that the data were collected in a short period of time. In addition, the study employed the convenience sampling method, which limits the generalisability of the research findings. Researchers who plan to study this topic in the future should conduct in-depth research using various sampling and data collection methods, and then repeat the study by adding mediator and moderator variables related to the research model.

REFERENCES

- Ahmed, N., Li, C., Khan, A., Ali Qalati, S., Naz, S., & Rana, F. (2021) Purchase intention toward organic food among young consumers using theory of planned behavior: Role of environmental concerns and environmental awareness. *Journal of Environmental Planning and Management*, 64(5), 796–822, <https://doi.org/10.1080/09640568.2020.1785404>
- Avci, İ., & Yıldız, S. (2021). Organik ürünlerin tercih edilmesinde etkili olan faktörlerin satın alma niyeti üzerine etkisi. (The effect of factors in preference of organic products on purchase intention). *Mehmet Akif Ersoy University Journal of Social Sciences Institute*, (34), 134–148. <https://doi.org/10.20875/makusobed.995273>
- Banytė, J., Šalčiuvienė, L., Dovalienė, A., Piligrimienė, Z., & Sroka, W. (2020). Sustainable consumption behavior at home and in the workplace: Avenues for innovative solutions. *Sustainability*, MDPI, 12(16), 1–24. <https://doi.org/10.3390/su12166564>

- Bardhi, F., & Arnould, E. J. (2005). Thrift shopping: Combining utilitarian thrift and hedonic treat benefits. *Journal of Consumer Behavior*, 4(4), 223–233. <https://doi.org/10.1002/cb.12>
- Belz, F. M., & Bilharz, M. (2005). *Nachhaltiger Konsum: Zentrale Herausforderung für moderne Verbraucherpolitik (Sustainable consumption: Central challenge for modern consumer policy)*. Reihe Consumer Sciences an der TU München/Weihenstephan, Nr. 1. Professur BWL Brau- und Lebensmittelindustrie.
- Borusiak, B., Szymkowiak, A., Horska, E., Raszka, N., & Zelichowska, E. (2020). Towards building sustainable consumption: A study of second-hand buying intentions. *Sustainability*, 12(3), 1–15. <https://doi.org/10.3390/su12030875>
- Craig-Lees, M., & C. Hill. (2002). Understanding voluntary simplifiers. *Psychology & Marketing*, 19(2), 187–210. <https://doi.org/10.1002/mar.10009>
- Crewe, L., & Gregson, N. (2003). *Second hand cultures*. Berg Publishing. <https://doi.org/10.2752/9781847888853>
- DeLong, M., Heinemann, B., & Reiley, K. (2005). Hooked on vintage! *Fashion Theory*, 9(1), 23–42. <https://doi.org/10.2752/136270405778051491>
- Donaher, E., & Lynes, J. (2017). Is local produce more expensive? Challenging perceptions of price in local food systems. *Local Environment*, 22(6), 746–763. <https://doi.org/10.1080/13549839.2016.1263940>
- Etikan, İ., Musa, S. A., & Alkassim, R. (2016). Comparison of convenience sampling and purposive sampling. *American Journal of Theoretical and Applied Statistics*, 5(1), 1–4. <https://doi.org/10.11648/j.ajtas.20160501.11>
- Ferraro, C., Sands, S., & Brace-Govan, J. (2016). The role of fashionability in second-hand shopping motivations. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 32, 262–268. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2016.07.006>
- Fornell, C., & Larcker, F. D. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. *Journal of Marketing Research*, 18(1), 39–50. <https://doi.org/10.1177/002224378101800104>
- Fraj, E., & Martinez, E. (2006). Environmental values and lifestyles as determining factors of ecological consumer behavior: An empirical analysis. *Journal of Consumer Marketing*, 23(3), 133–144. <https://doi.org/10.1108/07363760610663295>
- Gil, J. M., Gracia A., & Sanchez M. (2000). Market segmentation and willingness to pay for organic products in Spain. *International Food and Agribusiness Management Review*, 3(2), 207–226. [https://doi.org/10.1016/S1096-7508\(01\)00040-4](https://doi.org/10.1016/S1096-7508(01)00040-4)
- Gilg, A., Barr, S., & Ford, N. (2005). Green consumption or sustainable lifestyles? Identifying the sustainable consumer. *Futures*, 37(6), 481–504. <https://doi.org/10.1016/j.futures.2004.10.016>
- Gottschalk, I., & Leistner, T. (2013). Consumer reactions to the availability of organic food in discount supermarkets. *International Journal of Consumer Studies*, 37(2), 136–142. <https://doi.org/10.1111/j.1470-6431.2012.01101.x>
- Grasso, M. M., McEnally, M., Widdows, R., & Herr, D. G. (2000). Consumer behavior toward recycled textile products. *The Journal of*

the Textile Institute, 91(2), 94–106. <https://doi.org/10.1080/00405000008659530>

Guiot, D., & Roux, D. (2010). A second-hand shoppers' motivation scale: Antecedents, consequences, and implications for retailers. *Journal of Retailing*, 86(4), 355–371. <https://doi.org/10.1016/j.jretai.2010.08.002>

Gupta, S., & Agrawal, R. (2018). Environmentally responsible consumption: Construct definition, scale development, and validation. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 25(1), 523–536. <https://doi.org/10.1002/csr.1476>

Honkanen, P., Veerplanken, B., & Olsen, S. O. (2006). Ethical values and motives driving organic food choice. *Journal of Consumer Behaviour*, 5(5), 420–430. <https://doi.org/10.1002/cb.190>

Hossain, M. T. B., & Lim, P. X. (2016). Consumers' buying behavior towards organic foods: Evidence from the emerging market. *Malaysian Management Review*, 51(2), 7–25. <https://doi.org/10.1111/ijcs.12588>

Hsu, C. L., Chen, M. C., Kikuchi, K., & Machida, I. (2017). Elucidating the determinants of purchase intention toward social shopping sites: A comparative study of Taiwan and Japan. *Telematics Inform*, 34(4), 326–338. <https://doi.org/10.1016/j.tele.2016.04.016>

Jackson, T. (2005). *Motivating sustainable consumption – sustainable lifestyles. A report to the Sustainable development research network*. Centre for Environmental Strategy, University of Surrey. http://www.sustainablelifestyles.ac.uk/sites/default/files/motivating_sc_final.pdf

Jöreskog, K. G., & Sörbom, D. (1984). *Lisrel VI. Analysis of linear structural relationships by maximum likelihood, instrumental variables and least squares methods*. Scientific Software Inc.

Karalar, R., & Kiracı, H. (2015). Çevresel sorunlara karşı bir çözüm önerisi olarak sürdürülebilir tüketim düşüncesi (Sustainable consumption notion as a solution to ecological problems). *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (30), 63–76. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dpusbe/issue/4772/65678>

Kareklas, I., Carlson, J. R., & Muehling, D. D. (2014). I eat organic for my benefit and yours: Egoistic and altruistic considerations for purchasing organic food and their implications for advertising strategists. *Journal of Advertising*, 43(1), 18–32. <https://doi.org/10.1080/00913367.2013.799450>

Katt, F., & Meixner, O. (2020). Is it all about the price? An analysis of the purchase intention for organic food in a discount setting by means of structural equation modeling. *Foods*, 9(4), 458. <https://doi.org/10.3390/foods9040458>

Kessous, A., & Valette-Florence, P. (2019). "From Prada to Nada": Consumers and their luxury products: A contrast between second-hand and first-hand luxury products. *Journal of Business Research*, 102, 313–327. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2019.02.033>

Kuning, M., Chesoh, S., Srisuan, K., Taufik, M. R., Sharma, P., Panatnachee, S., & Eso, M. (2018). Attitude and management of second-hand products in developing countries. *Academic Services Journal Prince of Songkla University*, 29(3), 162–169. <http://dx.doi.org/10.14456/asjpsu.2018.53>

- Lastovicka, J. L., Bettencourt, L. A., Hughner, R., & Kuntze, R. J. (1999). Lifestyle of the tight and frugal: Theory and measurement. *Journal of Consumer Research*, 26(1), 85–98. <https://doi.org/10.1086/209552>
- MacCallum, R. C., Widaman, K. F., Preacher, K. J., & Hong, S. (2001). Sample size in factor analysis: The role of model error. *Multivariate Behavioral Research*, 36(4), 611–637. https://doi.org/10.1207/S15327906MBR3604_06
- Mitchell, V. W., & Harris, G. (2005). The importance of consumers' perceived risk in retail strategy. *European Journal of Marketing*, 39(7/8), 821–837. <https://doi.org/10.1108/03090560510601789>
- Mortensen, L. F. (2006). Sustainable household consumption in Europe? *Consumer Policy Review*, 16(4), 141.
- Norris, L. (2015). The limits of ethicality in international markets: Imported second-hand clothing in India. *Geoforum*, 67, 183–193. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2015.06.003>
- Özgül, E. (2010). Tüketicilerin değer yapıları, gönüllü sade yaşam tarzı ve sürdürülebilir tüketim üzerindeki etkileri (The structure of consumers' value, voluntary simple life style and effect on sustainable consumption). *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 28(2), 117–150. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/huniibf/issue/29107/311375>
- Paavola, J. (2001). Towards sustainable consumption: Economics and ethical concerns for the environment in consumer choices. *Review of Social Economy*, 59(2), 227–248. <https://doi.org/10.1080/00346760110036175>
- Padel, S., & Foster, C. (2005). Exploring the gap between attitudes and behaviour: Understanding why consumers buy or do not buy organic food. *British Food Journal*, 107(8), 606–625. <https://doi.org/10.1108/00070700510611002>
- Pepper, M., Jackson, T., & Uzzell, D. (2009). An examination of the values that motivate socially conscious and frugal consumer behaviours. *International Journal of Consumer Studies*, 33(2), 126–136. <https://doi.org/10.1111/j.1470-6431.2009.00753.x>
- Qing-hua, Z., & Ya-ru, G. (2011). Statistical analysis on influencing and behavior of sustainable consumption. *China Popul. Resour. Environ.*, 21, 459–463.
- Roux, D., & Guiot, D. (2008). Measuring secondhand shopping motives, antecedents and consequences. *Recherche et Applications en Marketing*, 23(4), 63–94. <https://doi.org/10.1177/205157070802300404>
- Roux, D., & Korchia, M. (2006). Am I what I wear? An exploratory study of symbolic meanings associated with secondhand clothing. *Advances in Consumer Research*, 33(1), 29–35.
- Rust, J. (1986). When is it optimal to kill off the market for used durable goods? *Econometrica*, 54(1), 65–86. <https://doi.org/10.2307/1914157>
- Scherer, R. F., Luther, D. C., Wiebe, F. A., & Adams, J. S. (1988). Dimensionality of coping: Factor stability using the ways of coping questionnaire. *Psychological Reports*, 62(3), 763–770. <https://doi.org/10.2466/pr0.1988.62.3.763>

Şener, A., & Hazer, O. (2007). Değerlerin kadınların sürdürülebilir tüketim davranışı üzerindeki etkilerine ilişkin bir araştırma (A research on the effects of values on women's sustainable consumption behavior). *Hacettepe Üniversitesi Sosyolojik Araştırmalar E Dergisi*, 1(1), 1–10. <http://www.sdergi.hacettepe.edu.tr/De.pdf>

Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (1996). *Using multivariate statistics*. Harper Collins Publication.

Thomas, V. M. (2003). Demand and dematerialization impacts of second-hand markets: Reuse or more use? *Journal of Industrial Ecology*, 7(2), 65–78. <https://doi.org/10.1162/108819803322564352>

Wang, H., Ma, B., Bai, R., & Zhang, L. (2021). The unexpected effect of frugality on green purchase intention. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 59, 102385. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2020.102385>

Wang, J., Pham, T. L., & Dang, V. T. (2020). Environmental consciousness and organic food purchase intention: A moderated mediation model of perceived food quality and price sensitivity. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(3), 850. <https://doi.org/10.3390/ijerph17030850>

Wee, C. S., Ariff, M. S. B., Zakuan, N., & Tajudin, M. N. M. (2014). Consumers perception, purchase intention and actual purchase behavior of organic food products. *Review of Integrative Business and Economics Research*, 3(2), 378–397.

Williams, C., & Windebank, J. (2002). The excluded consumer: A neglected aspect of social exclusion? *Policy and Politics*, 30(4), 501–513. <https://doi.org/10.1332/030557302760590422>

Williams, C. C., & Paddock, C. (2003). The meanings of informal and second-hand retail channels: Some evidence from Leicester. *International Review of Retail, Distribution and Consumer Research*, 13(3), 317–336. <https://doi.org/10.1080/0959396032000101372>

Yan, R., Bae, S., & Xu, H. (2015). Second-hand clothing shopping among college students: The role of psychographic characteristics. *Young Consumers*, 16(1), 85–98. <https://doi.org/10.1108/YC-02-2014-00429>

Kako prokolišno i štedljivo ponašanje određuju namjeru kupnje organskih i rabljenih proizvoda: istraživanje u Turskoj

Ibrahim AVCI
Strukovna škola društvenih znanosti, Sveučilište Gümüşhane,
Gümüşhane, Turska

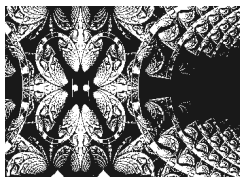
Istraživanje je usmjereno na održivu potrošnju, koja je nedavno postala vrlo popularna u Turskoj. Rad nastoji utvrditi učinke ponašanja usmjerenog na očuvanje okoliša i ponašanja štednje, a oba su konstrukti ponašanja održive

potrošnje, na namjeru kupnje organskih i rabljenih proizvoda. U prikupljanju podataka upotrijebljena je metoda prigodnog uzorkovanja, u kojoj je svaki potrošač mogao sudjelovati u istraživanju, a podaci su prikupljeni pripremljenim online-upitnikom. Prema nalazima istraživanja koje je provedeno na 595 turskih potrošača, proekolišno ponašanje i štedljivo ponašanje imaju pozitivne učinke na namjeru kupnje rabljenih proizvoda, dok proekolišno ponašanje pozitivno utječe na namjeru kupnje organskih proizvoda, a štedljivo ponašanje na tu namjeru ima negativan učinak. Ovi nalazi daju značajan doprinos literaturi i praksi održive potrošnje.

Ključne riječi: održiva potrošnja, proekolišno ponašanje, štedljivo ponašanje, organski proizvod, rabljeni proizvod

Međunarodna licenca / International License:
Imenovanje-Nekomercijalno / Attribution-NonCommercial

<https://doi.org/10.5559/di.32.3.04>

PSIHOSOCIJALNE DETERMINANTE OBJEKTIVNIH I SUBJEKTIVNIH POKAZATELJA USPJEŠNOGA STARENJA

Ivana TUCAK JUNAKOVIĆ

Odjel za psihologiju, Sveučilište u Zadru, Zadar, Hrvatska

Neala AMBROSI-RANDIĆ

Filozofski fakultet, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli,
Pula, Hrvatska

Ivana MACUKA

Odjel za psihologiju, Sveučilište u Zadru,
Zadar, Hrvatska

UDK: 159.922.63

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 11. srpnja 2022.

Istraživanja mogućih determinanti uspješnoga starenja sve su brojnija – kako zbog porasta udjela starih osoba u općoj populaciji, tako i zbog važnih praktičnih implikacija koje ona imaju. Ipak, još uvijek nije dovoljno razjašnjena uloga raznih psihosocijalnih faktora u procesu uspješnoga starenja. Osnovni je cilj rada bio ispitati doprinos skupine psihosocijalnih čimbenika (optimizam, otpornost, generativnost, prilagodba na starenje, socijalna podrška i socijalni kontakti) uspješnom starenju. Za operacionalizaciju koncepta uspješnoga starenja uzet je dvofaktorski model Pruchna i suradnika (2010) koji uključuje subjektivnu i objektivnu komponentu uspješnoga starenja. Podaci istraživanja prikupljeni su na uzorku od 790 starijih i starih osoba obaju spolova od 65 do 98 godina. Rezultati hijerarhijskih regresijskih analiza pokazuju da su najbolji prediktori subjektivnih i objektivnih pokazatelja uspješnoga starenja dob te psihološke osobine i resursi (optimizam, otpornost i dobra prilagodba na promjene u procesu starenja). Primijenjenu vrijednost ovih rezultata nalazimo u identifikaciji čimbenika koji pridonose uspješnom starenju i kvaliteti života osoba starije dobi.

Ključne riječi: uspješno starenje, optimizam, otpornost, prilagodba na starenje, socijalna podrška

Ivana Tucak Junaković, Odjel za psihologiju, Sveučilište u Zadru,
Obala kralja Petra Krešimira IV, br. 2, 23000 Zadar, Hrvatska.
E-mail: itucak@unizd.hr

Porast udjela starijih i starih osoba u općoj populaciji proces je koji se bilježi u cijelom svijetu, a ta socioekonomska promjena praćena je i svojevrsnom revolucijom na području znanosti, zdravstva i socijalne skrbi (Corrêa i sur., 2017). S obzirom na činjenicu da se život produljio, ne čudi povećan interes istraživača za sve ono što se tiče starosti i starenja, a zamjetno je i svojevrsno preusmjeravanje istraživačkog interesa s oboljenja, gubitaka i funkcionalnih ograničenja, koji nesumnjivo prate starenje, na njegove pozitivne aspekte. Iako se interes za pozitivne aspekte starenja pojavio već u začetku gerontologije kao zasebne znanstvene discipline, veću je pozornost dobio potkraj osamdesetih godina dvadesetoga stoljeća. Zasluga se pripisuje radu Rowea i Kahna (1987), koji starenju pristupaju kao kontinuumu na kojem je moguće, s jedne strane, razlikovati patološko starenje, koje obilježavaju ozbiljne bolesti i funkcionalna ograničenja, dok se, s druge strane kontinuumu, nalazi uspješno starenje. Uz ovaj konstrukt, pozitivne aspekte starenja nalazimo i u pojmovima dobrog, aktivnog, zdravog, produktivnog, optimalnog starenja, koji su srodni, ali ne i istovjetni.

U nedostatku konsenzusa o tome kako definirati i mjeriti uspješno starenje i valjano ga razlikovati od srodnih pojmova, opisat ćemo tri osnovne skupine pristupa ovom konstrukt, i to biomedicinski, psihosocijalni i laički. Do danas najutjecajniji model uspješnoga starenja nalazimo upravo u biomedicinskom pristupu i modelu Rowea i Kahna (1997), prema kojem uspješno starenje uključuje odsutnost ili malu vjerojatnost pojavljivanja bolesti i ograničenja, dobro kognitivno i tjelesno funkcioniranje te aktivnu uključenost u život. Kritike ovom modelu odnose se na pretjeranu usmjerenost na zdravlje i dobro funkcioniranje, izostanak psiholoških i socijalnih dimenzija te subjektivne percepcije samih starijih osoba. Psihosocijalni pristupi (npr. Bowling i Dieppe, 2005) nastali su upravo kao reakcija na ograničenja biomedicinskih modela i smatraju da je moguće uspješno starjeti usprkos narušenom zdravlju ako je osoba zadovoljna svojim životom, ima dobre psihološke resurse te ima socijalnu mrežu i razvijene socijalne odnose. Laički pristupi (npr. Phelan i sur., 2004; Bowling, 2006) uspješnom starenju usmjeravaju se na percepciju procesa starenja u starijih osoba, odnosno bave se time kako same starije osobe vide i što misle o svojem starenju. Iako se ni jedan od navedenih pristupa nije nametnuo kao dominantan na ovom području, svi su oni važni jer su doveli do svijesti i suglasnosti o tome da je uspješno starenje višedimenzionalan konstrukt. Na tragu toga nastali su noviji višedimenzionalni modeli, koji uključuju tjelesnu, funkcionalnu i psihosocijalnu dimenziju uspješnoga starenja. Jedan od takvih modela jest i *Dvofaktorski*

model uspješnoga starenja Pruchna i suradnika (2010), koji uvodi razliku između objektivnog i subjektivnog uspjeha. Njihova se definicija temelji na nekim prijašnjim konceptualizacijama uspješnoga starenja (Baltes i Baltes, 1990; Rowe i Kahn, 1987, 1997; Young i sur., 2009), ali i razlikuje na nekoliko značajnih načina. Prvo, uključuje i integrira objektivna i subjektivna razmatranja uspješnoga starenja. Kombiniranjem osobina koje su objektivno poželjne u starenju s individualnom percepcijom priznaju složenost koja leži u osnovi uspješnoga starenja. Uz to, njihova definicija proizlazi i iz empirijskih istraživanja, koja sugeriraju da se ljudi mogu osjećati uspješno, iako imaju znatne zdravstvene probleme (Strawbridge i sur., 2002.) Drugo, njihova definicija pomaže u razlikovanju kronološke starosti od uspješnoga starenja te tvrde da je uspješno starenje osobina koju ne treba određivati dob. Takav stav temelje na istraživanjima stogodišnjaka, koja pokazuju da je vrlo teško, ako ne i nemoguće, dostići poodmaklu dob, a ostati bez nekoga komorbiditeta i invaliditeta (Foster, 1997; Ivan, 1990; Terry i sur., 2008), pa sugeriraju da za uspješno starenje može biti korisno razlikovati mlade – stare i stare – stare osobe te stogodišnjake. Treće, jasnim odvajanjem objektivnih i subjektivnih kriterija objašnjavaju što je uspješno starenje, a što ono nije, čime se uvodi razlikovanje ishoda od njegovih korelata i prediktora (Glatt i sur., 2007). Prema dvokomponentnom modelu, subjektivna komponenta uspješnoga starenja uključuje samoprocjenu uspješnoga starenja kao ishoda, dobroga starenja kao procesa i zadovoljstvo životom, dok objektivna komponenta uključuje broj bolesti, procjenu boli te funkcionalne sposobnosti. Istraživanjem opisanim u ovom radu zahvaćene su sve navedene sastavnice subjektivne i objektivne komponente, osim procjene boli.

Usporedno s razvojem modela uspješnoga starenja, sve su brojnija i istraživanja potencijalnih determinanti uspješnoga starenja, s obzirom na to da razumijevanje onoga što pridonosi uspješnom starenju ima važne praktične implikacije za njegovo podržavanje, poticanje, planiranje i oblikovanje. Dosadašnja se istraživanja prilično slažu u pogledu važnosti izostanka većih zdravstvenih poteškoća i funkcionalnih ograničenja za uspješno starenje (Hodge i sur., 2013; Li i sur., 2014; Meng i D'Arcy, 2014; Ng i sur., 2009; Vahia i sur., 2012). Uz to, dokazan je i važan doprinos zdravih životnih navika (poput nepušenja i tjelesne aktivnosti) uspješnom starenju (Almeida i sur., 2006; Britton i sur., 2008; Hodge i sur., 2013; Jeste i sur., 2010; Meng i D'Arcy, 2014; Ng i sur., 2009; Pruchno i sur., 2010 i dr.).

Za razliku od zdravstvenih varijabli i zdravoga životnog stila, uloga psihosocijalnih čimbenika u procesu starenja još nije dovoljno razjašnjena, iako sve veći broj istraživanja pokazuje da postoji povezanost uspješnoga starenja s raznim

psihosocijalnim faktorima i varijablama dobrobiti, poput optimizma (Cosco i sur., 2015; Vahia i sur., 2012), psihološke otpornosti (Lamond i sur., 2008; Vahia i sur., 2012) i socijalnih odnosa, odnosno socijalne podrške i uključenosti u zajednicu (Cosco i sur., 2015; Jeste i sur., 2010; Li i sur., 2014; Montross i sur., 2006; Pruchno i sur., 2010) i dr. U cilju proučavanja podataka istraživanja koja nisu biomedicinski orijentirana, autorice Carver i Buchanan (2016) analizirale su radove o uspješnom starenju, koji su objavljeni između 2006. i 2015. godine. Utvrdile su da se u velikom broju radova kao konstrukti povezani s uspješnim starenjem javljaju uključenost, optimizam i/ili pozitivan stav, duhovnost i/ili religioznost, samoeфикаsnost i/ili samopoštovanje te gerotranscendencija. Optimizam i pozitivan stav slični su konstrukti koji uključuju očekivanje osobe da će se događaji odvijati na najbolji način, a kao varijablu u kontekstu uspješnoga starenja uključuje ga 26 % radova obuhvaćenih preglednim istraživanjem Carver i Buchanan (2016). Generativnost je relativno stabilna crta ličnosti, koja uključuje želju, brigu i svjesnu zaokupljenost dobrobiti buduće generacije (McAdams i de St. Aubin, 1992), a uključuje i vjeru u to da je ljudsko djelovanje smisleno. Iako do danas ne nalazimo mnogo istraživanja o odnosu generativnosti i uspješnoga starenja, ona provedena pokazuju da među njima postoji pozitivna povezanost (Versey i sur., 2013) te potvrđuju doprinos generativnosti uspješnom starenju (Carlson i sur., 2000; Fisher, 1995; Tucak Junaković i sur., 2016; Versey i sur., 2013).

Istraživači smatraju da uspješno starenje zahtijeva psihološke resurse kako bi se pojedinci prilagodili izazovima kada su suočeni s bolestima, gubitkom voljenih osoba i promjenama u funkcionalnim sposobnostima (Lamond i sur., 2009; Harris, 2008; Jeste i sur., 2013). Otpornost je psihološki resurs koji olakšava adaptaciju i povezan je s karakteristikama uspješnoga starenja (Lamond i sur., 2009; Harris, 2008). No otpornost nije samo osobina nego je i proces kompenzacije kao odgovora na nevolje i opasnosti, a čini se da uspješno starenje nije rezultat (samo) dobroga zdravlja nego, barem dijelom, posljedica otpornosti pred životnim nevoljama uz pomoć koje osobe i dalje dostižu ciljeve (Carver i Buchanan, 2016). Osim otpornosti, među resursima koji pridonose uspješnom starenju nalazimo i socijalno okruženje te različite oblike uključenosti u život, koji, prema modelu uspješnoga starenja Rowea i Kahna (1997), obuhvaćaju uključenost u socijalne odnose i u razne produktivne aktivnosti. I dok neka istraživanja pokazuju da je uključenost u značajnoj vezi s dobi, i to tako da uključenost u život raste u funkciji dobi (Weir i sur., 2010), postoje i druga istraživanja koja to ne podržavaju. Na podacima koji su dobiveni u 14 europskih zemalja i Izraelu, Hank je (2011)

pronašao nisku povezanost između uključenosti u život i tjelesnoga zdravlja te zaključio kako je velik broj starih osoba do broga zdravlja nedovoljno uključen. Takvi nalazi navode na promišljanje o tome kakva je stvarna uloga socijalne uključenosti i uključenosti u druge produktivne aktivnosti, ali i samoga tjelesnog zdravlja, u kontekstu uspješnoga starenja.

S obzirom na sve navedeno, osnovni je cilj ovoga istraživanja ispitati doprinos psihosocijalnih čimbenika (optimizma, otpornosti, generativnosti, prilagodbe na starenje, socijalne podrške i učestalosti različitih vrsta socijalnih kontakata) subjektivnim i objektivnim pokazateljima uspješnoga starenja. Polazna je pretpostavka bila da će psihosocijalni čimbenici objasniti veći postotak varijance individualnih razlika u subjektivnim nego u objektivnim pokazateljima uspješnoga starenja.

METODA

Sudionici i postupak

Istraživanje je provedeno na prigodnom izvaninstitucionalnom uzorku od 790 starijih i starih osoba od 65 do 98 godina ($M = 73,97$ godina, $SD = 6,58$). U uzorku je bilo 460 žena (58,23 %) i 330 muškaraca (41,77 %). S obzirom na bračni status, većina sudionika bila je u braku (64 %) ili su bili udovci/udovice (29 %). Gotovo svi su živjeli u vlastitom domu (97 %). Većina je živjela samo s bračnim partnerom (44,5 %) ili sama (22,5 %). U proširenoj obitelji s bračnim partnerom i djecom (s unucima ili bez njih) živjelo je 19,6 % sudionika, dok je samo s djecom živjelo njih 11,8 %. U pogledu stupnja obrazovanja, većina je imala završenu srednju školu kao najviši stupanj obrazovanja (44,8 %), dok je njih 28,5 % imalo završenu ili djelomice završenu osnovnu školu, a njih 26,7 % višu ili visoku školu. Većina sudionika živjela je u gradu (64 %); u manjem mjestu/općini živjelo je njih 18,5 %, a na selu 17,5 %. Velika većina bili su roditelji (96 %), a najčešće su imali dvoje ($N = 440$) ili troje ($N = 135$) djece.

Upitnici koji su sadržavali mjere zahvaćenih konstrukata primjenjivani su individualno, uglavnom u domovima sudionika ili na drugom dogovorenom mjestu. Istraživanje je provedeno u sklopu institucionalnog projekta Sveučilišta u Zadru *Uspješno starenje: razvoj i validacija integriranog višedimenzionalnog modela* (IP01.2021.21), a obuhvatilo je starije i stare osobe iz raznih krajeva Hrvatske, većinski iz dalmatinskih županija i Grada Zagreba. Upitnike su primjenjivali članovi projektnoga tima uz pomoć studenata psihologije Sveučilišta u Zadru i Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu te troje vanjskih anketara – magistara psihologije. Uzorak se širio metodom snježne grude. Istraživanje je provedeno od studenog 2021. do veljače 2022. godine.

Instrumenti

1. *Uspješno starenje* operacionalizirano je na temelju dvokomponentnoga modela Pruchna i suradnika (2010). Subjektivna komponenta uspješnoga starenja zahvaćena je:

a) procjenom *uspješnoga starenja* kao ishoda procijenjenog u jednoj vremenskoj točki, pomoću jednoga pitanja (*Na skali od 0 do 10 procijenite koliko uspješno ste ostarjeli.*)

b) procjenom *dobroga starenja* kao procesa koji traje, pomoću jednoga pitanja (*Na skali od 0 do 10 procijenite koliko dobro starite.*)

c) procjenom *zadovoljstva životom*, pomoću dobro poznate *Skale zadovoljstva životom* (*Satisfaction with Life Scale-SWLS*, Diener i sur., 1985).

Skala uključuje pet čestica, koje zahvaćaju opću evaluaciju vlastita života. Sudionici izražavaju slaganje sa svakom tvrdnjom na skali od 1 (*uopće se ne slažem*) do 7 (*u potpunosti se slažem*). Ukupan rezultat izračunan je kao prosjek procjena na svim česticama. Skala ima jednofaktorsku strukturu i visoku pouzdanost – Cronbach alpha-koeficijent u ispitanoj uzorku iznosio je 0,87.

Objektivna komponenta uspješnoga starenja ispitana je pomoću:

a) *broja kroničnih bolesti*, pri čemu su sudionici na popisu od 10 kroničnih bolesti (npr. artritis, povišeni krvni tlak, bolesti srca i krvnih žila, rak, dijabetes itd.) trebali označiti one bolesti od kojih boluju, a imali su i mogućnost navođenja dodatnih bolesti (riječ je o kroničnim bolestima koje su u starijoj populaciji najzastupljenije, prema Pruchno i sur., pa se obično zahvaćaju i u istraživanjima uspješnoga starenja)

b) *procjene funkcionalne sposobnosti*, pomoću *Skale dnevnih aktivnosti* (Shanas i sur., 1968, prema Despot Lučanin, 1997).

Skala zahvaća 14 aktivnosti svakodnevnoga života i aktivnosti samozbrinjavanja (npr. upotreba stepenica, hodanje barem 400 metara, pranje i kupanje, kuhanje). Za svaku od njih sudionici su trebali označiti skalom od 1 (*ne mogu uopće*) do 4 (*mogu bez poteškoća*) stupanj samostalnosti, odnosno poteškoća u njihovu izvođenju. Ukupan rezultat formira se kao zbroj procjena na svih 14 čestica, pa se mogući raspon rezultata kreće od 14 do 56. Viši rezultat upućuje na bolju funkcionalnu sposobnost. Skala je pokazala visoku pouzdanost (Cronbach-alpha u ovome istraživanju iznosio je 0,92).

2. *Optimizam* je ispitivan često korištenom skalom *optimizma – Life Orientation Test revised (LOT-R)*, Scheier i sur., 1994), koja ispituje opću tendenciju očekivanja pozitivnih ishoda. Sadrži šest čestica. Sudionici procjenjuju svoje slaganje sa svakom tvrdnjom na skali od pet stupnjeva (od 1 – *uopće se ne slažem* do 5 – *potpuno se slažem*). Ukupan rezultat izračunava se kao prosjek procjena na svim česticama, uz prethodno obr-

nuto bodovanje triju negativno formuliranih čestica. Viši rezultat na skali upućuje na izraženiji, a niži rezultat na manje izražen optimizam. Skala je u uzorku ovoga istraživanja pokazala solidnu pouzdanost (Cronbach-alpha = 0,76).

3. *Otpornost* je ispitana *Kratkom skalom otpornosti* (*Brief Resilience Scale*; Smith i sur., 2008; adaptirana hrvatska verzija – Slišković i Burić, 2018), koja ispituje sposobnost uspješnoga nošenja sa životnim nedaćama i stresorima, tj. sposobnost pojedinca da se uspješno oporavi od stresne situacije. Skala sadrži šest čestica, koje sudionici procjenjuju na skali od pet stupnjeva (od 1 – *uopće se ne slažem* do 5 – *potpuno se slažem*). Ukupan rezultat formira se kao prosjek procjena na svim česticama, uz prethodno obrnuto bodovanje triju čestica suprotnoga smjera. Viši rezultat na skali označuje izraženiju, a niži rezultat manje izraženu otpornost. Pouzdanost skale je dobra, što pokazuje i Cronbach alpha-koefficient dobiven u ovom uzorku (0,75).

4. *Generativnost* je ispitana adaptiranom verzijom (Lacković-Grgin i sur., 2002) *Loyola skale generativnosti* (McAdams i de St. Aubin, 1992), koja ispituje generativnu brigu ili usmjerenost na dobrobit mlađih naraštaja i vlastite doprinose društvu ili želju da se ostavi vidniji trag za sobom. Adaptirana skala sadrži 17 čestica, na koje se odgovara pomoću skale od četiri stupnja (od 0 – *uopće se ne odnosi na mene* do 3 – *često ili u potpunosti se odnosi na mene*). Ukupan rezultat formira se kao zbroj ili prosjek procjena na svim česticama, uz prethodno obrnuto bodovanje 4 negativno formulirane čestice. Viši ukupni rezultat upućuje na izraženiju generativnost. Skala je i u ovom uzorku pokazala visoku pouzdanost tipa unutarnje konzistencije (Cronbach-alpha = 0,87).

5. *Prilagodba na promjene u procesu starenja* za potrebe ovoga istraživanja ispitana je novokonstruiranom kratkom *Skalom prilagodbe na starenje*. Skala je u početku sadržavala četiri čestice, ali su zbog njezine niske pouzdanosti i neočekivane faktorske strukture na kraju zadržane samo dvije negativno formulirane čestice (*Starenje mi nije donijelo ništa dobroga i Teškoće koje mi donose godine bitno ograničavaju moj život*), čime je pouzdanost skale porasla u odnosu na prvu verziju, ali je i dalje skromna (Cronbach-alpha = 0,63). Na čestice se odgovara pomoću skale od četiri stupnja (od 0 – *uopće se ne odnosi na mene* do 3 – *često ili u potpunosti se odnosi na mene*). Ukupan je rezultat prosjek procjena na dvije tvrdnje. Ovdje je izračunan na način da viši rezultat označuje bolju prilagodbu.

6. *Socijalna podrška* ispitana je prilagođenom verzijom *Skale socijalne podrške* autorice Despot Lučanić (1997). Skala pomoću tri tvrdnje ispituje tri vrste podrške: druženje, emocionalnu i instrumentalnu podršku koji su zasebno ispitani u odnosu na dva izvora – a) članove obitelji te b) prijatelje i susjede. Pomoću skale od tri stupnja (1 – *nemam nikoga*, 2 – *imam*,

povremeno, 3 – imam, gotovo uvijek) osoba procjenjuje percipiranu dostupnost ovih oblika socijalne podrške iz dvaju izvora. Može se izračunati ukupan rezultat posebno za socijalnu podršku od članova obitelji te posebno za prijatelje i susjede, kao i ukupan rezultat na skali kao zbroj prosjeka procjena za ova dva izvora podrške. Tako se mogući raspon ukupnih rezultata na cijeloj skali kreće od 2 do 6, pri čemu viši rezultat označuje veću percipiranu socijalnu podršku iz raznih izvora. Pouzdanost tipa unutarnje konzistencije skale iznosila je 0,68.

7. *Frekvencija različitih vrsta socijalnih kontakata s članovima obitelji* (koji ne žive s osobom) i s prijateljima u zadnjih mjesec dana ispitana je tako da su sudionici označavali: a) učestalost susreta, b) učestalost razgovora telefonom/mobitelom i c) učestalost razmjene poruka putem mobitela, e-pošte ili društvenih mreža na skali od pet stupnjeva (1 – *manje od jednom mjesečno ili nikako*, 2 – *1-3 dana u mjesecu*, 3 – *1-2 dana u tjednu*, 4 – *3-4 dana u tjednu*, 5 – *skoro svaki dan*). Individualni rezultat za učestalost susreta, telefonskih razgovora i razmjene poruka izražava se kao označena procjena na skali od 1 do 5 za svaku od te tri vrste kontakata, pri čemu viši rezultat označuje učestaliji kontakt.

REZULTATI

Osnovni deskriptivni parametri i povezanosti ispitanih varijabli prikazani su u Tablici 1.

Kolmogorov-Smirnovljev test normalnosti distribucije pokazao je da distribucije rezultata na svim skalama, osim skale generativnosti, značajno odstupaju od normalne. Međutim, indeksi asimetričnosti i sploštenosti nemaju ekstremne vrijednosti, što dopušta primjenu parametrijske statistike (Kline, 2011). Iz Tablice 1 vidi se i da su rezultati na mjerama subjektivnih i objektivnih pokazatelja uspješnoga starenja pomaknuti prema višim vrijednostima. Pri tome su procjene uspješnoga starenja kao ishoda te dobroga starenja kao procesa značajnije pomaknute prema višim vrijednostima, kao i procjena funkcionalne sposobnosti. I procjena zadovoljstva životom, kao jednog od subjektivnih indikatora uspješnoga starenja, pomaknuta je prema višim vrijednostima u odnosu na teoretski prosjek na skali. U pogledu broja bolesti, on se kreće od 0 do 8, a većina je sudionika izvijestila o jednoj ili dvije bolesti. Sve ovo sugerira da se ispitane starije osobe dobro nose s promjenama u procesu starenja.

U pogledu ispitanih psiholoških osobina i resursa te varijabli socijalnoga funkcioniranja kao potencijalnih odrednica zahvaćenih pokazatelja uspješnoga starenja, prosječne vrijednosti rezultata na skalama optimizma, generativnosti, socijalne podrške, prilagodbe na starenje i frekvencije telefonskih razgovora s članovima obitelji i prijateljima pomaknute su

☛ TABLICA 1
Osnovni deskriptivni
podaci i korelacije
ispitivanih varijabli
(*N* = 790)

prema višim vrijednostima, dok se rezultati na mjerama otpornosti, učestalosti susreta i razmjene poruka putem digitalnih uređaja s članovima obitelji i prijateljima kreću oko teoretskoga prosjeka.

Varijable	Dob	US	DS	ZŽ	B	FS	OP	OTP	G	PRS	SP	FRS	FRR	FRP
Dob	1,00													
Uspješno starenje (US)	0,03	1,00												
Dobro starenje (DS)	0,05	0,86**	1,00											
Zadovoljstvo životom (ZŽ)	-0,02	0,50**	0,51**	1,00										
Broj bolesti (B)	0,19**	-0,33**	-0,31**	-0,24**	1,00									
Funkcionalna sposobnost (FS)	-0,39**	0,25**	0,26**	0,28**	-0,34**	1,00								
Optimizam (OP)	-0,08*	0,35**	0,37**	0,43**	-0,16**	0,24**	1,00							
Otpornost (OTP)	-0,07*	0,30**	0,30**	0,39**	-0,25**	0,22**	0,43**	1,00						
Generativnost (G)	-0,06	0,29**	0,27**	0,36**	-0,05	0,19**	0,38**	0,30**	1,00					
Prilagodba na starenje (PRS)	-0,14**	0,36**	0,38**	0,38**	-0,26**	0,35**	0,41**	0,41**	0,31**	1,00				
Socijalna podrška (SP)	-0,07*	0,16**	0,14**	0,22**	-0,08*	0,08*	0,22**	0,15**	0,32**	0,15**	1,00			
Frekvencija – susreti (FRS)	-0,01	0,05	0,04	0,10**	-0,00	0,09**	0,12**	0,13**	0,14**	0,04	0,16**	1,00		
Frekvencija – telefonski razgovori (FRR)	-0,09**	0,11**	0,07*	0,12**	0,03	0,18**	0,15**	0,03	0,21**	0,09**	0,18**	0,38**	1,00	
Frekvencija – poruke (FRP)	-0,34**	0,12**	0,11**	0,14**	-0,12**	0,26**	0,09**	0,11**	0,08*	0,16**	0,11**	0,11**	0,39**	1,00
M (aritmetička sredina)	73,97	7,21	7,18	4,89	1,85	51,70	3,53	3,07	1,91	1,75	4,81	3,25	4,20	2,87
(Mod = 1)														
SD (standardna devijacija)	6,58	1,81	1,85	1,23	1,34	6,36	0,72	0,71	0,51	0,79	0,75	1,32	1,14	1,77
Dobiveni raspon	65-98	0-10	0-10	1-7	0-8	17-56	1-5	1-5	0,35-3	0-3	2-6	1-5	1-5	1-5
Asimetričnost (SKW)		-0,65	-0,66	-0,47	0,93	-2,16	-0,49	-0,17	-0,27	-0,40	-0,23	-0,12	-1,32	0,10
Sploštenost (KTS)		0,59	0,45	-0,19	1,22	5,29	0,52	-0,01	-0,33	-0,35	-0,38	-1,11	0,73	-1,78
Kolmogorov-Smirnovljev test (K-S)		0,16**	0,15**	0,09**	0,20**	0,25**	0,07**	0,07**	0,04	0,17**	0,09**	0,15**	0,35**	0,27**

p* < 0,05, *p* < 0,01

Većina varijabli međusobno značajno korelira, pri čemu su utvrđene korelacije očekivanoga smjera. Drugim riječima, jedino dob i frekvencija susreta i telefonskih razgovora s članovima obitelji i s prijateljima nisu značajno korelirali s ostalim ispitanim varijablama. Najviše korelacije utvrđene su među subjektivnim pokazateljima uspješnoga starenja – uspješnim starenjem kao ishodom, dobrim starenjem kao procesom i zadovoljstvom životom, a kretale su se od 0,50 do 0,86. Povezanosti subjektivnih pokazatelja uspješnoga starenja s ispitanim psihološkim osobinama i resursima – optimizmom, otpornošću, generativnošću i prilagodbom na starenje – pozitivne su i značajne te iznose od 0,27 do 0,43. I međusobne korelacije ispitanih psiholoških konstrukata značajne su, pozitivne i umjereno visoke te se kreću od 0,30 do 0,43. S druge strane, povezanosti broja bolesti i funkcionalne sposobnosti kao objektivnih pokazatelja uspješnoga starenja s ispitanim psihološkim osobinama i resursima niske su, iako uglavnom značajne. Najniže korelacije utvrđene su između ispitanih subjektivnih i objektivnih pokazatelja uspješnoga starenja i varijabli socijalnoga funkcioniranja – socijalne podrške i učestalosti različitih vrsta socijalnih kontakata (u rasponu od -0,00 do 0,26).

Kako bi se ispitao doprinos psihosocijalnih čimbenika – optimizma, otpornosti, generativnosti, prilagodbe na starenje, socijalne podrške i učestalosti različitih vrsta socijalnih kontakata subjektivnim i objektivnim pokazateljima uspješnoga starenja (uz kontrolu sociodemografskih varijabli spola, dobi i stupnja obrazovanja) – provedeno je pet hijerarhijskih regresijskih analiza s uspješnim starenjem kao ishodom, dobrim starenjem kao procesom i zadovoljstvom životom (subjektivni pokazatelji uspješnoga starenja) te s brojem bolesti i funkcionalnom sposobnosti (objektivni pokazatelji uspješnoga starenja) kao kriterijima. Rezultati ovih analiza prikazani su u Tablicama 2 i 3. U prvom koraku analiza uvedene su osnovne sociodemografske varijable: spol, dob i obrazovanje, u drugom psihološke osobine i resursi kao trajnije osobne karakteristike (optimizam, otpornost, generativnost i prilagodba na starenje), a u zadnjem koraku varijable socijalnoga funkcioniranja (socijalna podrška i frekvencija različitih vrsta socijalnih kontakata), koje su u većoj mjeri uvjetovane socijalnim i drugim vanjskim čimbenicima u odnosu na one uvedene u drugom koraku. Prikazane su vrijednosti β -koeficijenata prediktora u koraku u kojem su uvedeni u analizu, a u zagradi β -koeficijenti svih prediktora u zadnjem koraku analize.

Iz rezultata prikazanih u Tablici 2 vidi se da sociodemografske varijable uvedene u prvom koraku objašnjavaju statistički značajan, iako malen, postotak varijance uspješnoga starenja, pri čemu se jedino obrazovanje pokazalo značajnim zasebnim, i to pozitivnim, prediktorom. Sve psihološke varijable

● **TABLICA 2**
Rezultati hijerarhijskih
regresijskih analiza sa
subjektivnim pokazate-
ljima uspješnoga
starenja kao krite-
rijima (N = 790)

uvedene u drugom koraku imale su značajan zaseban doprinos uspješnom starenju, povećavajući zajedno postotak objašnjene varijance za značajnih 20,5 %. Varijable socijalnoga funkcioniranja uvedene u zadnjem koraku nisu zajedno imale značajan dodatni doprinos objašnjenju individualnih razlika u uspješnom starenju. U zadnjem koraku regresijske analize značajne beta-koeficijente imali su dob, optimizam, otpornost, generativnost, prilagodba na starenje i frekvencija razmjene poruka. Pri tome, iznenađujuće, viša dob, te veći optimizam, otpornost, generativnost, bolja prilagodba na starenje te češća razmjena poruka s članovima obitelji i prijateljima, predviđaju procjene sudionika da su uspješnije ostarjeli. Svi prediktori zajedno objasnili su oko 22 % varijance individualnih razlika u uspješnom starenju tretiranom kao ishodu.

Prediktori	Uspješno starenje		Dobro starenje		Zadovoljstvo životom	
	β	(β)	β	(β)	β	(β)
1. korak: sociodemografske varijable						
Spol (1-muškarci, 2-žene)	0,00	(-0,02)	0,01	(0,00)	-0,05	(-0,07*)
Dob	0,05	(0,13**)	0,07*	(0,15**)	-0,01	(0,05)
Obrazovanje (nezavršena OŠ, završena OŠ, SŠ, VSŠ)	0,12**	(0,03)	0,15**	(0,06)	0,09*	(0,03)
R^2	0,012**		0,022**		0,013*	
Korigirani R^2	0,011**		0,019**		0,009*	
2. korak: psihološke osobine i resursi						
Optimizam	0,18**	(0,17**)	0,21**	(0,21**)	0,23**	(0,22**)
Otpornost	0,10**	(0,10**)	0,09*	(0,08*)	0,16**	(0,16**)
Generativnost	0,13**	(0,12**)	0,09*	(0,09*)	0,17**	(0,14**)
Prilagodba na starenje	0,21**	(0,20**)	0,24**	(0,24**)	0,18**	(0,17**)
ΔR^2	0,205**		0,216**		0,283**	
R^2	0,219**		0,238**		0,296**	
Korigirani R^2	0,213**		0,232**		0,289**	
3. korak: socijalno funkcioniranje						
Socijalna podrška	0,03	(0,03)	0,03	(0,03)	0,08*	(0,08*)
Frekvencija – susreti	-0,03	(-0,03)	-0,02	(-0,02)	0,00	(0,00)
Frekvencija – telefonski razgovori	0,03	(0,03)	-0,02	(-0,02)	0,00	(0,00)
Frekvencija – poruke	0,08*	(0,08*)	0,07	(0,07)	0,09*	(0,09*)
ΔR^2	0,008		0,004		0,013**	
R^2	0,227**		0,243**		0,309**	
Korigirani R^2	0,217**		0,232**		0,299**	

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$; (β) – β -koeficijent u završnom koraku

Nadalje, slični rezultati dobiveni su i za dobro starenje kao kriterijsku varijablu. Sociodemografske varijable u prvom su koraku objasnile statistički značajnih, iako skromnih, 2 % varijance individualnih razlika u procjeni dobrog starenja kao kontinuiranoga procesa. Pri tome su se dob i obrazovanje pokazali značajnim i pozitivnim zasebnim prediktorima, što upućuje na to da viša dob koju su pojedinci dostigli i veći stupanj

obrazovanja doprinose njihovoj procjeni da dobro stare. Sve psihološke varijable uvedene u drugom koraku pokazale su se značajnim pozitivnim prediktorima dobrog starenja, pokazujući da veći optimizam, otpornost pri doživljavanju stresnih događaja, generativna usmjerenost na mlađe generacije i bolja prilagodba na promjene u procesu starenja pridonose procjeni dobrog starenja. Psihološke osobine uvedene u drugom koraku zajedno su povećale postotak objašnjene varijance dobrog starenja za značajnih 22 %. Varijable socijalnoga funkcioniranja ponovno nisu imale značajan doprinos objašnjenju dobrog starenja. Svi prediktori zajedno objasnili su oko 23 % varijance individualnih razlika u procjeni dobrog starenja kao kontinuiranoga procesa.

Od svih ispitanih indikatora uspješnoga starenja, uvedeni prediktori objasnili su najveći postotak varijance zadovoljstva životom. Sociodemografske varijable u prvom su koraku objasnile skromnih 1 % varijance individualnih razlika u zadovoljstvu životom. Pri tome se obrazovanje pokazalo značajnim pozitivnim prediktorom, ali nije zadržalo značajnost do zadnjega koraka, u kojem se značajnim prediktorom pokazao spol, pri čemu su muškarci bili zadovoljniji životom. Psihološki konstrukti uvedeni u drugom koraku zajedno su povećali postotak objašnjene varijance zadovoljstva životom za značajnih 28 %, pri čemu su svi imali značajan zasebni doprinos. Varijable socijalnoga funkcioniranja uvedene u trećem koraku zajedno su povećale postotak objašnjene varijance za statistički značajnih, iako skromnih, 1,3 %. Značajan zasebni doprinos objašnjenju životnoga zadovoljstva imali su socijalna podrška i frekvencija razmjene poruka s obitelji i prijateljima. Svim uvedenim prediktorima objašnjeno je oko 30 % varijance zadovoljstva životom.

Značajnim zasebnim prediktorima broja bolesti kao objektivnog indikatora uspješnoga starenja u prvom koraku hijerarhijske regresijske analize pokazali su se i spol, i dob, i obrazovanje, pri čemu su, očekivano, žene, starije i manje obrazovane osobe izvještavale o većem broju kroničnih bolesti. Sociodemografske varijable objasnile su 7 % individualnih razlika u broju bolesti. Psihološke osobine uvedene u drugom koraku objasnile su dodatnih značajnih 7 % varijance broja bolesti, pri čemu su se otpornost i prilagodba pokazali značajnim negativnim, a generativnost, neočekivano, značajnim pozitivnim prediktorom broja bolesti. Varijable socijalnoga funkcioniranja nisu dodatno pridonijele objašnjenju varijance broja bolesti nakon kontrole varijabli uvedenih u prethodna dva koraka. Svi uvedeni prediktori zajedno su objasnili oko 14 % varijance individualnih razlika u broju bolesti.

Prediktori	Broj bolesti		Funkcionalna sposobnost	
	β	(β)	β	(β)
1. korak: sociodemografske varijable				
Spol (1-muškarci, 2-žene)	0,11**	(0,09*)	0,01	(-0,02)
Dob	0,17**	(0,13**)	-0,37**	(-0,31**)
Obrazovanje (nezavršena OŠ, završena OŠ, SŠ, VSŠ)	-0,13**	(-0,09*)	0,15**	(0,09**)
R^2	0,073**		0,176**	
Korigirani R^2	0,069**		0,173**	
2. korak: psihološke osobine i resursi				
Optimizam	-0,04	(-0,04)	0,08*	(0,07*)
Otpornost	-0,14**	(-0,14**)	0,04	(0,04)
Generativnost	0,08*	(0,08*)	0,04	(0,03)
Prilagodba na starenje	-0,18**	(-0,17**)	0,23**	(0,23**)
ΔR^2	0,071**		0,091**	
R^2	0,144**		0,267**	
Korigirani R^2	0,136**		0,261**	
3. korak: socijalno funkcioniranje				
Socijalna podrška	-0,05	(-0,05)	-0,04	(-0,04)
Frekvencija – susreti	0,01	(0,01)	0,03	(0,03)
Frekvencija – telefonski razgovori	0,05	(0,05)	0,09*	(0,09*)
Frekvencija – poruke	-0,03	(-0,03)	0,04	(0,04)
ΔR^2	0,004		0,014*	
R^2	0,148**		0,282**	
Korigirani R^2	0,136**		0,272**	

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$; (β) – β -koeficijent u završnom koraku

● TABLICA 3
Rezultati hijerarhijskih regresijskih analiza s objektivnim pokazateljima uspješnoga starenja kao kriterijima ($N = 790$)

Sociodemografske varijable objasnile su oko 17 % varijance individualnih razlika u funkcionalnoj sposobnosti, pri čemu se dob pokazala značajnim negativnim, a obrazovanje značajnim pozitivnim prediktorom. Psihološki konstrukti uvedeni u drugom koraku povećali su objašnjenu varijancu za oko 9 %, a zaseban značajni doprinos imali su optimizam i prilagodba na starenje. Varijable socijalnoga funkcioniranja povećale su objašnjenu varijancu funkcionalne sposobnosti za skromnih, ali statistički značajnih, 1,4 %. Pritom je samo frekvencija telefonskih razgovora imala značajan zasebni doprinos. Uvedeni set prediktora objasnio je oko 27 % varijance funkcionalne sposobnosti.

RASPRAVA

S obzirom na još uvijek nedovoljno razjašnjenu ulogu psihosocijalnih čimbenika u procesu starenja, cilj je provedenog istraživanja bio ispitati doprinos psiholoških osobina i resursa te varijabli socijalnoga funkcioniranja raznim subjektivnim i objektivnim pokazateljima uspješnoga starenja. Psihosocijalni čimbenici zahvaćeni ovim istraživanjem, za koje je pretpostavljeno da bi mogli imati važnu ulogu u suočavanju s promjenama u procesu starenja, jesu optimizam, otpornost, ge-

nerativnost, prilagodba na starenje, socijalna podrška i učestalost različitih vrsta socijalnih kontakata. Rezultati istraživanja provedenog na prigodnom dobno heterogenom izvan-institucionalnom uzorku starijih i starih osoba potvrdili su pretpostavku da će psihosocijalni čimbenici objasniti veći postotak varijance individualnih razlika u subjektivnim pokazateljima, u odnosu na objektivne pokazatelje uspješnoga starenja. Uspješno starenje pritom je operacionalizirano na temelju dvokomponentnoga modela Pruchna i suradnika (2010), pri čemu su kao subjektivni indikatori uzeti samoprocjena uspješnoga starenja kao ishoda, dobrog starenja kao kontinuiranoga procesa te zadovoljstva životom. Kao objektivni pokazatelji tretirani su broj kroničnih bolesti tipičnih za starije osobe i procjena funkcionalne sposobnosti. Postotak objašnjene varijance raznih pokazatelja uspješnoga starenja odabranim setom prediktora kretao se između 14 % (za broj bolesti) i 30 % (za zadovoljstvo životom). Općenito, dob te psihološki konstrukti optimizam, otpornost, generativnost i dobra prilagodba na promjene u procesu starenja pokazali su se najboljim prediktorima raznih subjektivnih i objektivnih pokazatelja uspješnoga starenja u ispitanom uzorku. Ovi se rezultati slažu s nekim ranijim nalazima, koji upućuju na važnu ulogu optimizma (Cosco i sur., 2015; Vahia i sur., 2012), otpornosti (Lamond i sur., 2008; Vahia i sur., 2012), brige za mlađe naraštaje (Carlson i sur., 2000; Tucak Junaković i sur., 2016; Versey i sur., 2013) i dobre prilagodbe na promjene u procesu starenja, olakšane primjenom samoregulatornih strategija te strategija selekcije, optimizacije i kompenzacije (Carpentieri i sur., 2017; Nikitin i Freund, 2019; von Humboldt i Leal, 2014) za uspješno starenje. Međutim, suprotno većini prijašnjih nalaza o uspješnijem starenju pripadnika mlađih dobnih podskupina starije populacije (Depp i Jeste, 2006; Li i sur., 2014; Parslow i sur., 2011; Pruchno i sur., 2010), u ovom se uzorku dob pokazala značajnim pozitivnim prediktorom samoprocjene uspješnoga i dobrog starenja, sugerirajući da starije osobe koje su dosegle višu dob to vjerojatno uzimaju kao pokazatelj da su uspješno ostarjele, odnosno da dobro stare.

Psihološke osobine i resursi imali su najveći doprinos objašnjenju subjektivne komponente uspješnoga starenja, u usporedbi sa sociodemografskim i varijablama socijalnoga funkcioniranja. Čini se da pozitivan pogled na život, otpornost u suočavanju sa životnim nedaćama, izražena briga za dobrobit mlađih generacija i doživljaj pojedinca da nešto ostavlja za sobom te dobra prilagodba na negativne promjene koje se događaju s godinama pridonose osjećaju starijih osoba da su uspješno ostarjele, da dobro stare, kao i njihovu zadovoljstvu životom. Očekivano, sociodemografske varijable imale su mnogo veći doprinos objašnjenju objektivne negoli subjektivne

komponente uspješnoga starenja. Tako su spol, dob i obrazovanje bili značajni prediktori broja bolesti, a dob i obrazovanje značajni prediktori funkcionalne sposobnosti. U skladu s očekivanjima, starije osobe i one manje obrazovane izvješćuju o većem broju bolesti i o više poteškoća u obavljanju svakodnevnih aktivnosti. To se može objasniti lošijim zdravstvenim stanjem i većim tjelesnim i drugim gubicima u uznapredovaloj dobi, odnosno većim financijskim i drugim resursima u obrazovanih osoba koji im olakšavaju brigu o zdravlju. Također, utvrđeno je da žene izvješćuju o lošijem zdravlju, tj. o većem broju bolesti, što se također podudara s prijašnjim nalazima i u skladu je s poznatim paradoksom, prema kojem žene imaju veću stopu morbiditeta, iako žive dulje. To se najčešće objašnjava time da su u njih, u odnosu na muškarce, zastupljenije kronične bolesti koje ometaju svakodnevno funkcioniranje, ali nisu životno ugrožavajuće, za razliku od onih od kojih češće obolijevaju muškarci (Cherepanov i sur., 2010; Crimmins i sur., 2011). Uz to, žene obično otvorenije govore o svojim zdravstvenim poteškoćama nego muškarci.

Nadalje, važno je istaknuti da su se ispitane psihološke osobine i resursi uglavnom pokazali značajnim prediktorima i ovih objektivnih indikatora uspješnoga starenja – broja bolesti i funkcionalne sposobnosti, a ne samo onih subjektivnih. To implicira da dobra prilagodba na promjene u procesu starenja može pridonijeti boljem zdravlju i boljoj funkcionalnoj sposobnosti u starijoj dobi. Nadalje, rezultati indiciraju da osobina otpornosti može pridonijeti očuvanju zdravlja, odnosno razvoju manjeg broja bolesti, a optimizam jačanju funkcionalne sposobnosti.

S druge strane, i suprotno očekivanjima, varijable socijalnoga funkcioniranja, nakon kontrole psiholoških osobina i resursa, općenito nisu imale značajniji doprinos ispitanim subjektivnim i objektivnim indikatorima uspješnoga starenja, osim, donekle, zadovoljstvu životom. To se ne slaže s brojnim prijašnjim istraživanjima, koja upućuju na vrlo važnu ulogu socijalne podrške, socijalne uključenosti i socijalnih odnosa općenito u procesu uspješnoga starenja (Cosco i sur., 2015; Jeste i sur., 2010; Li i sur., 2014; Montross i sur., 2006; Ng i sur., 2009; Pruchno i sur., 2010). Moguće je da mjere socijalnoga funkcioniranja u ovom istraživanju nisu dovoljno osjetljive da bi adekvatno zahvatile konstrukte koji su se njima namjeravali zahvatiti. Također, istraživanje je provedeno u vrijeme pandemije COVID-19, iako u periodu veće procijepljenosti i manje restriktivnih epidemioloških mjera. Ipak, starije su osobe (kao i one iz mlađih dobnih skupina) tada još uvijek bile manje socijalno aktivne u odnosu na razdoblje koje je prethodilo pandemiji (što su često i same isticale tijekom primjene upitnika), što je moglo utjecati na rezultate na mjerama socijalne podrške i učestalosti socijalnih kontakata.

Uz prethodno navedeno ograničenje istraživanja vezano uz mogući utjecaj vremena kada je provedeno, u razdoblju pandemije COVID-19, na neke od ispitanih konstrukata njegovo je ograničenje zasigurno i prigodan izvaninstitucionalni uzorak starijih osoba relativno dobra zdravlja, funkcionalne sposobnosti i subjektivne dobrobiti, što ograničuje mogućnost generalizacije dobivenih rezultata na opću populaciju starijih i starih osoba, a posebice na one u institucionalnom smještaju. Dodatno su ograničenje i kraće ili novokonstruirane mjere slabijih psihometrijskih karakteristika u ispitivanju nekih konstrukata (npr. skala prilagodbe na starenje), kojima se pribjeglo u nastojanju da se smanji broj čestica u upitniku i pojednostavni njihova primjena, što je posebno važno u istraživanjima na starijoj populaciji. Naime, upitnik je sadržavao i niz drugih mjera koje nisu prikazane u ovome radu. Nadalje, uzete mjere zasnivaju se na samoprocjeni, pa bi u budućim istraživanjima valjalo uključiti i objektivnije mjere nekih konstrukata (npr. objektivne komponente uspješnoga starenja), poput liječničke procjene zdravstvenoga stanja ili istraživačeve procjene sposobnosti izvođenja nekih tjelesnih radnji od strane ispitivane osobe.

ZAKLJUČAK

Rezultati istraživanja provedenog na uzorku od 790 osoba od 65 do 98 godina upućuju na važnu ulogu psiholoških osobina i resursa, posebice optimizma, otpornosti i dobre prilagodbe na starenje, te manje značajnu ulogu socijalne podrške i učestalosti socijalnih kontakata u procesu uspješnoga starenja, procijenjenoga pomoću objektivnih i subjektivnih indikatora. S obzirom na razlike u doprinosu pojedinih skupina prediktora subjektivnim i objektivnim pokazateljima uspješnoga starenja, usprkos njihovoj povezanosti, važno je prihvatiti razliku između subjektivne i objektivne komponente uspješnoga starenja. To je važno i zato što starije osobe često procjenjuju da dobro stare, odnosno da su uspješno ostarjele, usprkos prisutnosti kroničnih bolesti i lošijem funkcionalnom statusu, na što upućuju i rezultati ovoga istraživanja. Dakle, još jednom možemo zaključiti da je uspješno starenje višedimenzionalni i složeni konstrukt koji uključuje komponente i subjektivnog i objektivnog "uspjeha".

Kada govorimo o mogućoj praktičnoj vrijednosti rezultata ovoga i sličnih istraživanja, ona prije svega leži u identifikaciji čimbenika (u ovom slučaju onih iz domene psihosocijalnoga funkcioniranja) koji pridonose uspješnom starenju i kvaliteti života u starijoj dobi, a koje bi trebalo promicati u preventivnim i interventnim programima namijenjenima poboljšanju kvalitete života odraslih i starijih osoba.

- Almeida, O. P., Norman, P., Hankey, G., Jamrozik, K. i Flicker, L. (2006). Successful mental health aging: Results from a longitudinal study of older Australian men. *The American Journal of Geriatric Psychiatry*, 14(1), 27–35. <https://doi.org/10.1097/01.JGP.0000192486.20308.42>
- Baltes, P. B. i Baltes, M. M. (1990). Psychological perspectives on successful aging: The model of selective optimization with compensation. U P. B. Baltes i M. M. Baltes (Ur.), *Successful aging: Perspectives from the behavioral sciences* (str. 1–34). Cambridge University. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511665684>
- Bowling, A. (2006). Lay perceptions of successful ageing: Findings from a national survey of middle aged and older adults in Britain. *European Journal of Ageing*, 3(3), 123–136. <https://doi.org/10.1007/s10433-006-0032-2>
- Bowling, A. i Dieppe, P. (2005). What is successful ageing and who should define it? *British Medical Journal*, 331, 24–31. <https://doi.org/10.1136/bmj.331.7531.1548>
- Britton, A., Shipley, M., Singh-Manoux, A. i Marmot, M. G. (2008). Successful aging: The contribution of early-life and midlife risk factors. *Journal of the American Geriatrics Society*, 56(6), 1098–1105. <https://doi.org/10.1111/j.1532-5415.2008.01740.x>
- Carlson, M. C., Seeman, T. i Fried, L. P. (2000). Importance of generativity for healthy aging in older women. *Aging – Clinical and Experimental Research*, 12(2), 132–140. <https://doi.org/10.1007/BF03339899>
- Carpentieri, J. D., Elliott, J., Brett, C. E. i Deary, I. J. (2017). Adapting to aging: Older people talk about their use of selection, optimization, and compensation to maximize well-being in the context of physical decline. *The Journals of Gerontology: Series B*, 72(2), 351–361. <https://doi.org/10.1093/geronb/gbw132>
- Carver, L. F. i Buchanan, D. (2016). Successful aging: Considering non-biomedical constructs. *Clinical Interventions in Aging*, 11, 1623–1630. <https://doi.org/10.2147/CIA.S117202>
- Cherepanov, D., Palta, M., Fryback, D. G. i Robert, S. A. (2010). Gender differences in health-related quality-of-life are partly explained by sociodemographic and socioeconomic variation between adult men and women in the US: Evidence from four US nationally representative data sets. *Quality of Life Research*, 19(8), 1115–1124. <https://doi.org/10.1007/s11136-010-9673-x>
- Corrêa, J. C., Ferreria, M. E. C., Ferreira, V. N. i Banhato, E. F. C. (2017). Elderly's perception of the role of the Psychologist at Homes for the Aged. *Revista brasileira de geriatria e gerontologia*, 15(1), 127–136. <https://doi.org/10.1590/S1809-98232012000100014>
- Cosco, T. D., Stephan, B. C. M. i Bryne, C. (2015). Validation of an a priori, index model of successful aging in a population-based cohort study: The successful aging index. *International Psychogeriatrics*, 27(12), 1971–1977. <https://doi.org/10.1017/S1041610215000708>
- Crimmins, E. M., Jung Ki, K. i Solé-Auró, A. (2011). Gender differences in health: Results from SHARE, ELSA and HRS. *The European Journal of Public Health*, 21(1), 81–91. <https://doi.org/10.1093/eurpub/ckq022>

- Depp, C. A. i Jeste, D. V. (2006). Definitions and predictors of successful aging: A comprehensive review of larger quantitative studies. *The American Journal of Geriatric Psychiatry*, 14(1), 6–20. <https://doi.org/10.1097/01.JGP.0000192501.03069.bc>
- Despot Lučanin, J. (1997). *Longitudinalna studija povezanosti psiholoških, socijalnih i funkcionalnih čimbenika u procesu starenja*. (Neobjavljena doktorska disertacija). Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Diener, E., Emmons, R. A., Larsen, R. J. i Griffin, S. (1985). The Satisfaction with Life Scale. *Journal of Personality Assessment*, 49(1), 71–76. https://doi.org/10.1207/s15327752jpa4901_13
- Fisher, B. J. (1995). Successful aging, life satisfaction, and generativity in later life. *International Journal of Aging and Human Development*, 41(3), 239–250. <https://doi.org/10.2190/HA9X-H48D-9GYB-85XW>
- Foster, J. R. (1997). Successful coping, adaptation, and resilience in the elderly: An interpretation of epidemiologic data. *Psychiatric Quarterly*, 68(3), 189–219. <https://doi.org/10.1023/a:1025432106406>
- Glatt, S. J., Chayavichitsilp, P., Depp, C., Schork, N. J. i Jeste, D. V. (2007). Successful aging: From phenotype to genotype. *Biological Psychiatry*, 62(4), 282–293. <https://doi.org/10.1016/j.biopsych.2006.09.015>
- Hank, K. (2011). How "successful" do older Europeans age? Findings from SHARE. *Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, 66B(2), 230–236. <https://doi.org/10.1093/geronb/gbq089>
- Harris, P. B. (2008). Another wrinkle in the debate about successful aging: The undervalued concept of resilience and the lived experience of dementia. *International Journal of Aging and Human Development*, 67(1), 43–61. <https://doi.org/10.2190/AG.67.1.c>
- Hodge, A. M., English, D. R., Giles, G. G. i Flicker, L. (2013). Social connectedness and predictors of successful ageing. *Maturitas*, 75(4), 361–366. <https://doi.org/10.1016/j.maturitas.2013.05.002>
- Ivan, L. (1990). Neuropsychiatric examination of centenarians. U E. Beregi (Ur.), *Interdisciplinary topics in gerontology: Vol. 27: Centenarians in Hungary: A sociomedical and demographic study* (str. 53–64). Karger.
- Jeste, D. V., Deep, C. A. i Vahia, I. V. (2010). Successful cognitive and emotional aging. *World Psychiatry*, 9(2), 78–84. <https://doi.org/10.1002/j.2051-5545.2010.tb00277.x>
- Jeste, D. V., Savla, G. N., Thompson, W. K., Vahia, I. V., Glorioso, D. K., Sirkin Martin, A., Palmer, B. W., Rock, D., Golshan, S., Kraemer, H. C. i Depp, C. A. (2013). Association between older age and more successful aging: Critical role of resilience and depression. *American Journal of Psychiatry*, 170(2), 188–196. <https://doi.org/10.1176/appi.ajp.2012.12030386>
- Kline, R. B. (2011). *Principles and practice of structural equation modeling*. The Guilford Press.
- Lacković-Grgin, K., Penezić, Z. i Tucak, I. (2002). Odnos generativnosti i drugih komponenti ličnosti Eriksonova modela u osoba mlađe, srednje i starije odrasle dobi. *Suvremena psihologija*, 5(1), 9–30. <https://hrcak.srce.hr/3213>
- Lamond, A. J., Depp, C. A., Allison, M., Langer, R., Reichstadt, J., Moore, D. J., Golshan, S., Ganiats, T. G. i Jeste, D. V. (2008). Measurement

and predictors of resilience among community-dwelling older women. *Journal of Psychiatric Research*, 43(2), 148–154. <https://doi.org/10.1016/j.jpsychires.2008.03.007>

Li, C.-I., Lin, C.-H., Lin, W.-Y., Liu, C.-S., Chang, C.-K., Meng, N.-H., Lee, Y.-D., Li, T.-C. i Lin, C.-C. (2014). Successful aging defined by health-related quality of life and its determinants in community-dwelling elders. *BMC Public Health*, 14, 1013. <https://doi.org/10.1186/1471-2458-14-1013>

McAdams, D. P. i de St. Aubin, E. (1992). A theory of generativity and its assessment through self-report, behavioral acts and narrative themes in autobiography. *Journal of Personality and Social Psychology*, 62(6), 1003–1015. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.62.6.1003>

Meng, X. i D'Arcy, C. (2014). Successful aging in Canada: Prevalence and predictors from a population-based sample of older adults. *Gerontology*, 60(1), 65–72. <https://doi.org/10.1159/000354538>

Montross, L. P., Depp, C., Daly, J., Reichstadt, J., Golshan, S., Moore, D., Sitzler, D. i Jeste, D. V. (2006). Correlates of self-rated successful aging among community dwelling older adults. *American Journal of Geriatric Psychiatry*, 14(1), 43–51. <https://doi.org/10.1097/01.JGP.0000192489.43179.31>

Ng, T. P., Broekman, B. F. P., Niti, M., Gwee, X. i Kua, E. H. (2009). Determinants of successful aging using a multidimensional definition among Chinese elderly in Singapore. *The American Journal of Geriatric Psychiatry*, 17(5), 407–416. <https://doi.org/10.1097/JGP.0b013e31819a808e>

Nikitin, J. i Freund, A. M. (2019). The adaptation process of aging. U R. Fernández-Ballesteros, A. Benetos i J.-M. Robine (Ur.), *The Cambridge handbook of successful aging* (str. 281–298). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781316677018.018>

Parslow, R. A., Lewis, V. J. i Nay, R. (2011). Successful aging: Development and testing of a multidimensional model using data from a large sample of older Australians. *Journal of the American Geriatrics Society*, 59(11), 2077–2083. <https://doi.org/10.1111/j.1532-5415.2011.03665.x>

Phelan, E. A., Anderson, L. A., LaCroix, A. Z. i Larson, E. B. (2004). Older adults' views of "successful aging" – How do they compare with researchers' definitions? *Journal of the American Geriatric Society*, 52(2), 211–216. <https://doi.org/10.1111/j.1532-5415.2004.52056.x>

Pruchno, R. A., Wilson-Genderson, M., Rose, M. i Cartwright, F. (2010). Successful aging: Early influences and contemporary characteristics. *The Gerontologist*, 50(6), 821–833. <https://doi.org/10.1093/geront/gnq041>

Rowe, J. W. i Kahn, R. L. (1987). Human aging: Usual and successful. *Science*, 237(4811), 143–149. <https://doi.org/10.1126/science.3299702>

Rowe, J. W. i Kahn, R. L. (1997). Successful aging. *The Gerontologist*, 37(4), 433–440. <https://doi.org/10.1093/geront/37.4.433>

Scheier, M. F., Carver, C. S. i Bridges, M. W. (1994). Distinguishing optimism from neuroticism (and trait anxiety, self-mastery, and self-esteem): A re-evaluation of the Life Orientation Test. *Journal of Personality and Social Psychology*, 67(6), 1063–1078. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.67.6.1063>

- Slišković, A. i Burić, I. (2018). Kratka skala otpornosti. U A. Slišković, I. Burić, V. Čubela Adorić, M. Nikolić i I. Tucak Junaković (Ur.), *Zbirka psihologijskih skala i upitnika – Svezak 9* (str. 7–13). Sveučilište u Zadru.
- Smith, B. W., Dalen, J., Wiggins, K., Tooley, E., Christopher, P. i Bernard, J. (2008). The brief resilience scale: Assessing the ability to bounce back. *International Journal of Behavioral Medicine*, 15(3), 194–200. <https://doi.org/10.1080/10705500802222972>
- Strawbridge, W. J., Wallhagen, M. I. i Cohen, R. D. (2002). Successful aging and well-being: Self-rated compared with Rowe and Kahn. *The Gerontologist*, 42(6), 727–733. <https://doi.org/10.1093/geront/42.6.727>
- Terry, D. F., Sebastiani, P., Andersen, S. L. i Perls, T. T. (2008). Disentangling the roles of disability and morbidity in survival to exceptional old age. *Archives of Internal Medicine*, 168(3), 277–283. <https://doi.org/10.1001/archinternmed.2007.75>
- Tucak Junaković, I., Nekić, M. i Ambrosi-Randić, N. (2016). Roditeljsko zadovoljstvo, generativnost i uspješno starenje. *Suvremena psihologija*, 19(2), 149–164. <https://doi.org/10.21465/2016-SP-192-02>
- Vahia, I. V., Thompson, W. K., Deep, C. A., Allison, M. i Jeste, D. V. (2012). Developing a dimensional model for successful cognitive and emotional aging. *International Psychogeriatrics*, 24(4), 515–523. <https://doi.org/10.1017/S1041610211002055>
- Versey, H. S., Stewart, A. J. i Duncan, L. E. (2013). Successful aging in late midlife: The role of personality among college-educated women. *Journal of Adult Development*, 20, 63–75. <https://doi.org/10.1007/s10804-013-9157-7>
- von Humboldt, S. i Leal, I. (2014). Adjustment to aging in late adulthood: A systematic review. *International Journal of Gerontology*, 8(3), 108–113. <https://doi.org/10.1016/j.ijge.2014.03.003>
- Weir, P. L., Meisner, B. A. i Baker, J. (2010). Successful aging across the years: Does one model fit everyone? *Journal of Health Psychology*, 15(5), 680–687. <https://doi.org/10.1007/s10804-013-9157-7>
- Young, Y., Frick, K. D. i Phelan, E. A. (2009). Can successful aging and chronic illness coexist in the same individual? A multidimensional concept of successful aging. *American Medical Directors Association*, 10(2), 87–92. <https://doi.org/10.1016/j.jamda.2008.11.003>

Psychosocial Determinants of Objective and Subjective Indicators of Successful Ageing

Ivana TUCAK JUNAKOVIĆ
Department of Psychology, University of Zadar,
Zadar, Croatia

Neala AMBROSI-RANDIĆ
Faculty of Humanities, Juraj Dobrila University of Pula,
Pula, Croatia

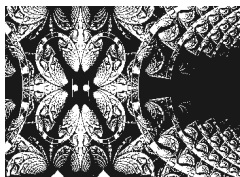
Ivana MACUKA
Department of Psychology, University of Zadar,
Zadar, Croatia

Research into possible determinants of successful ageing is continuously growing, due to the increase in the proportion of old people in the general population, as well as the important practical implications that it has. However, the role of various psychosocial factors in the process of successful ageing is still not sufficiently clarified. The main goal of this study was to examine the contribution of a group of psychosocial factors (optimism, resilience, generativity, adaptation to the ageing process, social support and the frequency of social contacts) to successful ageing. The two-factor model of Pruchno et al. (2010) was used to measure the concept of successful ageing. The model includes the subjective and objective components of successful ageing. The research data were collected on a sample of 790 elderly and old men and women aged between 65 and 98 years. The results of hierarchical regression analyses have shown that the best predictors of subjective and objective indicators of successful ageing were age and psychological traits and resources (optimism, resilience, and good adaptation to changes in the ageing process). The applied value of these results can be found in the identification of factors that contribute to successful ageing and the quality of life of older people.

Keywords: successful ageing, optimism, resilience,
adaptation to ageing, social support

Međunarodna licenca / International License:
Imenovanje-Nekomercijalno / Attribution-NonCommercial

<https://doi.org/10.5559/di.32.3.05>

VEZANOST ZA ŠKOLU I ADAPTIVNO PONAŠANJE ADOLESCENATA

Vesna BUŠKO

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu,
Zagreb, Hrvatska

Petar BEZINOVIĆ

Rijeka, Hrvatska

UDK: 373.5.062(497.584)

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 29. travnja 2022.

Rad se bavi ulogom školskih iskustava u tumačenju varijacija u bihevioralnim i doživljajnim aspektima prilagodbe adolescenata srednjoškolske dobi. Istraživanje je provedeno na podacima prikupljenim na stratificiranom slučajnom uzorku učenika ($N = 978$) obaju spolova i svih razreda srednjih škola Dubrovačko-neretvanske županije. Ispitane su dobne i spolne razlike u razini i strukturi povezanosti odabranih mjera školskih iskustava, načina provođenja slobodnog vremena i pokazatelja adaptacijskih ishoda. Značajno viši stupanj privrženosti školi i predanosti školskim obavezama utvrđen je kod mlađih učenika i djevojaka, dok se izloženost sredstvima ovisnosti očekivano pokazala značajno češćom među učenicima starijih razreda. Rezultati multigrupnih analiza strukturnih jednadžbi potvrdili su značajne izravne povezanosti pokazatelja školskih iskustava s mjerom općega zadovoljstva životom te posredne veze ovih varijabli s čestinom konzumacije sredstava ovisnosti. Opažene su donekle različite vrijednosti strukturnih parametara u spolno definiranim uzorcima, dok dobne razlike u dobivenom sklopu strukturnih veza nisu potvrđene.

Ključne riječi: privrženost školi, predanost školskim obavezama, strah od ocjenjivanja, slobodno vrijeme, korištenje sredstava ovisnosti, zadovoljstvo životom

Vesna Buško, Odsjek za psihologiju,
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Ivana Lučića 3,
10000 Zagreb, Hrvatska.

E-mail: vesna.busko@ffzg.unizg.hr

Uloga škole u kontekstu očuvanja mentalnoga zdravlja učenika odavno je predmet rasprava u stručnim i znanstvenim krugovima na području obrazovanja. Ovaj interes ne iznenađuje uzme li se u obzir relativno visoka zastupljenost zdravstvenih rizika u adolescenata, poput izloženosti sredstvima ovisnosti, rizičnih spolnih ponašanja te raznih oblika psiholoških poteškoća u mladoj populaciji. Ističe se tako važnost osjećaja prihvaćenosti, podrške, uključenosti i pripadnosti školskoj zajednici kao faktora koji olakšavaju prilagodbu učenika, pridonose razvoju socijalnih vještina, promiču školska postignuća, potiču ustrajnost i osobni razvoj (Anderman i Freeman, 2004; Bezinović i Tkalčić, 2017; Eccles i Roeser, 2011; Furlong i sur., 2003; Klem i Connell, 2004; Lei i sur., 2018). Značaj školskih iskustava razmatra se unutar više razvojnih koncepcija, a među središnjim konstruktima izdvaja se pojam vezanosti za školu (Libbey, 2004; Maddox i Prinz, 2003; Waters i sur., 2009).

O mogućoj zaštitnoj funkciji vezanosti za školu govori se već u kontekstu Hirschijeve teorije socijalne kontrole (Hirschi, 1969; Maddox i Prinz, 2003). Veze koje mladi uspostavljaju unutar socijalizacijskih okruženja djeluju, prema ovom autoru, kao određena vrsta neformalne kontrole ponašanja. Teorija tako postulira veću sklonost mladih konformiranju s prosocijalnim uvjerenjima i vrijednostima onih s kojima su ostvarili veću povezanost. Hirschi je (1969) inicijalno razlikovao četiri dimenzije vezanosti: uključenost (eng. *involvement*), privrženost ili emocionalne veze (eng. *attachment*), predanost, odnosno ulaganje (eng. *commitment*), te dimenziju uvjerenja koje škola promiče i zagovara (eng. *beliefs*). Teorija je s vremenom višestruko revidirana i u empirijskim provjerama povezivana s drugim koncepcijama, uključujući postavke teorije socijalnog učenja, teoriju privrženosti, kao i teoriju napetosti (v. Catalano i sur., 2004; Maddox i Prinz, 2003).

Razni teorijski okviri nudili su donekle različite perspektive, terminologiju, pa i definicije ovoga konstrukta, no može se reći da vezanost za školu generalno obuhvaća sklop stavova, emocija, motivacijskih i bihevioralnih tendencija povezanih s vlastitom školom i školovanjem (Roviš i Bezinović, 2011). Važnost konstrukta osobito se naglašavala u istraživanjima na adolescentskoj populaciji, što se čini razumljivim, imajući u vidu za to razdoblje karakteristične individuacijske procese praćene sve manjim oslanjanjem na obiteljske, a većim na izvanobiteljske odnose (Goodenow, 1993; Shocket i sur., 2006).

Vezanost za školu zauzima ključnu ulogu i u koncepciji o socijalnom razvoju Catalana i suradnika (Catalano i Hawkins, 1996; Catalano i sur., 2004). Autori je smatraju jednom od važnih socijalizacijskih domena, koja može inhibirati antisocijalno ponašanje i pridonijeti pozitivnom razvoju u djetinjstvu i adolescenciji. U ovom je modelu zamišljena kao nešto uži kon-

strukt i svodi se na dvije glavne dimenzije – privrženost i predanost (Catalano i sur., 2004). *Privrženost* je emocionalna sastavnica koncepta i podrazumijeva osjećaje koje učenik razvija spram škole i nastavnika, odnosno bliske afektivne odnose koje u njoj ostvaruje, dok *predanost* opisuje spremnost da se ulaže trud i vrijeme u izvršavanje i svladavanje zahtjeva koji proizlaze iz školskih aktivnosti, uključujući i uvjerenja i vrijednosti koje škola promiče. Razvoj vezanosti za školu prema ovoj je teoriji određen stupnjem u kojem škola nudi prilike za aktivno i smisleno sudjelovanje u obrazovnom procesu, zatim kognitivnim, emocionalnim i socijalnim vještinama potrebnima za uključivanje u školske aktivnosti, stvarnom razinom uključenosti učenika, kao i prepoznavanjem i podržavanjem uključivanja učenika.

Pretpostavljeni antecedenti i ishodi vezanosti za školu ekstenzivno su istraživani, a pokazalo se da opća razina, struktura, kao i procesi razvoja vezanosti i njezinih dimenzija, ovise o nekim općim demografskim i kontekstualnim obilježjima, poglavito o dobi, spolu, kulturnom kontekstu, pa i vrsti škole koju učenici pohađaju (npr., Catalano i sur., 2004; Frydenberg i sur., 2009; Furlong i sur., 2011; Lei i sur., 2016; Lietaert i sur., 2015; Shocket i sur., 2006; Wang i Fredricks, 2014). Mnogi empirijski dokazi govore o značajnim i pozitivnim vezama mjera vezanosti za školu, kao i srodnih konceptata uključenosti u nastavu i njihovih subdimenzija, s pokazateljima akademskog uspjeha (Bryan i sur., 2012; Lei i sur., 2018), zadovoljstva životom (Upadyaya i Salmela-Aro, 2013), a negativnim s mjerama hiperaktivnosti, sukoba i kršenja normi, agresivnoga ili delinkventnoga ponašanja (Lei i sur., 2016) te nizom drugih nepoželjnih psihosocijalnih ishoda, uključujući i uživanje sredstava ovisnosti i pojavu depresije kod adolescenata (Cornell i Huang, 2016; Furlong i sur., 2011; Li i Lerner, 2011; Waters i sur., 2009).

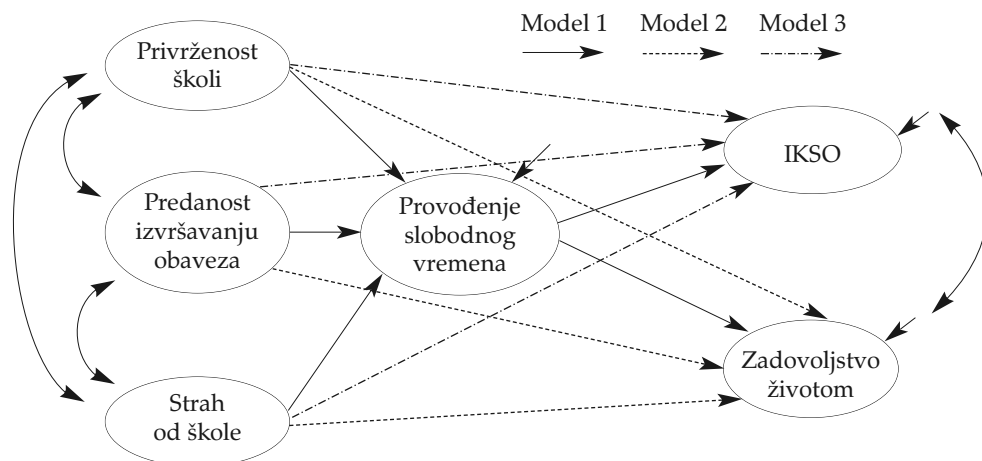
Sudeći po autorima dostupnim objavljenim publikacijama na hrvatskim uzorcima, zanimanje domaćih istraživača za konstrukt vezanosti za školu novijeg je datuma. Dok su nalazi o pojavnosti i mogućim odrednicama rizičnih ponašanja u adolescenciji prilično dobro dokumentirani (npr. Brajša-Žganec i sur., 2002; Kalebić-Maglica i Martinac-Dorčić, 2015; Raboteg-Šarić i sur., 2002), manji je broj recentnih istraživanja koja u fokus stavljaju pitanja uloge škole i posebno konstrukt vezanosti pri analizi adaptivnoga ponašanja adolescenata (Roviš i Bezinović, 2011; Roviš i sur., 2015; Roviš i sur., 2016). Namjera je ovog istraživanja ponuditi empirijski test pretpostavljenih odnosa pokazatelja vezanosti za školu i mjera bihevioralnih te općih doživljajnih aspekata prilagodbe srednjoškola. U svrhu operacionalizacije bihevioralnih mjera prilagodbe, istraživanjem su obuhvaćeni neki od najčešćih oblika rizičnoga ponašanja mladih, uz razmatranje aktivnosti unutar

vršnjačkoga konteksta kao dominantne socijalizacijske snage u razdoblju adolescencije.

Valja napomenuti da su podaci analizirani u ovom radu prikupljeni u razdoblju prije nastanka pandemije COVID-19 te da izmijenjene okolnosti života kojima smo svjedočili u zadnje vrijeme ni na koji način nisu mogle utjecati na rezultate ovog istraživanja. Imajući u vidu uslijed pandemije nastale krupne promjene i u načinu života adolescenata, uključujući pohađanje škole, izvršavanje školskih obaveza i mogućnosti provođenja slobodnog vremena u vršnjačkom okruženju, čini se da pitanja uloge škole i školskih iskustava u tumačenju načina prilagodbe i psihološkoga zdravlja učenika postaju u sadašnjim uvjetima još važnija – kako u znanstveno-spoznajnom tako i u praktičnom smislu.

Osnovni je cilj ovog rada provjeriti pretpostavke o strukturi povezanosti odabranih mjera školskih iskustava, načina provođenja slobodnog vremena i pokazatelja adaptacijskih ishoda. Konceptualni model strukturnih odnosa mjera uključenih konstrukata prikazan je na Slici 1. U skladu s teorijskim i istraživački potkrijepljenim očekivanjima, ispitana je uloga spolnih i dobnih razlika u tumačenju prirode odnosa među opisanim konceptima vezanosti za školu i psihološke dobrobiti učenika. Kao što se vidi na Slici 1, u model je ugrađena pretpostavka o mogućoj posredujućoj ulozi načina provođenja slobodnog vremena u tumačenju relacija školskih iskustava s mjerama čestine upotrebe sredstava ovisnosti i zadovoljstva životom, kao indikatorima prilagodbe učenika. Formulirana su i izravno uspoređena tri suprotstavljena modela, od kojih jedan predviđa isključivo posredne, a preostala dva dopuštaju i izravne veze mjera školskih iskustava i adaptivnoga ponašanja.

SLIKA 1
Konceptualni model
uloge školskih isku-
stava i načina provo-
đenja slobodnog vre-
mena u objašnjenju
pokazatelja pril-
agodbe učenika

Napomena. Mjerni dio modela ispušten je radi preglednosti iz općeg shematskog prikaza; IKSO = indeks korištenja sredstava ovisnosti.

METODA

Sudionici i postupak

Istraživanjem je obuhvaćen uzorak od 988 učenika 15 srednjih škola u Dubrovačko-neretvanskoj županiji. Svaka je škola zastupljena stratificiranim uzorkom od 20 % slučajno odabranih učenika, proporcionalno ukupnom broju učenika u svim generacijama, od prvog do završnog razreda. Uzorak je formiran slučajnim izborom primjenom računalnoga programa 'Research Randomizer'. Preliminarne provjere prikupljenih podataka uključile su logičke i sadržajne analize, pri čemu su iz daljnje obradbe rezultata isključeni odgovori devero sudionika zbog utvrđene nekonzistentnosti i nelogičnosti u odgovorima te jednog učenika koji je odustao od ispitivanja tijekom primjene upitnika. Analize rezultata prikazane u ovom radu provedene su tako na podacima 978 sudionika, od kojih je 485 (49,6 %) djevojaka i 493 (50,4 %) mladića. Od ukupnoga broja sudionika njih 153 (15,7 %) pohađalo je trogodišnju strukovnu školu, 505 (51,6 %) četverogodišnju strukovnu školu, dok ih je 320 (32,7 %) pohađalo gimnaziju. Dob učenika varira u rasponu od 14 do 19 godina, uz prosječnu dob od 16,7 godina ($SD = 1,19$).

Istraživanje je provedeno uz odobrenje nadležnih županijskih tijela, uz pristanak škola i u skladu s odredbama Etičkoga kodeksa istraživanja s djecom (2003) i Etičkoga kodeksa Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu (2012). Prikupljanje podataka proveli su djelatnici Zavoda za javno zdravstvo DNŽ uz sudjelovanje školskih administratora. Upitnici su primijenjeni grupno, na računalima u školama. Sudjelovanje u ispitivanju bilo je anonimno i potpuno dobrovoljno. Sudionici su bili unaprijed upoznati sa svim potrebnim detaljima vlastite uključenosti u istraživanje: općom svrhom i tematskim područjem ispitivanja, dobrovoljnosti sudjelovanja i zaštitom privatnosti, postupkom primjene instrumentarija te povjerljivosti prikupljenih podataka. Od učenika se tražio pristanak na sudjelovanje, uz uputu da imaju pravo odustati od sudjelovanja u bilo kojem trenutku.

Varijable i instrumenti

U radu su obuhvaćene operacionalizacije konstrukata školskih iskustava i domena ponašanja povezanih s provođenjem slobodnog vremena te pokazateljima opće prilagodbe srednjoškolaca. Podaci su prikupljeni *online*-primjenom opsežnog upitnika pod nazivom "Kako si?" autora P. Bezinovića i suradnika. Instrument je razvijen i ekstenzivno validiran u sklopu dugogodišnjega projekta praćenja rizičnih ponašanja učenika

u nekoliko županija RH (2001–2023) realiziranog pod vodstvom drugog autora ovog rada (npr., Bezinović, 2013, 2016; Bouillet i Čale-Mratović, 2007; Buško i Bezinović, 2021; Roviš i Bezinović, 2011). Prvi put je primijenjena web-inačica upitnika, u reduciranom i ponešto modificiranom obliku radi prilagodbe digitalnoj / mrežnoj primjeni i u skladu s preporukama predstavnika Zavoda za javno zdravstvo Županije. Uz varijable općih sociodemografskih obilježja, analize u ovom radu uključuju šest kratkih i relativno homogenih kompozitnih mjera.

Privrženost školi. Upotrijebljen je sumativni rezultat na osam čestica (npr. *Volim ići u školu*), kojima je opisana privrženost kao emocionalna komponenta vezanosti za školu. Tvrdnje su procjenjivane na skali od 4 stupnja (od 0 – "nikad" do 3 – "vrlo često"), pri čemu viši rezultat upućuje na veću privrženost školi.

Predanost izvršavanju školskih obaveza. Predanost kao drugi aspekt školskih iskustava ispitana je četirima česticama (npr. *Redovito učim*) procjenjivanih na istoj skali čestine od 4 stupnja, uz ukupan rezultat formiran jednostavnom sumacijom odgovora na svim česticama.

Strah od škole. Doživljaj straha od ispitivanja, ocjenjivanja i školskoga neuspjeha odmjeran je kao sumativni rezultat na četiri čestice (npr. *Bojim se ispitivanja*), procjenjivane na istoj skali čestine od 4 stupnja.

Provođenje slobodnog vremena. Primijenjena je mjera nestrukturiranoga načina provođenja slobodnog vremena, što uključuje izlaske, zabavu i izloženost sredstvima ovisnosti u vršnjačkom okruženju. Sastoji se od osam tvrdnji, za koje su sudionici na istoj ljestvici čestine od četiri stupnja (od 0 – "nikad" do 3 – "vrlo često") procjenjivali koliko se često ponašaju na navedeni način. Ukupan rezultat formiran je kao jednostavna linearna kombinacija odgovora na 8 čestica, pri čemu viši rezultat upućuje na veću čestinu provođenja slobodnog vremena u izlascima i zabavi uz izloženost sredstvima ovisnosti.

Zadovoljstvo životom. Kao mjera općega zadovoljstva životom uzeta je kratka ljestvica od četiri čestice (npr. *Ja se općenito dobro osjećam*), procjenjivane na istoj skali čestine od 4 stupnja.

Indeks korištenja sredstava ovisnosti (IKSO). Odmjerena je čestina korištenja najčešćih sredstava ovisnosti – pušenja cigareta/duhana, konzumiranja alkoholnih pića (pivo, vino, žestoka alkoholna pića), uživanja lakih droga i korištenja amfetamina. Indeks je formiran kao jednostavna linearna kombinacija odgovora na šest pitanja o tome koliko često učenici rabe navedena sredstva ovisnosti, pri čemu su ponuđene kategorije odgovora: 0 – "nikad ne koristim"; 1 – "jednom sam

probao"; 2 – "par puta godišnje"; 3 – "nekoliko puta mjesečno"; 4 – "nekoliko puta tjedno" i 5 – "svakodnevno".

Cronbachovi alfa-koeficijenti pouzdanosti dobiveni na ispitnom uzorku za sve skale u ovom radu navedeni su uz prikaz općih deskriptivnih parametara u odjeljku Rezultati (Tablica 1).

Analiza podataka

Kompozitne varijable koje su poslužile u operacionalizaciji svake od navedenih domena konstrukata kreirane su na temelju rezultata prethodnih implementacija verzija istog upitnika u okviru spomenutoga projekta (npr. Bezinović, 2013; Bezinović i Malatestinić, 2009; Roviš i Bezinović, 2011), kao i analiza novoga skupa podataka na kojima se temelji ovaj rad. To uključuje rezultate faktorizacije odgovarajućih skupova tvrdnji, provjere deskriptivnih parametara čestica i kompozita te mjera unutrašnje konzistencije ukupnih skalnih rezultata. Končan oblik kompozitnih varijabli u analizama strukturalnih modela definiran je vodeći računa o njihovim metrijskim i distribucijskim obilježjima.

Sve analize manifestnih podataka na razini čestica i kompozitnih rezultata provedene su uz pomoć IBM SPSS programskoga paketa, V. 24.0. Glavne istraživačke hipoteze testirane su primjenom analiza strukturalnih jednadžbi u programu Lisrel 10.20 (Jöreskog i Sörbom, 2018). Kao ulazni podaci za analize strukturalnih modela upotrijebljene su matrice varijanci i kovarijanci kompozitnih indikatorskih varijabli, uz metodu maksimalne vjerodostojnosti (ML) odabranu u svrhu procjene vrijednosti parametara modela. Nekoliko je uobičajenih kriterija upotrijebljeno u evaluaciji slaganja modela s empirijskim podacima: statistički χ^2 test, omjer χ^2/df , RMSEA, CFI te $\Delta\chi^2$ uz Δdf za izravno usporedive modele.

REZULTATI

Prikaz osnovnih deskriptivnih parametara, pokazatelja pouzdanosti tipa unutrašnje konzistencije i interkorelacija glavnih kompozitnih varijabli nalazi se u Tablici 1. Prije analiza provedenih u odgovoru na glavni istraživački problem provjerene su spolne i dobne razlike u prosječnim rezultatima na svim kompozitnim varijablama. Multivarijatnom analizom varijance (2×4) potvrđeni su značajni glavni efekti spola ($\Lambda = 0,859$, $F[6, 965] = 26,352$, $p < 0,001$) i dobi/razreda koji učenici pohađaju ($\Lambda = 0,857$, $F[18, 2729.92] = 8,497$, $p < 0,001$), dok se efekt interakcije spola i dobi nije pokazao značajnim ($\Lambda = 0,975$, $F[18, 2729.92] = 1,388$, $p = 0,126$). Linearna, odnosno kanonička, diskriminacijska analiza provedene su potom kao standardni postupak uz MANOVA testove, sa svrhom procjene veličine i

TABLICA 1
 Osnovni deskriptivno-
 -statistički pokazatelji i
 interkorelacije skalnih
 rezultata u pod-
 uzorcima djevojaka
 (n = 485) i mladića
 (n = 493)

prirode dobivenih spolnih i dobnih razlika (npr., Nesselroade
 i Cattell, 1988). Unatoč utvrđenim značajnim razlikama, para-
 metri obiju analiza upućuju na razmjerno slab intergrupni
 varijabilitet u prostoru šest kompozitnih diskriminacijskih vari-
 jabli za spolno ($\Lambda = 0,858$; $\lambda = 0,165$; $r = 0,377$) i dobnio defi-
 nirane skupine ($\Lambda_1 = 0,857$; $\lambda_1 = 0,154$; $r_1 = 0,365$).

Variable	M	SD	k	Korelacije						α
				1.	2.	3.	4.	5.	6.	
1. Privrženost	1,50	0,56	8	-	0,436*	-0,011	-0,305*	-0,251*	0,357*	0,85
2. Predanost	1,57	0,7	4	0,474*	-	0,189*	-0,436*	-0,387*	0,216*	0,84
3. Strah od škole	1,11	0,68	4	-0,004	0,325*	-	-0,202*	-0,141*	-0,241*	0,76
4. Slobodno vrijeme	1,27	0,67	8	-0,183*	-0,358*	-0,211*	-	0,658*	-0,027	0,86
5. IKSO	1,36	0,95	6	-0,162*	-0,283*	-0,164*	0,715*	-	-0,141*	0,79
6. Zadovoljstvo životom	2,22	0,57	4	0,356*	0,231*	-0,101	0,020	0,008	-	0,77

Napomena. * $p < 0,01$; IKSO – Indeks korištenja sredstava ovisnosti; sumativni rezultati na sva-
 koj ljestvici podijeljeni su s brojem čestica od kojih se sastoji radi lakše usporedbe skalnih
 prosjeka; k – broj čestica po ljestvici; korelacije u poduzorcima djevojaka i mladića nalaze se
 iznad odnosno ispod glavne dijagonale; α – Cronbachov alfa-koeficijent.

Linearna diskriminacijska funkcija pretežno je određena
 rezultatima na mjerama predanosti u izvršavanju školskih
 obaveza i straha od škole u smjeru visokih te čestine upotrebe
 sredstava ovisnosti u smjeru niskih rezultata, dok preostale
 varijable praktički ne pridonose objašnjenju spolnih razlika.
 Djevojke očekivano postižu više rezultate ($C_z = 0,410$) na ovoj
 funkciji u usporedbi s mladićima ($C_m = -0,403$). Nadalje, u ana-
 lizi razlika između četiri dobnio definirane skupine pokazalo
 se da prvu i jedinu značajnu kanoničku diskriminacijsku funk-
 ciju dominantno određuju mjere nestrukturiranoga provođenja
 slobodnog vremena i upotrebe sredstava ovisnosti, uz slab ili
 zanemariv doprinos preostalih diskriminacijskih varijabli for-
 miranju rezultata na funkciji. Grupni se centriodi u ovom
 diskriminacijskom prostoru nalaze u logički razumljivom i oče-
 kivanom rasporedu, pri čemu funkcija suprotstavlja grupe
 učenika prvog ($C_1 = -0,619$) i četvrtog ($C_4 = 0,369$) razreda,
 dok je grupa drugog razreda ($C_2 = -0,031$) smještena uz isho-
 dište ove diskriminacijske funkcije, a trećeg ($C_3 = 0,311$) ne-
 posredno uz grupu četvrtog razreda.

Kao što je deklarirano u opisu cilja ovog istraživanja, rad
 je usredotočen na analizu strukture odnosa unutar skupa mje-
 ra školskih iskustava i obrazaca adaptivnoga ponašanja, uz
 provjeru uloge ključnih demografskih odrednica – spola i do-
 bi – u tumačenju prirode tih odnosa. Drugim riječima, u na-
 javljenom cilju istraživanja ugrađena je teorijski i empirijski
 derivirana pretpostavka o mogućim efektima spola, odnosno
 dobi, na strukturu latentnih relacija u opisanom skupu vari-

jabli. Dobiveni sklop rezultata koji govori o ne osobito izraženim, ali značajnim spolnim i dobnim razlikama na razini grupnih prosjeka, dodatni je – premda metodološki – argument za provedbe najavljenih strukturalnih analiza na spolno, odnosno dobnog, specifičnim uzorcima.

U odgovoru na glavni problem istraživanja provedene su tako analize strukturalnih jednadžbi provjerom multigrupnih modela uz spolno, odnosno dobnog, definirane grupe. Slijedom rezultata kanoničke diskriminacijske analize ukupan je dobnog raspon sveden na dvije kategorije, i to: mlađih učenika, to jest polaznika prvog i drugog razreda, odnosno starijih – učenika trećeg i četvrtog razreda. U objema multigrupnim analizama testirani su isti opći konceptualni modeli, koji obuhvaćaju ukupno šest latentnih varijabli, od kojih su tri mjere školskih iskustava definirane kao egzogene latentne varijable (v. Slika 1). Latentna mjera nestrukturaliziranoga provođenja slobodnog vremena poprima u modelu status posredujuće varijable, dok su preostale dvije endogene latentne varijable, čestina upotrebe sredstava ovisnosti i opće zadovoljstvo životom, upotrijebljene kao mjere adaptacijskih ishoda. Mjerni dio modela uključuje po dva kompozitna indikatora kreirana kao jednostavni sumativni rezultat na parnim, odnosno neparnim, česticama svakoga od instrumenata koji služe u operacionalizaciji navedenih šest latentnih varijabli.

Parametri mjernih dijelova modela u objema multigrupnim analizama definirani su tako da analize rezultiraju jednakim vrijednostima procjena za poduzorke mlađih i starijih učenika, odnosno poduzorke djevojaka i mladića. Također, analize su uključile provjere jednakosti strukturalnih parametara između grupa, odnosno, uspoređeni su modeli (A) u kojima su svi strukturalni parametri postavljeni na identične vrijednosti u objema grupama, s modelima (B) u kojima su u svakoj grupi strukturalni parametri slobodno procijenjeni.

Nadalje, svaka od multigrupnih analiza uključila je provjeru relativne adekvatnosti pristajanja triju izravno usporedivih modela s istim empirijskim podacima. U skladu s prije opisanim konceptualnim modelom, uspoređen je model (1) koji pretpostavlja isključivo posredne povezanosti mjera školskih iskustava s pokazateljima adaptacijskih ishoda, s modelima koji dopuštaju i izravne veze navedenih egzogenih varijabli s jednom (model 2) odnosno obje (model 3) endogene latentne varijable. Osnovni rezultati multigrupnih testova modela strukturalnih jednadžbi prikazani su u Tablici 2.

Prema rezultatima provedenih testova multigrupnih modela, čini se da nema značajnih dobnih razlika u dobivenom sklopu opisanih strukturalnih parametara modela. Kao što se vidi iz prikazanih rezultata, model (B), koji dopušta različite vrijednosti procjena strukturalnih parametara u uzorcima mla-

● TABLICA 2
Odabrani pokazatelji
pristajanja modela:
Multigrupne analize
odnosa latentnih mje-
ra školskih iskustava,
načina korištenja slo-
bodnog vremena i
adaptacijskih ishoda

đih i starijih učenika ne pokazuje značajno bolje pristajanje empirijskim podacima u usporedbi s restriktivnijim modelom (A), koji pretpostavlja jednakost strukturnih parametara u dvjema grupama ($\Delta\chi^2 = 18,67$, $\Delta df = 12$, $p > 0,05$). Multigrupna analiza strukturnih modela uz spolno definirane skupine upućuje na nešto drugačije rezultate. Značajno povoljniji pokazatelji pristajanja opaženi su za model (B), koji uključuje slobodno procijenjene strukturalne parametre u uzorcima djevojaka i mladića, u odnosu na model (A), s grupno invarijantnim parametrima ($\Delta\chi^2 = 33,85$, $\Delta df = 12$, $p < 0,001$). Slijedom ovih rezultata, nalazi najavljenih komparativnih testova modela strukturnih jednadžbi (modeli B1 – B3, Tablica 2) u odgovoru na glavni istraživački problem prikazani su samo za multigrupne analize uz spolno definirane uzorke.

	χ^2 (df)	χ^2/df	$\Delta\chi^2$ (Δdf)	p ($\Delta\chi^2$)	RMSEA	CFI
Multigrupni strukturni modeli: mlađi (n = 500) i stariji učenici (n = 478)						
A model (invarijantni p.)	269,95 (120)	2,25	-	-	0,051	0,977
B model (slobodni p.)	251,28 (108)	2,33	18,67 (12)	> 0,05	0,052	0,978
Multigrupni strukturni modeli: djevojke (n = 485) i mladići (n = 493)						
A model (invarijantni p.)	268,56 (120)	2,24	-	-	0,05	0,979
B model (slobodni p.)	234,71 (108)	2,17	33,85 (12)	< 0,001	0,049	0,982
Multigrupni strukturni modeli: djevojke (n = 485) i mladići (n = 493)						
B1	415,42 (114)	3,64	-	-	0,074	0,957
B2	234,71 (108)	2,17	180,71 (6)	< 0,001	0,049	0,982
B3	233,11 (102)	2,28	1,6 (6)	> 0,05	0,051	0,981

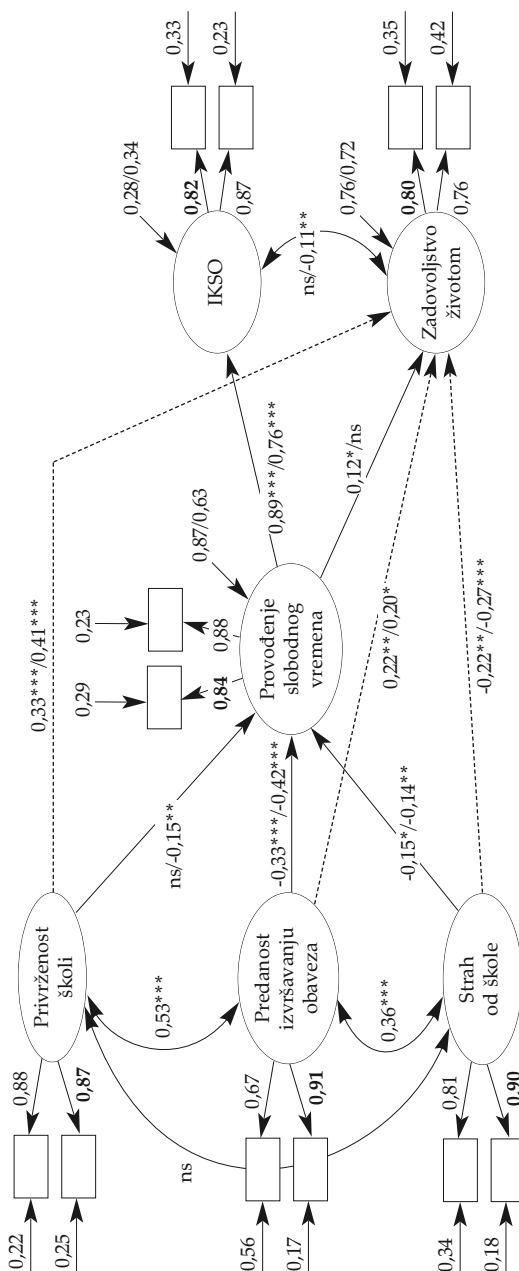
Napomena. A – model pretpostavlja međugrupnu invarijantnost strukturnih parametara; B – strukturni parametri modela slobodno su procijenjeni u svakoj grupi; B1 – potpuno posredujući model; B2 – uz posredne veze, model predviđa i parametre za izravne povezanosti egzogenih latentnih varijabli i latentne mjere zadovoljstva životom; B3 – uz posredne veze, model predviđa i parametre za izravne povezanosti egzogenih latentnih varijabli i obje latentne mjere adaptacijskih ishoda.

Kao što se vidi iz rezultata testova prikazanih u Tablici 2, značajno bolje slaganje s podacima potvrđeno je za model (B2), koji uz parametre za posredne veze predviđa i izravne povezanosti egzogenih latentnih varijabli i latentne mjere zadovoljstva životom, u odnosu na potpuno posredujući model (B1; $\Delta\chi^2 = 180,71$, $\Delta df = 6$, $p < 0,001$). Konačno, najmanje restriktivni model (B3), koji uz posredne veze predviđa i izravne povezanosti latentnih varijabli školskih iskustava s obje mjere adaptacijskih ishoda, ne pokazuje praktički nikakav dobitak u slaganju s empirijskom matricom podataka u usporedbi s prethodno opisanim (B2) modelom ($\Delta\chi^2 = 1,6$, $\Delta df = 6$, $p > 0,05$). Stoga je model B2 prihvaćen kao najbolje rješenje latentne strukture odnosa u ispitivanom skupu vari-

➡ SLIKA 2

Odnosi školskih iskustava, načina provođenja slobodnog vremena i pokazatelja prilagodbe učenika: multigrupni model uz spolno definirane skupine

jabli. Vrijednosti strukturnih parametara procijenjenih na temelju modela (B2) za uzorke djevojaka i mladića prikazane su na Slici 2.

Napomena. Prikazani su standardizirani koefijenti traga; $*p < 0,05$; $**p < 0,01$; $***p < 0,001$; parametri mjernoga dijela modela postavljani na jedinične vrijednosti otisnute su masno; parametri strukturnoga dijela modela prikazani su za uzorke mladića/djevojaka.

Kao što je i očekivano s obzirom na specifikaciju modela (B2), donekle različite vrijednosti strukturnih parametara dobivene su u spolno definiranim uzorcima. Ipak, veličina i smjer strukturnih koeficijenata upućuju na razmjerno sličan sklop odnosa u skupu analiziranih latentnih varijabli za skupine mladića i djevojaka. Modelom je znatno bolje objašnjena varijanca uživanja sredstava ovisnosti – nešto više od 70 % u uzorku mladića i 66 % u uzorku djevojaka, u usporedbi s mjerom zadovoljstva životom – oko 24 % u uzorku mladića i 28 % u uzorku djevojaka. Pritom varijable školskih iskustava, u skladu sa specifikacijom modela (B2), samo posredno pridonose objašnjenju varijacija u upotrebi sredstava ovisnosti, dok je njihova uloga u predikciji varijance mjere zadovoljstva životom gotovo u cijelosti izravna, uz rubno značajan posredujući doprinos mjere provođenja slobodnog vremena, opažen jedino u uzorku mladića. Privrženost školi pokazala se relativno najsnažnijim i pozitivnim prediktorom mjere općega zadovoljstva životom, dok su nešto niže, iako značajne pozitivne vrijednosti strukturnih koeficijenata u oba uzorka, dobivene za mjeru predanosti u izvršavanju školskih obaveza, a negativne za latentnu mjeru straha od škole.

Doprinos varijabli školskih iskustava u predikciji individualnih razlika u načinu provođenja slobodnog vremena negativnog je predznaka, uz najviše vrijednosti koeficijenata dobivene za mjeru predanosti u izvršavanju školskih obaveza. Znatno niže, iako statistički značajne vrijednosti parametara, dobivene su za varijablu straha od škole te za privrženost školi, sa značajnim koeficijentom potvrđenim jedino u uzorku djevojaka. Prema dobivenim vrijednostima parametara strukturnoga dijela modela, mjere školskih iskustava uspijevaju objasniti više od 35 % varijance načina provođenja slobodnog vremena u uzorku djevojaka, dok taj udio u uzorku mladića iznosi tek oko 13 %. Konačno, kao što se vidi iz prikazanih koeficijenata traga i već naznačeno u dosad opisanim rezultatima, latentna mjera nestrukturiranoga načina provođenja slobodnog vremena jedini je izravan i snažan prediktor čestine upotrebe sredstava ovisnosti među adolescentima obaju spolova.

RASPRAVA

Osnovna je namjera ovoga rada bila ispitati ulogu nekih aspekata školskih iskustava i obilježja provođenja slobodnog vremena u tumačenju varijacija u općem zadovoljstvu životom i sklonosti upotrebi sredstava ovisnosti među adolescentima srednjoškolske dobi. Vodeći se ponajviše koncepcijom o socijalnom razvoju Catalana i suradnika (Catalano i Hawkins, 1996; Catalano i sur., 2004; Maddox i Prinz, 2003) te postojećim nalazima o važnosti raznih socijalizacijskih okruženja za

psihološku dobrobit adolescenata, uključujući predviđanje obrazaca rizičnoga ponašanja (npr. Bezinović i Malatestinić, 2009; Brajša-Žganec i sur., 2002; Cornell i Huang, 2016; Furlong i sur., 2011; Kalebić Maglica i Martinac Dorčić, 2015; Lee i Vandell, 2015; Raboteg-Šarić i sur., 2002; Roviš i sur., 2015; 2016), u istraživanju je analizirana priroda odnosa mjera školskoga i vršnjačkoga konteksta s bihevioralnim i doživljajnim aspektima prilagodbe srednjoškolaca.

Razmatrano na razini općih deskriptivnih parametara i analize multivarijantnih spolnih i dobnih razlika u skupu primijenjenih kompozitnih mjera, rezultati ovog istraživanja prilično se podudaraju s dosadašnjim nalazima domaćih i stranih autora – i u pogledu izraženosti specifičnih školskih i vršnjačkih iskustava i s obzirom na prisutnost i raširenost ispitanih oblika rizičnih ponašanja adolescenata. Naši rezultati tako slijede tipične nalaze o općenito višoj razini uključenosti djevojaka u izvršavanje školskih obaveza, većoj ustrajnosti, brizi i interesu za nastavne i izvanastavne aktivnosti u odnosu na mladiće (Kessels i sur., 2014; Lietaert i sur., 2015; Roviš i Bezinović, 2011; Wang i Eccles, 2012). Također, opažene spolne razlike u samoiskazanoj čestini upotrebe sredstava ovisnosti u skladu su s očekivanjima temeljenim na nalazima o većoj sklonosti različitim oblicima rizičnih ponašanja među mladićima (Byrnes i sur., 1999), uključujući konzumiranje raznih vrsta opojnih sredstava (Maddox i Prinz, 2003). Konačno, češće provođenje slobodnog vremena u izlascima i zabavi, kao i češća upotreba sredstava ovisnosti među starijima u odnosu na učenike nižih razreda srednje škole, očekivano je i razumljivo – kako s razvojno-teorijskoga stajališta tako i s obzirom na postojeće istraživačke nalaze u literaturi (Catalano i Hawkins, 1996; Raboteg-Šarić i sur., 2002).

Osim ovih razlika u mjerama školskih i vršnjačkih iskustava utvrđenih na razini grupnih prosjeka, dobiveni rezultati govore o značajnim spolnim razlikama u strukturi povezanosti skupa pokazatelja vezanosti za školu, vršnjačkoga konteksta i aspekata prilagodbe adolescenata. Premda nisu utvrđene spolne razlike u samoiskazanoj čestini provođenja slobodnog vremena u izlascima i zabavi, kada je riječ o predvidljivosti rezultata u endogenim faktorima na temelju mjera vezanosti za školu, zanimljivo je da se najveće razlike između djevojaka i mladića odnose upravo na ovu latentnu varijablu. Kao što se vidi iz dobivenih vrijednosti strukturnih parametara, količina objašnjenoga varijabiliteta u mjeri neorganiziranoga provođenja slobodnog vremena uz izloženost sredstvima ovisnosti, gotovo je trostruko veća u uzorku djevojaka (37 %) u odnosu na mladiće (13 %). Ovaj se nalaz čini to važnijim imamo li na umu činjenicu da je latentna mjera načina provođenja slobodnog vremena, barem u kontekstu varijabli obuhvaće-

nih testiranim modelima, jedini izravni i očekivano pozitivni prediktor čestine upotrebe sredstava ovisnosti, objašnjavajući čak 66-72 % varijabiliteta u samoiskazima djevojaka i mladića o konzumaciji opojnih sredstava.

S jedne strane, treba reći da ovaj potonji rezultat nije neobičan s obzirom na teorijski predvidljive i višestruko dokumentirane nalaze o neorganiziranom i dokoličarskom stilu provođenja slobodnog vremena u vršnjačkom okruženju kao naj snažnijem faktoru rizika za uporabu sredstava ovisnosti kod adolescenata (Hawkins i sur., 1992; Kalebić-Maglica, 2010; Raboteg-Šarić i sur., 2002). Nadalje, na manifestnoj razini opažene značajne negativne povezanosti varijabli školskih iskustava s mjerom sklonosti rizičnom ponašanju, a pozitivne s mjerom zadovoljstva životom, također su u skladu s postojećim nalazima koji potkrepljuju pretpostavljenu važnost konstrukta vezanosti za školu za psihosocijalnu prilagodbu učenika (npr. Cornell i Huang, 2016; Furlong i sur., 2011; Li i Lerner, 2011; Roviš i sur., 2015; Roviš i sur., 2016; Upadyaya i Salmela-Aro, 2013; Waters i sur., 2009). Međutim, analize strukturnih modela na razini latentnih varijabli proizvele su nekoliko zanimljivih nalaza.

Prvo, dobiveni rezultati sugeriraju da mehanizmi kojima se ostvaruje postulirana zaštitna funkcija vezanosti za školu mogu biti različiti, ovisno o vrsti ili odabranoj operacionalizaciji adaptacijskih ishoda. Kada je riječ o bihevioralnim aspektima prilagodbe operacionaliziranim kroz mjeru uporabe sredstava ovisnosti, prema testiranim modelima očito je da je opravdano govoriti o isključivo posrednoj ulozi školskih iskustava, dok su u slučaju zadovoljstva životom kao mjere doživljajnih aspekata prilagodbe ti odnosi dominantno ili potpuno izravni. Drugo, opaženi posredujući efekti mjere provođenja slobodnog vremena, kao što pokazuju prije opisani rezultati, izraženiji su u uzorku djevojaka, što se na razini trenda može reći i za spomenute izravne efekte mjera školskih iskustava. Treće, u skladu s bivarijatnim povezanostima prikazanim za manifestne skalne rezultate, jedino je u uzorku djevojaka potvrđena niska, ali značajna i negativna, rezidualna povezanost između latentnih mjera zadovoljstva životom i samoiskaza o upotrebi sredstava ovisnosti.

U mjeri u kojoj rezultati naših analiza potkrepljuju pretpostavke o značaju konstrukta vezanosti za školu u smislu doprinosa prevenciji rizičnoga ponašanja, čini se, dakle, da se ta potencijalno zaštitna funkcija očituje u individualnim razlikama u načinima provođenja slobodnog vremena i prilikama za izravnu izloženost sredstvima ovisnosti. Snažnija vezanost za školu, s naglaskom na predanost u ispunjavanju školskih zahtjeva, što uključuje npr. redovitost učenja i pisanja domaćih zadaća, očito znači i manje vremena i energije za ak-

tivnosti povezane s upuštanjem u rizična ponašanja, kao što je uporaba sredstava ovisnosti. U skladu s gledištima zgovornika raznih koncepcija u ovom području (Catalano i sur., 2004; Hirschi, 1969; Maddox i Prinz, 2003; Roviš i Bezinović, 2011; Waters i sur., 2009), uspostavljene i ojačane veze sa školom čini se da služe kao svojevrstan neformalni vid kontrole i zapreke za uključivanje u razne oblike rizičnoga ponašanja. Tome očekivano pridonosi i usvajanje odgovarajućeg, u školskom kontekstu promoviranog, sklopa ciljeva i vrijednosti, što se evidentno reflektira i na načine provođenja slobodnog vremena.

Ovakvo tumačenje uloge škole i koncepta vezanosti podudarno je s ishodima testiranih strukturalnih modela za učenike obaju spolova. Međutim, kao što se vidi iz prikazanih rezultata, povezanost odabranih mjera školskoga i specifičnoga vršnjačkog konteksta znatno je uvjerljivije demonstrirana u uzorku djevojaka. Pretpostavke o zaštitnoj ulozi škole u ispitnom bihevioralnom kontekstu, kao i sugerirana objašnjenja mehanizama djelovanja vezanosti za školu, našim su nalazima, stoga, u većoj mjeri podržana kada je riječ o rezultatima djevojaka. Treba pritom spomenuti da su za opisane razlike uglavnom zaslužni rezultati o ulozi mjere privrženosti školi, čiji se posredan i ukupan doprinos predikciji uzimanja sredstava ovisnosti u uzorku mladića pokazao neznajčajnim. Rezultati za preostale dvije varijable školskih iskustava upućuju na relativno komparabilne vrijednosti koeficijenata indirektnih efekata, koji za mjeru predanosti školskim obavezama iznose $-0,63$ ($p < 0,01$) i $-0,68$ ($p < 0,001$), a za strah od škole $-0,29$ ($p < 0,05$) i $-0,24$ ($p < 0,01$) u uzorcima mladića, odnosno djevojaka. Makar naizgled neočekivani, ovi su rezultati također jasni uzmu li se u obzir uočene spolne razlike u prediktivnoj snazi mjere provođenja slobodnog vremena u tumačenju čestine upotrebe sredstava ovisnosti. Razmatrajući u cjelini, vjerojatno je da drugi, ovim istraživanjem neobuhvaćeni socijalizacijski agensi, predstavljaju, osobito među mladićima, dodatne i, u usporedbi sa školskim pa i obiteljskim okruženjem, eventualno snažnije odrednice varijabiliteta u načinima i čestini nestrukturiranoga provođenja slobodnog vremena. Na takav zaključak upućuju npr. i nalazi o razmjerno slabim vezama mjera roditeljskih odgojnih postupaka, kao i obiteljskih sociodemografskih obilježja, sa slobodnim vremenom provedenim u izlascima i zabavi (npr. Raboteg-Šarić i sur., 2002).

Potencijalno važne dodatne socijalizacijske agense može se tražiti među manje ili više formalnim oblicima izvanškolskih aktivnosti, kao što je, primjerice, aktivno bavljenje sportom ili pohađanje glazbene škole, koji zbog prirode i opsega angažmana učenika zasigurno ograničavaju prilike za provo-

đenje vremena u izlascima i zabavi. Valja pretpostaviti i da takve izvanškolske organizacije, uključujući sportske i druge klubove, predstavljaju za učenike koji im pripadaju znatno važnije socijalizacijsko okruženje s očekivano snažnijim učincima na sustav vrijednosti, sklonosti i ponašanje, u usporedbi s nestrukturiranim i neformalnim miljeom za provođenje slobodnog vremena. Imajući na umu dobro dokumentirane spolne razlike u posvećenosti školskim obavezama (npr., Lam i dr., 2012) te, sudeći i prema našim rezultatima, prediktivnoj snazi mjera vezanosti za školu, čini se da bi uvođenje mjera strukturiranih oblika angažiranosti u izvanškolskom kontekstu u slična istraživanja pridonijelo razumijevanju specifičnosti u strukturi odrednica provođenja slobodnog vremena i pokazatelja prilagodbe djevojaka i mladića.

Osim toga, kao što potvrđuju nalazi proizašli iz konceptualno nešto drugačije osmišljenih istraživanja, određena osobna obilježja, npr. individualne razlike u dimenzijama samopoimanja, pojavljuju se uz mjere vezanosti za školu kao važni izravni prediktori vršnjačkog utjecaja i konzumacije sredstava ovisnosti (Kumpfer i Turner, 1990–1991). Štoviše, pokazuje se da doprinos mjera vezanosti, pozitivnih stavova prema školi te percepcije akademske samoefikasnosti u objašnjenju dinamike upotrebe sredstava ovisnosti tijekom adolescencije, varira ovisno o spolu i posebno školskom uspjehu učenika (Bryant i sur., 2000; 2003; Hawkins i sur., 1992). Konačno, vrijedno je istaknuti i konstrukte obiteljske i školske klime i kulture, koji se također potvrđuju kao važni mehanizmi u pozadini individualnih razlika u mjerama vezanosti za školu i dimenzija samopoimanja te posredno vršnjačkog utjecaja i konzumacije sredstava ovisnosti (Kumpfer i Turner, 1990–1991).

Pod vidom rasprave o mogućoj zaštitnoj ulozi škole valja na kraju naglasiti i potvrđen doprinos mjera vezanosti za školu u predikciji zadovoljstva životom kao opće doživljajne mjere prilagodbe srednjoškolaca. Premda je latentna mjera zadovoljstva životom znatno slabije objašnjena opisanim modelom u usporedbi s varijancom upotrebe sredstava ovisnosti, dobivene vrijednosti parametara jasno upućuju na značajnu i izravnu ulogu svih triju mjera školskih iskustava u predviđanju opće dobrobiti učenika obaju spolova. Privrženost školi pokazala se pritom relativno najsnažnijim prediktorom općega zadovoljstva životom, dok je doprinos mjere izraženosti straha od škole, premda nižih vrijednosti, također statistički značajan u oba uzorka i očekivano je negativnoga predznaka.

Osim što ovdje opisani i u kontekstu prijašnjih istraživanja komentirani nalazi nude smjernice za daljnje znanstvene provjere hipoteza o odrednicama adaptivnoga ponašanja

adolescenata, dobiveni rezultati imaju i značajne praktične implikacije. Čini se očitim da nalazi govore o potencijalu škole u smislu mogućega doprinosa općem psihološkom zdravlju učenika i prevenciji rizičnih ponašanja. Rezultati stoga sugeriraju da je za škole važno poznavati učenička iskustva, poput doživljaja prihvaćenosti, uključenosti i pripadnosti školskoj zajednici. Premda su pitanja relativne važnosti različitih vrsta školskih i izvanškolskih iskustava još uvijek donekle otvorena, nedvojbeno je da su razumijevanje i uvid u učeničko doživljavanje škole preduvjet za ostvarivanje pretpostavljene zaštitne uloge škole.

ZAKLJUČNE NAPOMENE

Opisana struktura latentnih povezanosti mjera školskog i vršnjačkog okruženja s odabranim pokazateljima adaptivnoga ponašanja potkrepljuje teorijski izvedena očekivanja o važnosti školskih iskustava za psihološku dobrobit i bihevioralnu prilagodbu adolescenata. Multigrupni tretman podataka u okviru provjera predloženih modela omogućio je izravan test dobnih, odnosno spolnih, razlika u strukturi ispitanih latentnih relacija, što je pridonijelo i većoj stabilnosti procjena deriviranih parametara, a time i uvjerljivosti iznesenih empirijskih dokaza i ponuđenih interpretacija.

Ipak, treba navesti određene značajke provedenog istraživanja, uključujući obilježja uzorka sudionika i korištenih varijabli, koja u manjem ili većem stupnju mogu utjecati na valjanost nalaza i snagu izvedenih zaključaka. Zbog heterogenosti i donekle neujednačenosti uzorka po općim sociodemografskim obilježjima, moguće je tako da dobiveni rezultati odražavaju ne samo spolne i/ili dobne nego i razlike u vrsti škole koju učenici pohađaju. Nadalje, istraživanjem nisu zahvaćene kontekstualne karakteristike školskog okruženja niti potencijalno relevantna individualna obilježja učenika kao što su motivacija, školsko postignuće ili pak podložnost vršnjačkom utjecaju, što bi zasigurno upotpunilo interpretaciju strukture i visine utvrđenih povezanosti. K tome, zbog organizacijskih i određenih metodoloških zahtjeva podaci u ovom istraživanju prikupljeni su isključivo u obliku samoprocjena, i to razmjerno kratkim instrumentima, što, unatoč visokim pokazateljima pouzdanosti primijenjenih skala, valja spomenuti kao moguće ograničenje u pogledu kvalitete i obuhvatnosti operacionalizacija odmjerenih konstrukata. Konačno, imajući na umu korelacijski i transversalni karakter upotrijebljenoga nacrta, može se reći da opisani rezultati i ponuđene interpretacije predstavljaju samo jedno od mogućih, premda logički i teorijski prihvatljivih, objašnjenja smjera i strukture povezanosti ispitanih mjera školskih i vršnjačkih iskustava s doživljajnim i ponašajnim aspektima prilagodbe srednjoškolaca.

Financiranje

Rad je proizašao iz primijenjenoga empirijskog projekta *Istraživanje rizičnih ponašanja učenika Dubrovačko-neretvanske županije*, realiziranog na inicijativu i uz financijsku potporu Zavoda za javno zdravstvo Dubrovačko-neretvanske županije (DNŽ), a u suradnji s Institutom za društvena istraživanja u Zagrebu, pod vodstvom drugog autora ovog rada.

Zahvala

Autori zahvaljuju djelatnicima Zavoda za javno zdravstvo DNŽ i posebno dr. Matiji Čale-Mratović na iniciranju te doprinosu organizaciji i realizaciji ovoga projekta, kao i svim ravnateljima i stručnim suradnicima u školama na susretljivosti i pomoći u provedbi istraživanja.

LITERATURA

Anderman, E. M. (2002). School effects on psychological outcomes during adolescence. *Journal of Educational Psychology*, 94(4), 795–809. <https://doi.org/10.1037/0022-0663.94.4.795>

Anderman, L. H. i Freeman, T. M. (2004). Students' sense of belonging in school. U P. R. Pintrich i M. L. Maehr (Ur.), *Advances in motivation and achievement* (Vol. 13, str. 27–63). Elsevier. [https://doi.org/10.1016/S0749-7423\(03\)13002-6](https://doi.org/10.1016/S0749-7423(03)13002-6)

Bezinović, P. (2013). *Rizična ponašanja učenika srednjih škola u Istarskoj županiji 2012: prikaz deskriptivnih statističkih pokazatelja*. Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.

Bezinović, P. (2016). *Istraživanje rizičnih ponašanja učenika u Dubrovačko-neretvanskoj županiji: prikaz deskriptivnih statističkih pokazatelja*. Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.

Bezinović, P. i Malatestinić, Đ. (2009). Perceived exposure to substance use and risk-taking behavior in early adolescence: Cross-sectional study. *Croatian Medical Journal*, 50(2), 157–164. <https://doi.org/10.3325/cmj.2009.50.157>

Bezinović, P. i Tkalić, M. (2017). *Iskustva sa školom i mentalno zdravlje srednjoškolaca*. V. Hrvatski kongres školske i sveučilišne medicine: "Djeca i mladi: izazov za budućnost", Opatija, ožujak, 2017.

Bouillet, D. i Čale-Mratović, M. (2007). Konzumiranje alkoholnih pića i doživljaj škole. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 43(2), 1–16.

Brajša-Žganec, A., Raboteg-Šarić, Z. i Glavak, R. (2002). Gender differences in the relationship between some family characteristics and adolescent substance abuse. *Društvena istraživanja*, 11(2-3), 335–352. <https://hrcak.srce.hr/file/30844>

Bryan, J., Moore-Thomas, C., Gaenzle, S., Kim, J., Lin, C-H. i Na, G. (2012). The effects of school bonding on high school seniors' academic achievement. *Journal of Counseling and Development*, 90(4), 467–480. <https://doi.org/10.1002/j.1556-6676.2012.00058.x>

Bryant, A. L., Schulenberg, J., Bachman, J. G., O'Malley, P. O. i Johnston, L. D. (2000). Understanding the links among school misbehavior,

academic achievement, and cigarette use: A National Panel Study of Adolescents. *Prevention Science*, 1, 71–87. <https://doi.org/10.1023/A:1010038130788>

Bryant, A. L., Schulenberg, J., O'Malley, P. O., Bachman, J. G. i Johnston, L. D. (2003). How academic achievement, attitudes, and behaviors relate to the course of substance use during adolescence: A 6-Year, Multiwave National Longitudinal Study. *Journal of Research on Adolescence*, 13(3), 361–397. <https://doi.org/10.1111/1532-7795.1303005>

Buško, V. i Bezinović, P. (2021). Experiences with online teaching and psychological adjustment of high-school students at the onset of the COVID-19 pandemic in Croatia. *Frontiers in Psychology*, 12, 1–9. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.647991>

Byrnes, J. P., Miller, D. C. i Schafer, W. D. (1999). Gender differences in risk taking: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 125(3), 367–383. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.125.3.367>

Catalano, R. F. i Hawkins, J. D. (1996). The social development model: A theory of antisocial behavior, U J. D. Hawkins (Ur.), *Delinquency and crime: Current theories* (str. 149–197). Cambridge University Press.

Catalano, R. F., Haggerty, K. P., Oesterle, S., Fleming, C. B. i Hawkins, J. D. (2004). The importance of bonding to school for healthy development: Findings from the social development research group. *Journal of School Health*, 74(7), 252–261. <https://doi.org/10.1111/j.1746-1561.2004.tb08281.x>

Cornell, D. i Huang, F. (2016). Authoritative school climate and high-school student risk behavior: A cross-sectional multi-level analysis of student self-reports. *Journal of Youth and Adolescence*, 45, 2246–2259. <https://doi.org/10.1007/s10964-016-0424-3>

Eccles, J. S. i Roeser, R. W. (2011). Schools as developmental contexts during adolescence. *Journal of Research on Adolescence*, 21(1), 225–241. <https://doi.org/10.1111/j.1532-7795.2010.00725.x>

Etički kodeks istraživanja s djecom (2003). Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži, Zagreb.

Etički kodeks Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu (2012). www.idi.hr/wp-content/uploads/2013/12/Eticki_kodeks_IDIZa.pdf

Frydenberg, E., Care, E., Freeman, E. i Chan, E. (2009) Interrelationships between coping, school connectedness and wellbeing. *Australian Journal of Education*, 53(3), 261–276. <https://doi.org/10.1177/000494410905300305>

Furlong, M., Sharkey, J., Quirk, M. i Dowdy, E. (2011). Exploring the protective and promotive effects of school connectedness on the relation between psychological health risk and problem behaviors/experiences. *Journal of Educational and Developmental Psychology*, 1(1), 18–34. <https://doi.org/10.5539/jedp.v1n1p18>

Furlong, M. J., Whipple, A. D., St. Jean, G., Simental, J., Soliz, A. i Punthuna, S. (2003). Multiple contexts of school engagement: Moving towards a unifying framework for educational research and practice. *The Californian School Psychologist*, 8, 99–113. <https://doi.org/10.1007/BF03340899>

- Goodenow, C. (1993). The psychological sense of school membership among adolescents: Scale development and educational correlates. *Psychology in the Schools*, 30(1), 79–90. [https://doi.org/10.1002/1520-6807\(199301\)30:1<79::AID-PITS2310300113>3.0.CO;2-X](https://doi.org/10.1002/1520-6807(199301)30:1<79::AID-PITS2310300113>3.0.CO;2-X)
- Hawkins, J. D., Catalano, R. F. i Miller, J. Y. (1992). Risk and protective factors for alcohol and other drug problems in adolescence and early adulthood: Implications for substance abuse prevention. *Psychological Bulletin*, 112(1), 64–105. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.112.1.64>
- Hirschi, T. (1969). *Causes of delinquency*. University of California Press.
- Jöreskog, K. G. i Sörbom, D. (2018). *LISREL 10 for Windows* [Computer software]. Skokie, IL: Scientific Software International, Inc.
- Kalebić Maglica, B. (2010). Teorijski pristupi u ispitivanju rizičnih zdravstvenih ponašanja. *Psihologijske teme*, 19(1), 71–102.
- Kalebić Maglica, B. i Martinac Dorčić, T. (2015). Osobine ličnosti i socijalni faktori kao odrednice konzumacije cigareta i alkohola kod adolescenata. *Društvena istraživanja*, 24(2), 197–217. <https://doi.org/10.5559/di.24.2.02>
- Kessels, U., Heyder, A., Latsch, M. i Hannover, B. (2014). How gender differences in academic engagement relate to students' gender identity. *Educational Research*, 56(2), 220–229. <https://doi.org/10.1080/00131881.2014.898916>
- Klem, A. M. i Connell, J. P. (2004). Relationships matter: Linking teacher support to student engagement and achievement. *Journal of School Health*, 74(7), 262–273. <https://doi.org/10.1111/j.1746-1561.2004.tb08283.x>
- Kumpfer, K. L. i Turner, C. W. (1990-1991). The social ecology model of adolescent substance abuse: Implications for prevention. *The International Journal of the Addictions*, 25(4A), 435–463. <https://doi.org/10.3109/10826089009105124>
- Lam, S., Jimerson, S., Kikas, E., Cefai, C., Veiga, F. H., Nelson, B., Hatzichristou, C., Polychroni, F., Basnett, J., Duck, R., Farrell, P., Liu, Y., Negovan, V., Shin, H., Stanculescu, E., Wong, B. P. H., Yang, H. i Zollneritsch, J. (2012). Do girls and boys perceive themselves as equally engaged in school? The results of an international study from 12 countries. *Journal of School Psychology*, 50(1), 77–94. <https://doi.org/10.1016/j.jsp.2011.07.004>
- Lee, K. T. H. i Vandell, D. L. (2015). Out-of-school time and adolescent substance use. *Journal of Adolescent Health*, 57(5), 523–529. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2015.07.003>
- Lei, H. Cui, Y. i Chiu, M. M. (2016). Affective teacher–student relationships and students' externalizing behavior problems: A meta-analysis. *Frontiers in Psychology*, 7, Article 1311. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2016.01311>
- Lei, H., Cui, Y. i Zhou, W. (2018). Relationship between student engagement and academic achievement: A meta-analysis. *Social Behavior and Personality*, 46(3), 517–528. <https://doi.org/10.2224/sbp.7054>
- Li, Y. i Lerner, R. M. (2011). Trajectories of school engagement during adolescence: Implications for grades, depression, delinquency and substance use. *Developmental Psychology*, 47(1), 233–247. <https://doi.org/10.1037/a0021307>

- Libbey, H. P. (2004). Measuring student relationships to school: Attachment, bonding, connectedness, and engagement. *Journal of School Health*, 74(7), 274–283. <https://doi.org/10.1111/j.1746-1561.2004.tb08284.x>
- Lietaert, S., Roorda, D., Laevers F., Verschueren, K. i De Fraine, B. (2015). The gender gap in student engagement: The role of teacher's autonomy support, structure and involvement. *British Journal of Educational Psychology*, 85(4), 498–518. <https://doi.org/10.1111/bjep.12095>
- Maddox, S. J. i Prinz, R. J. (2003). School bonding in children and adolescents: Conceptualization, assessment and associated variables. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 6(1), 31–49. <https://doi.org/10.1023/A:1022214022478>
- Nesselroade, J. R. i Cattell, R. B. (Ur.) (1988). *Handbook of multivariate experimental psychology* (2nd ed.). Plenum Press. <https://doi.org/10.1007/978-1-4613-0893-5>
- Raboteg-Šarić, Z., Sakoman, S. i Brajša-Žganec, A. (2002). Stilovi roditeljskog odgoja, slobodno vrijeme i rizično ponašanje mladih. *Društvena istraživanja*, 11(2-3), 239–263. <https://hrcak.srce.hr/file/30831>
- Roviš, D. i Bezinović, P. (2011). Vezanost za školu – analiza privrženosti školi i predanosti školskim obvezama kod srednjoškolaca. *Sociologija i prostor*, 49(2), 185–208. <https://doi.org/10.5673/sip.49.2.4>
- Roviš, D., Bezinović, P. i Bašić, J. (2015). Interactions of school bonding, disturbed family relationships, and risk behaviors among adolescents. *Journal of School Health*, 85(10), 671–679. <https://doi.org/10.1111/josh.12296>
- Roviš, D., Jonkman, H. i Bašić, J. (2016). A multilevel analysis of adverse family relations, school bonding and risk behaviours among adolescents. *Journal of Child and Family Studies*, 25(2), 647–660. <https://doi.org/10.1007/s10826-015-0223-6>
- Shochet, I. M., Dadds, M. R., Ham, D. i Montague, R. (2006). School connectedness is an underemphasized parameter in adolescent mental health: Results of a community prediction study. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*, 35(2), 170–179. https://doi.org/10.1207/s15374424jccp3502_1
- Upadyaya, K. i Salmela-Aro, K. (2013). Development of school engagement in association with academic success and well-being in varying social context. A review of empirical research. *European Psychologist*, 18(2), 136–147. <https://doi.org/10.1027/1016-9040/a000143>
- Wang, M. i Eccles, J. S. (2012). Social support matters: Longitudinal effects of social support on three dimensions of school engagement from middle to high school. *Child Development*, 83(3), 877–895. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.2012.01745.x>
- Wang, M. i Fredricks, J. (2014). The reciprocal links between school engagement, youth problem behaviors, and school dropout during adolescence. *Child Development*, 85(2), 722–737. <https://doi.org/10.1111/cdev.12138>
- Waters, S. K., Cross, D. S. i Runions, K. (2009). Social and ecological structures supporting adolescent connectedness to school: A theoretical model. *The Journal of School Health*, 79(11), 516–524. <https://doi.org/10.1111/j.1746-1561.2009.00443.x>

School Bonding and Adaptive Behaviour in Adolescents

Vesna BUŠKO

Faculty of Humanities and Social Sciences,
University of Zagreb, Zagreb, Croatia

Petar BEZINOVIĆ

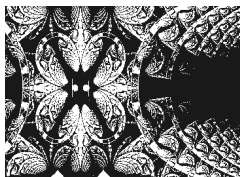
Rijeka, Croatia

The paper examines the role of school experiences in accounting for behavioural and subjective aspects of high-school student adjustment. The study data were collected on a stratified random sample of students ($N = 978$) of both genders and attending all 4 grades of high schools in the Dubrovnik-Neretva County. Age and gender differences in the level and structure of relationships among the selected measures of school experiences, leisure-time variables, and adaptation outcomes were examined. Higher levels of students' attachment and commitment to fulfilling school obligations were detected among younger students and females, while the exposure to alcohol and substance use was expectedly found to be more common among higher-grade students. Multigroup structural equation analyses confirmed significant direct relationships of latent measures of school experiences with general satisfaction with life, and indirect relationships of the same school experiences variables with the regularity of substance use among students. Somewhat different magnitudes of structural parameters were observed between the samples defined by gender, whereas age differences in the obtained pattern of structural relationships were not supported by the empirical data.

Keywords: attachment and commitment to school, test anxiety, unstructured leisure activities, substance use, life satisfaction

Međunarodna licenca / International License:
Imenovanje-Nekomercijalno / Attribution-NonCommercial

PROVJERA EKOLOŠKE VALJANOSTI HRVATSKOG UPITNIKA ŠKOLSKE KLIME ZA NASTAVNIKE S RAZLIČITIH ODGOJNO-OBRAZOVNIH RAZINA

Tena VELKI

Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti, Sveučilište Josipa
Jurja Strossmayera u Osijeku, Osijek, Hrvatska

Gordana KUTEROVAC JAGODIĆ

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, Hrvatska

UDK: 373.3.064.2(497.5)

373.5.064.2(497.5)

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 6. travnja 2022.

Cilj istraživanja bio je konstrukcija, validacija i provjera ekološke valjanost novoga mjernog instrumenta, *Hrvatskog upitnika školske klime – verzija za nastavnike* (HUŠK-N), koji mjeri opći faktor školske klime iz perspektive nastavnika. Podaci su prikupljeni na 3 prigodna uzorka učitelja i nastavnika osnovnih škola ($N = 504$) i jednom uzorku nastavnika srednjih škola ($N = 196$). Osim HUŠK-N upitnika, učitelji i nastavnici ispunili su i upitnike konstrukata relevantnih za nastavničko funkcioniranje. Rezultati su pokazali kako HUŠK-N ima zadovoljavajuće psihometrijske karakteristike, razmjerno visoku pouzdanost ($\alpha > 0,77$), jasnu jednofaktorsku strukturu te normalnu raspodjelu odgovora. Korelacijskom analizom utvrđene su povezanosti s relevantnim konstruktima u očekivanom smjeru, i to na svim odgojno-obrazovnim razinama. HUŠK-N pokazao se instrumentom zadovoljavajuće ekološke valjanosti i ostalih metrijskih karakteristika.

Ključne riječi: nastavnici, osnovna škola, srednja škola, školska klima, upitnik

Tena Velki, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku,
Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti, Cara Hadrijana
10, 31000 Osijek, Hrvatska.

E-mail: tena.velki@gmail.com

Teorijsko polazište konstrukta školske klime

Konstrukt školske klime složen je i višedimenzionalan. On pokriva vrlo raznolik raspon aspekata školskoga života – od objektivnog, kao što su veličina škole i fizičko stanje školske zgrade, do subjektivne percepcije međuljudskih odnosa unutar škola. Iako postoje mnoge definicije školske klime, koje imaju različita polazišta (npr. sociološka, psihološka i dr.), većina se autora slaže s definicijom koja školsku klimu opisuje kao relativno trajnu kvalitetu školske okoline što utječe na ponašanje njezinih članova i koja se temelji na zajedničkoj percepciji ponašanja u školi, a pod utjecajem je formalne organizacije, neformalne organizacije, ličnosti sudionika i upravljanja školom (Hoy i Miskel, 1991). U hrvatskoj se literaturi za školsku klimu također kao sinonimi upotrebljavaju izrazi "školsko ozračje", pa čak i "kultura škole" (Brust Nemet i Velki, 2016; 2019) iako ne uvijek u istom značenju. Kultura škole svoje polazište nalazi u antropološkim i sociološkim teorijama, dok je školska klima svoje polazište našla u organizacijskim i teorijama socijalne psihologije (Hoy i sur., 1991). Jedna od novijih i općeprihvaćenih definicija, sa psihološkoga stajališta, jest definicija Briana Perkinsa, koja školsku klimu definira kao okružje učenja stvoreno interakcijom ljudskih odnosa, fizičke okoline i psihološke atmosfere (Perkins, 2006).

Konstrukt školske klime preuzet je iz koncepta organizacijske klime, pri čemu je stavljen naglasak na kvalitetu organizacije unutar škole, ali i individualnoga ponašanja, osobina ličnosti pojedinaca, odnosno kvalitetu odnosa unutar školskog okruženja (Hoy i sur., 1991). Organizacijska je psihologija u razmatranju školske i drugih radnih okolina primijenila neke koncepte iz Bandurine teorije socijalnog učenja. Glavni koncept ove teorije jest recipročni determinizam, prema kojem je funkcioniranje pojedinca rezultat dinamične i recipročne interakcije između njihova ponašanja, njihovih individualnih karakteristika i okoline (Bandura, 1977). U tom kontekstu školska klima predstavlja društvenu i fizičku okolinu pojedinca. Recipročne interakcije odnose se na pretpostavku teorije, prema kojoj ne samo da pojedinci svojim ponašanjem i karakteristikama utječu na školsku klimu nego i da se promjenama u okolini pojedinca, odnosno u školskoj klimi, mogu izazvati i promjene u individualnim karakteristikama i ponašanju toga pojedinca. S obzirom na to da su osobna uvjerenja i ponašanja često motivirana individualnom percepcijom situacija i okruženja, a ne objektivnom stvarnošću danog okruženja (Bandura, 2001), procjena školske klime iz perspektive više sudionika (npr. učenici, nastavnici, stručni suradnici

i dr.) može pružiti potpuniji i točniji uvid u cjelokupno školsko funkcioniranje (Haynes i sur., 1997).

Školska klima iz perspektive nastavnika

Uz već navedeno, školsku klimu čine i nastavnici i učitelji, odnosno njihovi odnosi s učenicima, ali i ostalim djelatnicima škole te njihovo viđenje kako škola funkcionira kao cjelina. Iz perspektive nastavnika često je ispitivan odnos između stresa na poslu i školske klime. Poučavanje je izrazito izazovan i stresan posao (Vedder i sur., 2007), a istraživanja pokazuju kako negativna školska klima dovodi do pojačanoga stresa nastavnika i sagorijevanja na poslu (Horenczyk i Tatar, 2002). Štoviše, pozitivna školska klima smanjuje učinke sagorijevanja na poslu, smanjuje napuštanje posla učitelja i poboljšava partnerski odnos između učitelja i roditelja (Cohen i sur., 2009; Grayson i Alvarez, 2008; Lauermann i König, 2016). Više izvora stresa povezano je s negativnijom školskom klimom (Collie i sur., 2012), a posebno važnom pokazala se percepcija socijalne podrške nastavnicima, čiji se pak izostanak pokazao povezan s negativnijom školskom klimom (Brust Nemet i Velki, 2019; Van der Westhuizen i sur., 2005). U istraživanju Slavić i Rijavec (2015) utvrđeno je kako su faktori suradničke školske kulture pozitivni prediktori dobrobiti i negativni prediktori stresa kod učitelja te da učitelji doživljavaju nižu razinu stresa ako imaju dobru suradnju s roditeljima i učenicima.

Školska se klima pokazala značajnom i u odnosu na odrednice inkluzije učenika s poteškoćama u razvoju (Miller i sur., 1999). Uz osobne čimbenike (iskustvo, znanje, edukacija, samoeфикаsnost u poučavanju), mnogi elementi organizacijske školske klime, poput stupnja autonomije nastavnika, stupnja suradnje s kolegama, kao i podrška nastavnika, povezani su sa stavovima prema inkluziji učenika s posebnim potrebama (Weisel i Dror, 2006). Suradnja i međusobna podrška nastavnika (Ainscow, 2000; Fritz i Miller, 1995) te vještine i znanje nastavnika vezane uz rad s učenicima s poteškoćama (Shechtman, i sur., 1993) pokazale su se povezanim s pozitivnom školskom klimom i atmosferom prihvatanja i integracije učenika u razredno okruženje. Štoviše, ključnim su se pokazali stavovi nastavnika o učenicima s poteškoćama u razvoju i njihovom uključivanju u redovna razredna odjeljenja (Banks, 2004a; Vedder, 2006). Pozitivni stavovi o inkluziji bili su povezani s pozitivnom školskom klimom (Weisel i Dror, 2006). Kao što je istaknuo Vollmer (2000), učiteljski stavovi snažno utječu na atmosferu poučavanja i školsku klimu općenito. Znanja i stavovi nastavnika međusobno su usko povezani, a što nastavnici procjenjuju boljima svoja znanja o integraciji učenika s poteškoćama i imaju pozitivnije stavove o dobiti integracije

učenika s poteškoćama, to školsku klimu procjenjuju pozitivnijom (Banks, 2004b; den Brok i sur., 2006). Za ostvarenje inkluzivne školske klime ključni su podrška, suradnja i usmjerenost nastavnika na procese učenja (Mulholland i O'Connor, 2016). Premda mnogi nastavnici iskazuju pozitivne stavove prema inkluziji učenika s poteškoćama, njihova spremnost da njima prilagođavaju poučavanje ovisi o školskoj klimi i podršci koju imaju za takav rad od ravnatelja i kolega (Fritz i Miller, 1995; Mayrowetz i Weinstein, 1999). Prilagođavanje nastave učenicima s poteškoćama nastavnici u Hrvatskoj stavljaju na 5. mjesto od 11 najvećih izvora stresa u svojem radu, pri čemu im je to stresnije od rješavanja briga ili prigovora roditelja/skrbnika, previše priprema za nastavu i održavanja razredne discipline (Jokić i sur., 2022).

Školska klima ovisi o formalnoj i neformalnoj organizaciji škole (Hoy i Miskel, 1991), u kojoj učenici, učitelji, administrativno i pomoćno osoblje imaju svoje zadane uloge, uzajamna očekivanja i hijerarhiju, što sve može znatno ovisiti i o dobi djece koja pohađaju školu. Zato je logično pretpostaviti da će se nastavnička i učenička percepcija školske klime razlikovati ovisno o odgojno-obrazovnoj razini, odnosno ovisno o tome radi li se o osnovnim ili o srednjim školama. Istraživanja iz perspektive učenika jasno pokazuju kako prijelazom iz osnovne škole u srednju školu školska klima postaje negativnija, odnosno sva tri aspekta školske klime (osjećaj sigurnosti u školi, pripadnosti školi i odnos s nastavnicima; Lester i Cross, 2015), kao i usklađenost i identifikacija sa školom, sustavno se smanjuju (Wang i Eccles, 2012), a dolazi i do opadanja osjećaja emocionalne podrške koju su primali od nastavnika te osjećaja pripadanja vlastitom razredu (Burchinal i sur., 2008). Istraživanja nastavničke percepcije školske klime sustavno su pokazala kako je školska klima negativnije procjenjivana u srednjim školama u odnosu na osnovne (Shaw i Reyes, 1992), i to posebice osjećaj pripadnosti školi, fizičko okruženje (Fisher, 1992), atmosfera za učenje (Waxman i Huang, 1998), komunikacija, formalna organizacija i međuljudski odnosi (Pashiaridis, 2000) te profesionalno zadovoljstvo, suradnja i integracija u školi i izvan nje (Cavrinia i sur., 2015). Nastavnici u srednjim školama izvještavaju kako imaju manje vremena da se posvete učeničkim emocionalnim problemima, dok učitelji u osnovnim školama izvještavaju o prisnijim odnosima s učenicima i većoj uključenosti u njihov školski i privatni život (Tatar, 1998). Razlike u procjenama školske klime objašnjavaju se u prvom redu drugačijom organizacijom nastave, gdje su učitelji u osnovnoj školi posvećeniji odnosima unutar razreda te gotovo cijeli školski dan provode s istim učenicima (odnosi se na razrednu nastavu), dok su nastavnici u srednjim školama više orijentirani na školski uspjeh i rješavanje proble-

matičnih ponašanja učenika, a provode u prosjeku tek nekoliko sati tjedno s istim učenicima (Harter i sur., 1992; Lacković-Grgin i Deković, 1990).

Mjerenje konstrukta školske klime iz perspektive nastavnika u Hrvatskoj

Instrumenti koji se rabe za mjerenje školske klime vrlo su raznoliki, polazeći od raznih operacionalnih definicija i teorijskih stajališta, pa sve do procjena iz perspektive dionika školskoga sustava. Upitnici školske klime i/ili školskog ozračja u Hrvatskoj uglavnom su se temeljili na učenicima kao sudionicima istraživanja (Bouillet i Bijedić, 2007; Pužić i sur., 2011; Velki i Vrdoljak, 2013), korištene su ankete (Relja, 2006), a prevedeni upitnici primijenjeni su bez validacije (Cajner Mraović i sur., 2019; Pužić i sur., 2011). Iz perspektive nastavnika, primjenjivani su prevedeni upitnici školske kulture (Brust-Nemet i Mlinarević, 2016; Slavić i Rijavec, 2015), što ne predstavlja isti konstrukt školskoj klimi, potom anketni upitnici koji ne predstavljaju mjerne instrumente i nisu validirani niti su provjerenjene njihove osnovne psihometrijske karakteristike (Buljubašić-Kuzmanović i Kretić Majer, 2008) te upitnici školske klime koji su dio šire baterije instrumenata s različitim dimenzijama upitne pouzdanosti (Baranović i sur., 2006). Za nastavnike se rabila i hrvatska verzija Skale radne okoline, koja ima zadovoljavajuće psihometrijske karakteristike, ali se sastoji čak od 90 čestica podijeljenih u 10 podskala (Kulenović i Domović, 2001), kao i upitnik organizacijske klime za srednje škole (Burušić, 2019), koji nije primjeren za ispitivanje nastavničke percepcije školske klime na različitim odgojno-obrazovnim razinama.

Kako se školska klima iz perspektive nastavnika pokazala značajnom za mnoge aspekte funkcioniranja škole, vrlo je važno imati jasnu operacionalizaciju konstrukta školske klime, odnosno onoga što njome ispituje, kao i validiran, pouzdan mjerni instrument – upitnik kojim ćemo osigurati da u istraživanjima školske klime prikupimo valjane i pouzdane podatke. Polazeći od Perkinsove definicije školske klime (Perkins, 2006), proveden je niz istraživanja u SAD-u, koja su ispitala aspekte školske klime, a čiji su rezultati doveli do kreiranja novoga pouzdanog mjernog instrumenta *Upitnik školske klime američkih škola* (*American School Climate Survey – ASC™*; Perkins, 2009). Osim na velikom nacionalnom uzorku učenika osnovnih i srednjih škola, upitnik je validiran i na nastavnom i administrativnom osoblju. On ima četiri verzije – za učeničke, nastavničke, administrativno osoblje i širu zajednicu – a svaka se sastoji od 25 čestica. Američka verzija upitnika školske klime za nastavnike ispituje nastavničku percepciju školske klime kroz viđenje procesa učenja u školi, načina no-

šenja nastavnika s problemima nasilja u školi, odnosa učenika i nastavnika, odnosa nastavnika s kolegama i ravnateljem, kao i općenito viđenje njihova profesionalnog razvoja. Navedeni američki upitnik pokazuje dobre metrijske karakteristike, no nije prilagođen hrvatskom školskom sustavu i kulturi, što predstavlja problem u njegovoj primjeni. Tako npr. sadrži pitanja, čak i cijele podskale koje se odnose na rasnu diskriminaciju, što nije primjenjivo u hrvatskim školama. Stoga je za upotrebu ove verzije upitnika, osim prijevoda, potrebna i kulturološka prilagodba za upotrebu u RH.

U Hrvatskoj već postoji prilagođen i validiran *Hrvatski upitnik školske klime – verzija za učenike* (HUŠK-U, Velki i sur., 2014), koji se temelji na Perkinsovoj definiciji školske klime i postojećem *American School Climate Survey – student version* (Perkins, 2007). Razvoj i validacija rađena je s učenicima osnovnih škola, a dodatna istraživanja potvrdila su i dobre metrijske karakteristike na uzorku srednjoškolaca, odnosno potvrđena je jednofaktorska struktura i visoka pouzdanost HUŠK-U (Rončević i sur., 2018). Kako postoji i verzija istoga američkog upitnika za nastavnike, *School Climate Surveys – teacher version* (Perkins, 2009), bilo je važno razviti i hrvatsku verziju istog upitnika utemeljenu na Parkinsovoj definiciji, koja je namijenjena za nastavničku procjenu školske klime. Mjerni instrumenti konstruirani na temeljima iste definicije mogu omogućiti lakšu usporedbu školske klime u jednoj školi iz perspektive nastavnika i učenika, što ne omogućuju postojeći upitnici školske klime na hrvatskome jeziku, a koji nemaju jednaka teorijska polazišta.

S obzirom na to da se radi o novom mjernom instrumentu, cilj je uz konstrukciju instrumenta bila i provjera njegovih psihometrijskih karakteristika (pouzdanost, jednofaktorska struktura upitnika, normalna distribucija odgovora) te provjera ekološke valjanosti, kako bi se mogli generalizirati rezultati istraživanja i omogućiti daljnja objektivna i pouzdana primjena HUŠK-N. Za utvrđivanje ekološke valjanosti korišteni su konstrukti nastavničkoga stresa i socijalne podrške, koji su se dosad pokazali stabilno negativno, odnosno pozitivno, povezanima sa školskom klimom, te konstrukti stavova prema osobama s tjelesnim poteškoćama i integraciji djece s posebnim potrebama. Pretpostavili smo kako spomenuti stavovi mogu biti indikatori školske klime, jer rad s djecom s poteškoćama posebno stavlja na kušnju školsku klimu, koja se ponajviše održava u međuljudskim odnosima. U svrhu provjere ekološke valjanosti novog instrumenta, korištene su korelacije s postojećim validiranim mjernim instrumentima, a provjerene su i razlike u nastavničkoj percepciji školske klime u odnosu na odgojno-obrazovne razine. Postavljene su sljedeće hipoteze istraživanja:

Hipoteza 1: Pretpostavljeno je da će novi konstruirani upitnik HUŠK-N pokazati zadovoljavajuće psihometrijske karakteristike za sve uzorke sudionika, odnosno da će imati zadovoljavajuću pouzdanost tipa unutarnje konzistencije, da će mu struktura biti jednofaktorska te da će odgovori sudionika varirati prema normalnoj raspodjeli.

Hipoteza 2: Pretpostavljeno je da će novi upitnik HUŠK-N u očekivanom smjeru i statistički značajno korelirati s rezultatima postignutim na validiranim mjernim instrumentima s njim povezanih konstrukata, koji se odnose na funkcioniranje nastavnika i njihova odnosa s učenicima: nastavničkim stresom, percipiranom socijalnom podrškom nastavnika, podrškom nastavnicima u radu s djecom s poteškoćama, stavovima nastavnika prema djeci s poteškoćama i njihovoj integraciji. Pritom je pretpostavljeno kako će veći stres nastavnika i veći doživljaj nelagode nastavnika u interakciji s učenicima s tjelesnim poteškoćama biti povezani s percepcijom negativnije školske klime, dok će viša percipirana socijalna podrška nastavnika, veća podrška njihovom radu s učenicima s poteškoćama, percepcija veće dobiti od integracije učenika s poteškoćama, bolje socijalno prihvaćanje učenika s poteškoćama te bolje vještine nastavnika biti povezani s percepcijom pozitivnije školske klime.

Hipoteza 3: Pretpostavljeno je kako će se nastavnici razlikovati u percepciji školske klime u odnosu na odgojno-obrazovne razine, odnosno nastavnici na nižim odgojno-obrazovnim razinama (razredna nastava u osnovnoj školi) percipirat će školsku klimu pozitivnijom od nastavnika na višim odgojno-obrazovnim razinama (predmetna nastava u osnovnoj i srednjoj školi).

METODA

Sudionici

Provjera ekološke valjanosti HUŠK-N-a provedena je na četiri prigodna uzoraka sudionika: tri uzorka učitelja iz osnovnih škola i jedan uzorak srednjoškolskih nastavnika. Podaci su prikupljeni u razdoblju od sedam godina (2010. do 2017.) i premda je većina sudionika radila u školama iz Osječko-baranjske i Vukovarsko-srijemske županije, jedan se uzorak učitelja osnovne škole sastojao od učitelja iz cijele RH.

Prva skupina sudionika, na kojoj je provedeno preliminarno istraživanje 2010. godine, sastojala se od 101 nastavnika i razrednika (predmetna i razredna nastava, pri čemu nastavnici nisu imali zadatak označiti predaju li u predmetnoj ili

razrednoj nastavi) iz 5 osnovnih škola s područja Osječko-baranjske i Vukovarsko-srijemske županije (7,32 % nastavnika i 83,74 % nastavnica, 8,94 % nije se izjasnilo o spolu). Prosječno radno iskustvo sudionika u nastavi iznosilo je 16,7 godina ($SD = 11,11$), pri čemu se raspon radnog iskustva kretao od 2 mjeseca do 45 godina.

U drugom je uzorku sudjelovalo 92 nastavnika predmetne nastave iz 6 osječkih osnovnih škola (10,2 % nastavnika i 82,2 % nastavnica, 7,6 % nije se izjasnilo o spolu) tijekom 2012. godine. Prosječni radni staž u nastavi iznosio je 18,2 godina ($SD = 11,55$), pri čemu je najkraće radno iskustvo u nastavi bilo 1 mjesec, a najviše 40 godina.

Treći uzorak sudionika iz osnovne škole prikupljen je tijekom 2017. godine. U istraživanju je sudjelovalo ukupno 311 učiteljica razredne nastave (97,7 % učiteljica i 2,3 % učitelja) iz svih županija Republike Hrvatske, pri čemu ih je najviše bilo iz županija istočne Hrvatske (57,4 %). Većina ih je imala više od 41 godine života (61,6 %) te više od 15 godina radnoga staža (68,6 %).

Četvrti uzorak sudionika dobiven je u sklopu projekta "Implementacija inkluzije u srednje škole", koji se provodio na području Slavonije u pet gradova: Osijeku, Valpovu, Đakovu, Našicama i Slavonskom Brodu tijekom 2017. godine, a sudjelovali su većinom nastavnici strukovnih škola (83 %) te manji broj nastavnika iz gimnazija (17 %). U istraživanju je sudjelovalo 196 nastavnika srednjih škola (26,5 % nastavnika, 60,7 % nastavnica te 12,8 % koji se nisu izjasnili o spolu). Duljina radnoga staža nastavnika u školi u prosjeku je iznosila $M = 14,6$ godina ($SD = 10,23$), a kretala se od nekoliko mjeseci do 37 godina rada u školi.

Postupak

Prikupljanje podataka provedeno je u nizu prigodnih istraživanja od 2010. godine (preliminarna studija) do 2017. godine u osnovnim i srednjim školama. Podaci su prikupljeni u školama i na stručnim skupovima, uz dobrovoljno i anonimno sudjelovanje nastavnika i odobrenje ravnatelja škola za prikupljanje podataka. Učitelji i nastavnici iz sva četiri uzorka ispunili su *Hrvatski upitnik školske klime* (HUŠK-N). Učitelji (razredna nastava) osnovnih škola iz trećeg uzorka procijenili su razinu svojega radnog stresa (*Skala za mjerenje izvora nastavničkog stresa*), kao i percipiranu socijalnu podršku koja im stoji na raspolaganju (*Skala socijalnih zaliha*). Nastavnici srednjih škola s područja Slavonije iz četvrtog uzorka procijenili su još svoje stavove prema osobama s tjelesnim poteškoćama (*Skale stavova prema osobama s tjelesnim teškoćama*), kao i stavove prema integraciji djece s poteškoćama u redovne škole (*Skala stavova nastavnika prema integraciji djece s teškoćama*).

Instrumenti

Hrvatski upitnik školske klime – verzija za nastavnike

(HUŠK-N, Velki i Kuterovac Jagodić, 2012, prema Velki 2012)

U kreiranju Hrvatskog upitnika školske klime (HUŠK-N) polazište je bio američki Upitnik školske klime, verzija za nastavnike (School Climate Surveys – teacher version; Perkins, 2007),¹ ali i drugi upitnici koji su ispitivali opći faktor školske klime. Neke čestice iz navedenog upitnika prevela su s engleskog jezika na hrvatski jezik dva psihologa, a profesor engleskoga jezika pomogao je u odabiru boljega prijevoda. Veći dio čestica se, osim prijevoda, morao prilagoditi i našoj kulturi (npr. izbačene su čestice vezane uz rasna pitanja). Ipak najveći dio čestica konstruirale su autorice samostalno, na temelju postojeće literature.

Prva verzija upitnika (preliminarno istraživanje 2010.) u provođenju validacije sastojala se od 25 pitanja, koja su se odnosila na odnos učenika i nastavnika i odnos među djelatnicima škole, osjećaj pripadnosti školi, nasilničko ponašanje među djecom, atmosferu učenja, roditeljsku uključenost u školu, predviđanje budućnosti učenika na temelju školovanja te profesionalni razvoj (npr. čestice: *imam dovoljno prilika za učenje novih metoda poučavanja; nastavnicima u ovoj školi je stalo da učenici budu uspješni; upoznao/la sam većinu roditelja/skrbnika svojih učenika*). Sudionici istraživanja trebali su znakom "X" označiti slaganje sa svakom opisanom tvrdnjom, a raspon odgovora kretao se od "u potpunosti se slažem", "slažem se", "niti se slažem, niti se ne slažem", "ne slažem se" do "uopće se ne slažem" (1–5). Ukupan rezultat dobiva se na temelju aritmetičke sredine svih čestica te se teoretski kreće od 1 do 5, pri čemu veći rezultat upućuje na pozitivniju školsku klimu.

Kako bi provjerili faktorsku strukturu HUŠK-N te opravdanost formiranja ukupnih rezultata skupa čestica, provedena je analiza glavnih komponenata uz *Scree test* kao kriterij zadržavanja značajnih faktora. Pokazalo se da se uz jednu zadržanu komponentu dobiva jednostavna i interpretabilna faktorska solucija u kojoj je objašnjeno 28,31 % varijance. Međutim, budući da je 7 čestica imalo mala faktorska zasićenja (manja od 0,3) one su uklonjene, pa je nakon toga ponovo provedena analiza glavnih komponenata uz *Scree test* kao kriterij zadržavanja faktora. Jednofaktorska struktura sa zadržanim česticama ($k = 18$) objašnjavala je 36,03 % varijance, a sva zasićenja bila su veća od 0,4. Pouzdanost (Cronbach- α) HUŠK-N koja se sastoji od 18 čestica iznosila je $\alpha = 0,89$, što upućuje na visoku pouzdanost skale (rezultati su prvi put objavljeni u Velki, 2012). Skraćena verzija od 18 čestica korištena je na svim ispitanim uzorcima sudionika o kojima se izvještava u ovom istraživanju, pa je na svakom uzorku po-

¹ Dopuštenje autora za prijevod i upotrebu upitnika dobiveno je tijekom pilot-istraživanja.

sebeno provedena faktorska analiza kako bi se utvrdila replikabilnost jednofaktorske strukture i utvrdili ostali parametri (Tablica 1).

Opći demografski podaci

Od nastavnika i učitelja u svim istraživanjima prikupljeni su demografski podaci (dob, spol) kao i podaci o duljini radnoga staža u školi.

Skala za mjerenje izvora nastavničkog stresa

(Sorić i Mikulandra, 2004)

Skala za mjerenje izvora nastavničkog stresa mjeri opći izvor radnoga stresa kod nastavnika. Skala se sastoji od 25 tvrdnji, a nastavnici trebaju iskazati svoje slaganje na ljestvici Likertova tipa od pet stupnjeva. Pritom 1 znači "uopće nije stresno", a 5 "vrlo jako stresno". Ukupan rezultat dobiva se na temelju aritmetičke sredine svih čestica, te se teoretski kreće od 1 do 5. Pouzdanost *Skale za mjerenje izvora nastavničkog stresa* u provedenom istraživanju na trećem uzorku iznosila je Cronbach- $\alpha = 0,91$.

Skala socijalnih zaliha

(Nekić, 2008)

Skala socijalnih zaliha mjeri opću percepciju socijalne podrške dostupne pojedincu, odnosno trenutačne odnose s važnim osobama (npr. prijatelji, članovi obitelji, radni kolege, ali ne specificira ni jedan konkretan odnos). Skala se sastoji od 24 tvrdnje, a odgovori se daju na ljestvici Likertova tipa od 4 stupnja, pri čemu 1 označuje – u potpunosti se slažem, a 4 – u potpunosti se ne slažem. Ukupan rezultat dobiva se na temelju aritmetičke sredine svih čestica i teoretski se kreće od 1 do 4. Veći rezultat upućuje na veću percipiranu socijalnu podršku. Pouzdanost *Skale socijalnih zaliha* u provedenom istraživanju na trećem uzorku iznosila je Cronbach- $\alpha = 0,89$.

Skale stavova prema osobama s tjelesnim teškoćama

(KKS i AKS; Pedisić i Vulić-Prtorić, 2002)

Skale stavova prema osobama s tjelesnim teškoćama sastoje se od ukupno 25 tvrdnji koje mjere stavove prema osobama s tjelesnim poteškoćama. Navedeni instrumenti sastoje se od tri podskale koje mjere komponente stava. Prva podskala kognitivne komponente stava ($k = 9$) odnosi se na impliciranje devijantnih karakteristika i segregacije osoba s tjelesnim poteškoćama. Druga podskala kognitivne komponente stava ($k = 19$) odnosi se na tragično sagledavanje sudbine osoba s tjelesnim poteškoćama. Treća podskala odnosi se na afektivnu komponentu stava ($k = 6$), odnosno na doživljaj nelagode u interak-

ciji s osobama s tjelesnim poteškoćama. Sudionici trebaju zao- kružiti odgovor na ljestvici Likertova tipa od pet stupnjeva o slaganju s pojedinom tvrdnjom, gdje 1 znači "u potpunosti se ne slažem", a 5 znači "u potpunosti se slažem". Rezultat se dobiva na temelju aritmetičke sredine odgovarajućih čestica i teoretski se kreće od 1 do 5. Veći rezultat upućuje na negativ- niji stav prema osobama s tjelesnim poteškoćama. U provede- nom istraživanju na četvrtom uzorku korištena je treća pod- skala, koja mjeri afektivnu komponentu stava, pri čemu je pouzdanost korištene podskale iznosila Cronbach- α = 0,89.

Skala stavova nastavnika prema integraciji djece s teškoćama (TIAQ; Mihić i Vulić-Prtorić, 2002)

Skala stavova nastavnika prema integraciji djece s teškoćama pro- cjenjuje stavove nastavnika prema uključivanju djece s po- teškoćama u redovne škole. Skala se sastoji od 52 pitanja koja mjere 4 aspekta stava o integraciji: stav o vještinama (k = 18), koji se odnosi na kompetencije i sposobnost nastavnika za uspješno poučavanje i upravljanje učenicima s poteškoćama; stav o dobiti (k = 12) odnosi se na percepciju dobiti od inte- gracije učenika s poteškoćama i bez njih u redovne škole; stav o prihvaćanju (k = 18) odnosi se na nastavnikovu percepciju socijalnoga prihvaćanja učenika s poteškoćama; stav o podršci (k = 4) odnosi se na percepciju dostupne podrška nastavnicima u radu s učenicima s poteškoćama. Nastavnici trebaju zao- kružiti odgovor na ljestvici Likertova tipa od četiri stupnja o slaganju s pojedinom tvrdnjom, gdje 1 znači "u potpunosti se ne slažem", a 4 "u potpunosti se slažem". Ukupan rezultat dobiva se na temelju aritmetičke sredine odabranih čestica i teoretski se kreće od 1 do 4. Pouzdanost cijele skale u prove- denom istraživanju na četvrtom uzorku bio je Cronbach- α = 0,95, dok je pouzdanost za pojedine podskale bila sljedeća: vješ- tine α = 0,95, dobiti α = 0,94, prihvaćanje α = 0,89, podrška α = 0,73.

REZULTATI

U Tablici 1 prikazane su psihometrijske karakteristike provje- ravanoga konstruiranog upitnika HUŠK-N dobivene na če- tiri uzorka, iz koje se vidi kako je prva hipoteza o zadovolja- vajućim psihometrijskim karakteristikama instrumenta za razne uzorke sudionika nastavnika potvrđena. Pouzdanost tipa unutarne konzistencije iskazana Cronbach- α koeficijentom veća je od 0,7 za sve uzorke (0,77 – 0,89). Na temelju Scree testa (Prilog 1) i svojstvene vrijednosti faktora (3,82 – 6,08) potvrđena je jasna jednofaktorska struktura na svim uzorcima sudionika. U nekim uzorcima Kolmogorov-Smirnovljev test i Shapiro-Wilkov test pokazali su normalne, a u nekim

odstupanja od normalne distribucije. Međutim, indeks asimetrije i indeks spljoštenosti ni u jednom uzorku nisu pokazali veća odstupanja (indeksi manji od ± 2 , prema Field, 2009), što upućuje na to da odstupanja rezultata HUSK-N od normalne distribucije opažena na nekim uzorcima nisu bila velika.

Uzorak	Osnovna škola			Srednja škola	Ukupno
	1. N = 101 (predmetna i razredna nastava) 2010.	2. N = 92 (predmetna nastava) 2011.	3. N = 311 (razredna nastava) 2017.	4. N = 196 2017.	
Cronbach- α	0,87	0,77	0,89	0,88	0,88
Svojstvena vrijednost faktora školske klime	5,70	3,82	5,99	6,08	5,62
Varijanca objašnjena cijelim upitnikom	38,00 %	25,48 %	39,95 %	40,53 %	36,24 %
Faktorska zasićenja čestica	> 0,4	> 0,4	> 0,3	> 0,3	> 0,3
K-S	0,114**	0,073	0,072**	0,071*	0,053**
S-W	0,986	0,988	0,980**	0,892*	0,873**
M	4,08	3,98	4,08	3,96	4,00
SD	0,377	0,309	0,465	0,480	0,401
Min	3,27	3,40	2,17	2,50	2,17
Max	5,00	4,86	5,00	5,00	5,00
Indeks asimetrije	0,065	0,496	-0,674	-0,496	-0,295
Indeks spljoštenosti	-0,262	0,110	1,715	0,379	0,686

Legenda. N – broj sudionika; K-S – Kolmogorov-Smirnovljev test; S-W – Shapiro-Wilkov test; M – aritmetička sredina; SD – standardna devijacija; Min – minimum; Max – maksimum;

** $p < 0,01$; * $p < 0,05$

● TABLICA 1
Prikaz psihometrijskih karakteristika HUSK-N ($k = 18$) na zasebnim uzorcima i ukupnom uzorku učitelja i nastavnika

U Tablici 2 prikazana je deskriptivna statistika za sve ostale relevantne konstrukte školskoga funkcioniranja nastavnika i njihova odnosa s učenicima s poteškoćama u razvoju. Budući da indeksi asimetrije i spljoštenosti za mjerene varijable nisu pokazali veća odstupanja ($> \pm 2$) od normalnosti distribucije, za provjeru ekološke valjanosti primijenjena je parametrijska statistika.

Kako bismo provjerili ekološku valjanost novoga mjernog instrumenta, izračunani su Pearsonovi koeficijenti korelacije (Tablica 3) s relevantnim konstruktima školskog funkcioniranja nastavnika i njihova odnosa s učenicima s poteškoćama u razvoju, za koje su prethodna istraživanja utvrdila značajne povezanosti sa školskom klimom (Banks, 2004b; Brust Nemet i Velki, 2019; Horenczyk i Tatar 2002; Miller i sur., 1999; Velki i Vrdoljak, 2013; Weisel i Dror, 2006), stoga su poslužile kao vanjski kriteriji valjanosti. Navedena analiza mogla se provesti na rezultatima iz dva uzorka (3. i 4. uzorak).

	<i>N</i>	<i>Min</i>	<i>Max</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	Indeks asimetrije	Indeks spljoštenosti
Nastavnički stres	311	1,20	4,64	3,04	0,587	-0,187	0,252
Percipirana socijalna podrška nastavnicima	311	2,00	4,00	3,48	0,379	-0,895	0,438
Doživljaj nelagode u interakciji s osobama s tjelesnim poteškoćama	196	1,00	4,40	1,98	0,835	0,624	-0,375
Stavovi nastavnika prema integraciji djece s poteškoćama:							
1. Percipirane vještine nastavnika u radu s učenicima s poteškoćama	196	1,00	4,00	2,74	0,618	-0,351	0,272
2. Nastavnička percipirana dobrobit integracije djece s poteškoćama	196	1,00	4,00	2,85	0,693	-0,250	-0,408
3. Socijalno prihvaćanje učenika s poteškoćama	196	1,33	4,00	2,73	0,509	0,057	-0,017
4. Percipirana podrška nastavnicima u radu s učenicima s poteškoćama	196	1,00	4,00	2,31	0,714	0,445	-0,413

Legenda. *N* – broj sudionika; *M* – aritmetička sredina; *SD* – standardna devijacija; *Min* – minimum; *Max* – maksimum

● TABLICA 2

Deskriptivna statistika
za relevantne
konstrukte školskoga
funkcioniranja
nastavnika ispitane na
uzorcima nastavnika
osnovne (3. uzorak,
N = 311) i srednje
škole (4. uzorak,
N = 196)

3. uzorak <i>N</i> = 311 (osnovna škola, razredna nastava)	4. uzorak <i>N</i> = 196 (srednja škola)
HUŠK-N	HUŠK-N

Nastavnički stres	- 0,16*
Percipirana socijalna podrška nastavnicima	0,43*
Doživljaj nelagode u interakciji s osobama s tjelesnim poteškoćama	- 0,21*
Stavovi nastavnika prema integraciji djece s poteškoćama:	
1. Percipirane vještine nastavnika u radu s učenicima s poteškoćama	0,43*
2. Nastavnička percipirana dobrobit integracije djece s poteškoćama	0,23*
3. Socijalno prihvaćanje učenika s poteškoćama	0,38*
4. Percipirana podrška nastavnicima u radu s učenicima s poteškoćama	0,38*

➡ TABLICA 3

Korelacije rezultata na
HUŠK-N s kriterijima
školskoga funkcionira-
nja nastavnika
osnovne i srednje
škole

Legenda. **p* < 0,01

Povezanosti školske klime s aspektima nastavničkoga i školskoga funkcioniranja odražavaju teorijski očekivane smjerove, iako je veličina korelacija mala do srednja (Kolesarić i

Tomašić Humer, 2016). U školama gdje nastavnici percipiraju manju razinu nelagode u interakciji s učenicima s tjelesnim poteškoćama, bolje razvijene nastavničke vještine za uspješno poučavanje i upravljanje učenicima s poteškoćama, veću dobrobiti za učenike prilikom integracije učenika s poteškoćama u redovno razredno okruženje, bolje socijalno prihvaćanje učenika s poteškoćama u razredu te općenito gdje nastavnici percipiraju da primaju više podrške u radu s učenicima s poteškoćama i općenito više socijalne podrške – školsku klimu procjenjuju pozitivnijom. Nastavnici koji procjenjuju da doživljavaju više stresa i više nelagode u interakciji s osobama s tjelesnim poteškoćama, međutim, procjenjuju školsku klimu negativnijom.

Jednosmjernom analizom varijance testirana je treća hipoteza, odnosno provjerene su razlike u percepciji školske klime nastavnika na raznim odgojno-obrazovnim razinama unutar osnovne škole i srednje škole (Tablica 4). Budući da u 1. uzorku nismo mogli razlikovati nastavnike razredne od nastavnika predmetne nastave, taj je uzorak izostavljen iz ove analize. Utvrđene su statistički značajne razlike među nastavnicima na različitim odgojno-obrazovnim razinama ($F = 6,63$, $p < 0,001$), međutim veličina učinka razmjerno je mala (Cohenov $f = 0,16$, Cohenov $d = 0,26$, $\eta^2 = 0,021$; prema Kolesarić i Tomašić Humer, 2016).

➤ TABLICA 4
Rezultati ispitivanja
razlika u percepciji
školske klime
nastavnika (HUŠK-N) s
obzirom na odgojno-
obrazovne razine

	N	M	SD	F(2,597)
Osnovna škola, razredna nastava (3. uzorak)	311	4,08	0,465	
Osnovna škola, predmetna nastava (2. uzorak)	92	3,98	0,309	6,63*
Srednja škola, predmetna nastava (4. uzorak)	196	3,96	0,480	

Legenda. N – broj sudionika; M – aritmetička sredina; SD – standardna devijacija; * $p < 0,001$

Post hoc analiza uz Games-Howell korekciju utvrdila je statistički značajne razlike između procjena školske klime osnovnoškolskih nastavnika razredne nastave u odnosu na obje skupine nastavnika predmetne nastave (nastavnici osnovnih i srednjih škola), u smjeru da nastavnici razredne nastave školsku klimu procjenjuju pozitivnijom od nastavnika predmetne nastave i u osnovnoj i u srednjoj školi.

RASPRAVA

Iako autori govore o raznim aspektima školske klime, npr. o odnosima učenika i nastavnika, organizaciji ustanove, okruženju za učenje, o fizičkoj okolini i dr. (Hoy i Miskel, 1991; Perkins, 2006), svi se slažu da se ona može promatrati i kao opći faktor

školske klime koja je definirana međuljudskim odnosima, fizičkim okruženjem, organizacijom ustanove te ozračjem učenja. U skladu s Bandurinim postavkama (1977; 2001), opisani mjerni koncept školske klime upravo je odraz recipročnih interakcija i subjektivne percepcije školskog okruženja i kao takav značajno se razlikuje ovisno o subjektivnoj percepciji sudionika te o tome radi li se o percepciji nastavnika ili učenika. Kako u Hrvatskoj već postoji validirani mjerni instrument *Hrvatski upitnik školske klime – verzija za učenike* (HUŠK-U; Velki i sur., 2014), trebalo je razviti i nastavničku verziju za mjerenje istoga općeg konstrukta školske klime.

U skladu s prvom hipotezom provjerene su psihometrijske karakteristike HUŠK-N, koje su pokazale kako se radi o pouzdanom mjernom instrumentu koji mjeri opći jednofaktorski konstrukt školske klime na 18 čestica. Njegove psihometrijske karakteristike provjeravane su na četiri uzorka nastavnika (u tri uzorka prikupljani su podaci na učiteljima i nastavnicima osnovnih škola, a u jednom uzorku na nastavnicima gimnazijskih i strukovnih srednjih škola) te su se pokazale stabilnima u vremenu (razdoblje prikupljanja podataka od 7 godina) i odgojno-obrazovnim razinama (osnovna škola – razredna nastava, osnovna škola – predmetna nastava, srednja škola). Unutarnja pouzdanost mjerena Cronbachovim- α bila je veća od 0,7 za sva četiri uzorka, što govori o relativnoj visokoj pouzdanosti novoga mjernog instrumenta. Na svim uzorcima potvrđena je jasna jednofaktorska struktura, što govori u prilog tome da su odabrane čestice dobro zahvatile i opisale opći konstrukt školske klime. I distribucija odgovara za sve uzorke minimalno je odstupala od normalne raspodjele, odnosno nije bilo značajnih odstupanja od normalnosti distribucije za dobivene rezultate nastavnika na upitniku HUŠK-N (Filed, 2009).

Ekološka valjanost (Lewkowicz, 2001) utvrđuje mogu li se nalazi istraživanja generalizirati na prirodne uvjete, odnosno kako uradak na nekoj mjeri predviđa ponašanja u stvarnom okruženju. Zato je bilo ključno provjeriti mogućnost povezanosti rezultata dobivenih na temelju novog upitnika, HUŠK-N, s nekim varijablama nastavnika. Rezultati korelacijske analize potvrdili su drugu hipotezu, odnosno smjer povezanosti školske klime i raznih aspekata nastavničkoga i školskoga funkcioniranja. Na razini osnovnih škola utvrđeno je da nastavnici koji procjenjuju kako doživljavaju više razine stresa i manje razine socijalne podrške (od kolega u školi, ali i osoba izvan nje) procjenjuju školsku klimu negativnijom. Iako je moguće obrnuto tumačenje – da nastavnici zbog negativne školske klime osjećaju veću razinu stresa, odnosno manjak svakog oblika podrške – za provjeru ekološke valjanosti ključno je da su dobivene povezanosti u očekivanom smjeru. Dobiveni su rezultati u skladu s prijašnjim istraživanjima, koja

su pokazala kako pozitivna školska klima smanjuje stres na poslu (Cohen i sur., 2009; Grayson i Alvarez, 2008), a manjak socijalne podrške utječe na negativnu percepciju školske klime iz perspektive nastavnika (Brust Nemet i Velki, 2019; Van der Westhuizen i sur., 2005). Na razini srednjih škola također su potvrđene očekivane povezanosti školske klime s inkluzivnim školskim okruženjem. U školama gdje nastavnici percipiraju manju razinu nelagode u interakciji s učenicima s tjelesnim poteškoćama, bolje razvijene vlastite nastavničke vještine za uspješno poučavanje i upravljanje ponašanjem učenika s poteškoćama, veću dobrobit za učenike prilikom integracije učenika s poteškoćama u redovno razredno okruženje, bolje socijalno prihvaćanja učenika s poteškoćama u razredu te više podrške u radu s učenicima s poteškoćama, školsku klimu procjenjuju pozitivnijom. Dobiveni rezultati u skladu su s prijašnjim istraživanjima, koja su pokazala kako je pozitivna školska klima važna ne samo za stavove nego osobito za praksu inkluzije učenika s poteškoćama u razvoju (Miller i sur., 1999), pri čemu su se pozitivni stavovi nastavnika prema učenicima s poteškoćama, podrška i suradnja s kolegama te usmjerenost nastavnika na procese učenja pokazali ključnima (Mulholland i O'Connor, 2016; Weisel i Dror, 2006).

U skladu s trećom hipotezom, dodatno smo provjerili ekološku valjanost HUŠK-N utvrđujući kreću li se rezultati na upitniku školske klime u pretpostavljenom smjeru u odnosu na odgojno-obrazovane razine. Rezultati su potvrdili kako nastavnici na nižim odgojno-obrazovnim razinama (osnovna škola, razredna nastava) procjenjuju školsku klimu pozitivnijom od nastavnika na višim odgojno-obrazovnim razinama (osnovna škola predmetna nastava i srednja škola), što je u skladu i s prijašnjim istraživanjima, kako kod procjena nastavnika (Fisher, 1992; Shaw i Reyes, 1992) tako i učenika (Lester i Cross, 2015). Razlike u procjenama školske klime odraz su organizacije škole, orijentiranosti na odnose s učenicima nasuprot problemima u učeničkom ponašanju te vremenu koje nastavnici imaju na raspolaganju da se posvete pojedinom učeniku (Harter i sur., 1992; Lacković-Grgin i Deković, 1990; Tatar, 1998). Budući da nastavnici predmetne nastave u višim razrednima osnovne škole po opisanim organizacijskim karakteristikama te vremenu i načinu rada s učenicima više nalikuju nastavnicima u srednjim školama nego učiteljima razredne nastave, ne čudi što školsku klimu procjenjuju negativnijom nego učitelji.

Provedeno istraživanje pokazuje psihometrijsku prikladnost novokonstruiranog instrumenta za mjerenje školske klime iz perspektive nastavnika. Podaci za validaciju prikupljeni su tijekom duljeg razdoblja i na nastavnicima koji rade na raznim odgojno-obrazovnim razinama i u raznim dijelovima zemlje. Istraživanjem je utvrđena stabilnost psihometrijske

skih karakteristika novog upitnika na raznim poduzorcima te je potvrđena i očekivana razlika u nastavničkim procjenama školske klime na odgojno-obrazovnim razinama. Praktičan rezultat konstrukcije ovog instrumenta jest da prvi put u Hrvatskoj postoje usporedive verzije validiranih upitnika školske klime za nastavnike (HUŠK-N) i učenike (HUŠK-U, Velki i sur., 2014), koji su kratki, jednostavni za primjenu i interpretaciju i u praksi i u istraživanjima, pa ako se primjenjuju zajedno, omogućuju dobivanje kompleksnije slike školske klime. Međutim, važno je naglasiti i možebitne metodološke nedostatke. Upotrijebljeni su prigodni uzorci nastavnika koji su bili brojniji i teritorijalno heterogeniji za nastavnike osnovnih nego za nastavnike srednjih škola. U istraživanje je bio uključen manji broj muškaraca, premda on odražava i stvarnu rodnu neravnotežu u školama. Buduća istraživanja trebala bi uključiti nastavnike srednjih škola iz raznih dijelova zemlje, kao i veći broj gimnazijskih nastavnica i nastavnika. Izaabrani konstrukti za provjeru ekološke valjanosti razmjerno su malobrojni u odnosu na velik broj konstrukata s kojima je povezana školska klima. Naravno da postoje i mnogi drugi konstrukti koji su se u prijašnjim istraživanjima također pokazali značajnima u odnosu na školsku klimu, kao, primjerice, osobine ličnosti nastavnika, motivacija za rad u školi, odnosi nastavnika s roditeljima učenika, razina vršnjačkoga nasilja u školi, zadovoljstvo nastavnika mogućnošću napredovanja i usavršavanja u poslu i dr., a za koje bi bilo poželjno provjeriti kako su povezani s HUŠK-N kao novim mjernim instrumentom. Bilo bi poželjno provjeriti i eventualni učinak veličine škole u odnosu na školsku klimu, spolne razlike u procjeni školske klime te posebice razlike u procjeni školske klime učitelja i predmetnih nastavnika unutar istih škola.

Budući da za sada postoje verzije HUŠK-a za učenike i za nastavnike, sljedeći korak mogao bi biti razvoj instrumenta za procjenu školske klime od strane roditelja i od strane ostalih djelatnika škole, čime bi se omogućilo dobivanje sveobuhvatne slike percepcije školske klime svih dionika unutar pojedine škole.

ZAKLJUČAK

Novi mjerni instrument *Hrvatski upitnik školske klime – verzija za nastavnike* (HUŠK-N) predstavlja pouzdanu i stabilnu mjeru generalnoga faktora školske klime. S obzirom na to da postoji i verzija upitnika za učenike (HUŠK-U) utemeljena na istom, Perkinsovom konceptu školske klime, razvoj ovoga novog instrumenta omogućio je da se i u Hrvatskoj mogu istodobno procijeniti i usporediti percepcije školske klime dviju najvažnijih skupina dionika odgojno-obrazovnoga sustava: nas-

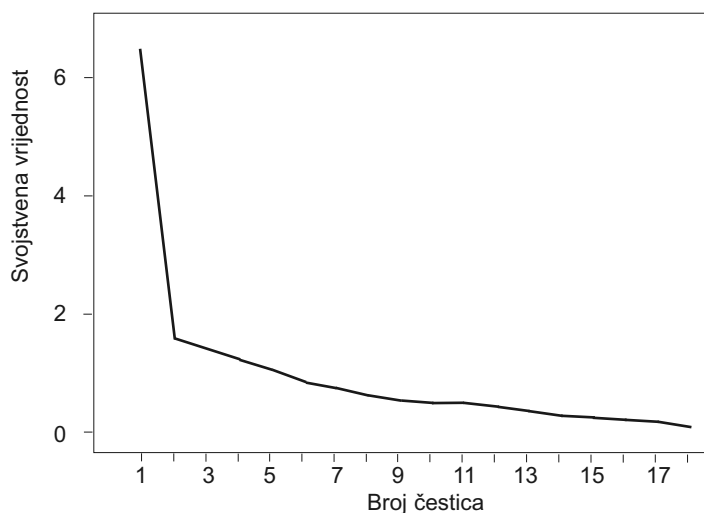
tavnika i učenika. Navedena mogućnost znači velik doprinos unaprjeđenju znanstvenih istraživanja, ali i odgojno-obrazovne prakse. Percepcije školske klime dovode i do različitih odgojno-obrazovnih ishoda, a polazeći od temeljno istoga koncepta školske klime kod učenika i nastavnika, možemo bolje identificirati sadašnje zapreke u njihovoj komunikaciji i čimbenike loše školske klime, a po potrebi i primijeniti odgovarajuće preventivne i intervencijske programe.

PRILOG

Prikaz rezultata *Scree testa* za sve uzorke

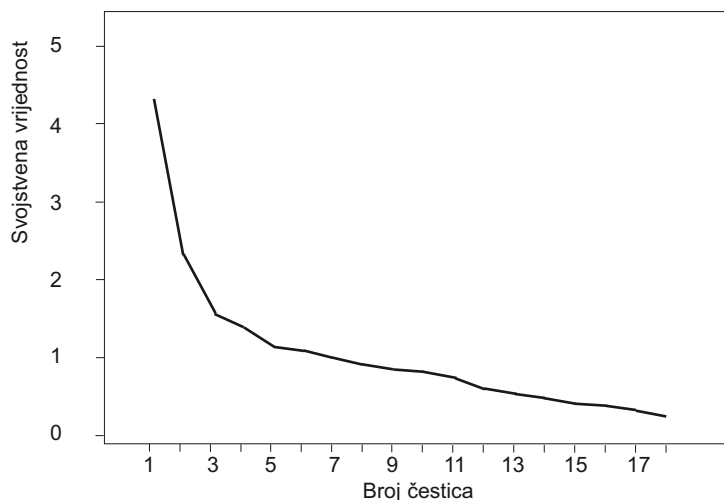
Scree plot

➡ SLIKA 1
Prikaz *Scree testa* za
1. uzorak sudionika
(osnovne škole,
razredna i predmetna
nastava, $N = 101$)

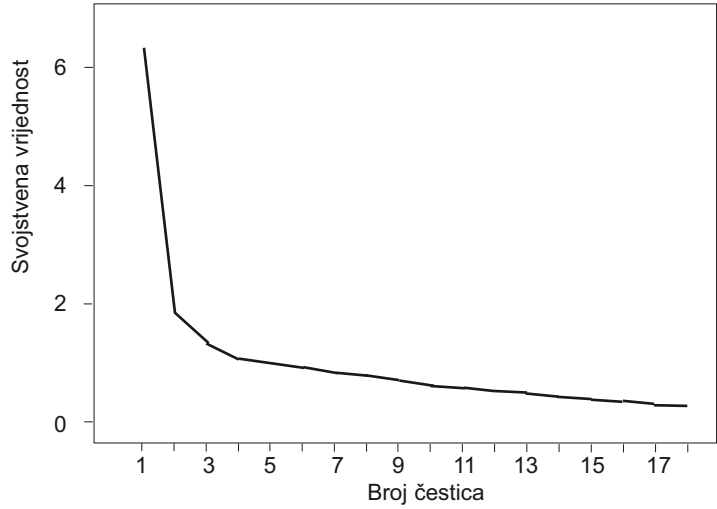
Scree plot

➡ SLIKA 2
Prikaz *Scree testa* za
2. uzorak sudionika
(osnovne škole,
predmetna nastava,
 $N = 92$)

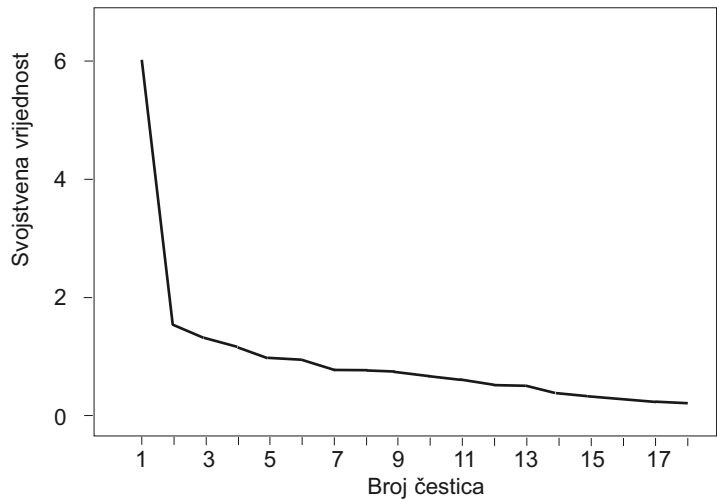
Scree plot

➡ SLIKA 3
Prikaz Scree testa za
3. uzorak sudionika
(osnovne škole,
razredna nastava,
N = 311)

Scree plot

➡ SLIKA 4
Prikaz Scree testa za
4. uzorak sudionika
(srednje škole,
N = 196)

LITERATURA

- Ainscow, M. (2000). *Understanding the development of inclusive schools*. Falmer Press.
- Bandura, A. (1977). *Social learning theory*. Prentice Hall.
- Bandura, A. (2001). Social cognitive theory: An agentic perspective. *Annual Review of Psychology*, 52, 1–26. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.52.1.1>
- Banks, J. A. (2004a). *Diversity and citizenship education: Global perspectives*. Jossey-Bass.

- Banks, J. A. (2004b). Multicultural education: Historical development, dimensions, and practice. U J. A. Banks i C. McGee Banks (Ur.), *Handbook of research on multicultural education* (str. 3–29). Jossey-Bass. <https://doi.org/10.2307/1167339>
- Baranović, B., Domović, V. i Štirbić, M. (2006). O aspektima školske klime u osnovnim školama u Hrvatskoj. *Sociologija sela*, 44(4), 485–504.
- Bouillet, D. i Bijedić, M. (2007). Rizična ponašanja učenika srednjih škola i doživljaj kvalitete razredno-nastavnog ozračja. *Odgojne znanosti*, 9(2), 113–132.
- Brust-Nemet, M. i Mlinarević, V. (2016). Procjene učitelja o kulturi škole. *Život i škola*, 62(1), 93–104.
- Brust Nemet, M. i Velki, T. (2016). Socijalne, emocionalne i pedagoške kompetencije nastavnika kao prediktori različitih aspekata kulture škole. *Hrvatski časopis za odgoj i obrazovanje*, 18(4), 1087–1119. <https://doi.org/10.15516/cje.v18i4.2006>
- Brust Nemet, M. i Velki, T. (2019). Some demographic, personal and class characteristics as predictors of school climate. *Education and New Development*, 1, 17–21. <https://doi.org/10.36315/2019v1end004>
- Buljubašić-Kuzmanović, V. i Kretić Majer, J. (2008). Vrednovanje i samovrednovanje u funkciji istraživanja i unapređivanja kvalitete škole. *Pedagoški istraživanja*, 5(2), 139–151.
- Burchinal, M. R., Roberts, J. E., Zeisel, S. A. i Rowley, S. J. (2008). Social risk and protective factors for African American children academic achievement and adjustment during the transition to middle school. *Developmental Psychology*, 44(1), 286–292. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.44.1.286>
- Burušić, J. (2019). The perceived school climate in Croatian elementary schools with poor, average and good school's learning environment. *Journal of Contemporary Management Issues*, 24(Special Issue), 1–15. <https://doi.org/10.30924/mjcmi.24.si.1>
- Cajner Mraović, I., Gosarić, S. i Kikić, S. (2019). Povezanost školske klime s postupanjem učenika i razlozima za nepostupanje u situacijama nasilja na društvenim mrežama. *Napredak*, 160(3-4), 241–263.
- Cavrinia, G., Chianesea, G., Boccha, B. i Dozzaa, L. (2015). School climate: Parents', students' and teachers' perceptions. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 191, 2044–2048. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.04.641>
- Cohen, J., McCabe, E. M., Michelli, N. M. i Pickeral, T. (2009). School climate: Research, policy, teacher education and practice. *Teachers College Record*, 111, 180–213. <https://doi.org/10.1177/016146810911100108>
- Collie, R. J., Shapka, J. D. i Perry, N. E. (2012). School climate and social-emotional learning: Predicting teacher stress, job satisfaction, and teaching efficacy. *Journal of Educational Psychology*, 104(4), 1189–1204. <https://doi.org/10.1037/a0029356>
- den Brok, P., Bergen, T. i Brekelmans, M. (2006). Convergence and divergence between teachers' and students' perceptions of instructional behaviour in Dutch secondary education. U D. L. Fisher i M. S. Khine (Ur.), *Contemporary approaches to research on learning environments: World views* (str. 125–160). World Scientific. https://doi.org/10.1142/9789812774651_0006

Field, A. (2009). *Discovering statistics using SPSS (and sex and drugs and rock 'n' roll)*. Sage publications.

Fisher, D. L. (1992). *The study of learning environments*, Volume 6. University of Tasmania.

Fritz, M. i Miller, M. (1995). *Teacher perceptions: Impacts of planning for inclusion*. Paper presented at the annual international convention of the council for exceptional students, Indianapolis, IN, April. (ERIC Document Reproduction Service No. ED 381 979.)

Grayson, J. L. i Alvarez, H. K. (2008). School climate factors relating to teacher burnout: A mediator model. *Teaching & Teacher Education*, 24(5), 1349–1363. <https://doi.org/10.1016/j.tate.2007.06.005>

Harter, S., Whitesell, N. R. i Kowalski, P. (1992). Individual differences in the effects of educational transitions on young adolescents' perceptions of competence and motivational orientation. *American Educational Research Journal*, 29(4), 777–807. <https://doi.org/10.3102/00028312029004777>

Haynes, N., Emmons, C. i Ben-Avie, M. (1997). School climate as a factor in student adjustment and achievement. *Journal of Educational and Psychological Consultation*, 8(3), 321–329. https://doi.org/10.1207/s1532768xjepc0803_4

Horenczyk, G. i Tatar, M. (2002). Teachers' attitudes toward multiculturalism and their perceptions of the school organizational culture. *Teaching and Teacher Education*, 18(4), 435–445. [https://doi.org/10.1016/S0742-051X\(02\)00008-2](https://doi.org/10.1016/S0742-051X(02)00008-2)

Hoy, W. K. i Miskel, C. G. (1991). *Educational administration: Theory, research, and practice*. McGraw-Hill.

Hoy, W. K., Tarter, C. J. i Kottkamp, R. B. (1991). *Open schools/healthy schools: Measuring organizational climate*. Corwin.

Jokić, B., Ristić Dedić, Z., Šimon, J. i Peharda, A. (2022). *Nemamo tri mjeseca godišnjeg – Perspektive učitelja i nastavnika osnovnih i srednjih škola o radu u školi i društvenom statusu u Republici Hrvatskoj*. Project report. Institut za društvena istraživanja u Zagrebu. https://www.wad-min.idi.hr/uploads/nemamo_tri_mjeseca_godisnjeg_5d5cfd537d.pdf

Kolesarić, V. i Tomašić Humer, J. (2016). *Veličina učinka*. Sveučilište skripta. Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku.

Kulenović, A. i Domović, V. (2001). Jedinice analize i psihometrijski tretman mjera okolinskih karakteristika. *Društvena istraživanja*, 10(3), 485–501. <https://hrcak.srce.hr/file/31355>

Lacković-Grgin, K. i Deković, M. (1990). The contribution of significant others to adolescents' self-esteem. *Adolescence*, 25(100), 839–846.

Lauermann, F. i König, J. (2016). Teachers' professional competence and wellbeing: Understanding the links between general pedagogical knowledge, self-efficacy and burnout. *Learning and Instruction*, 45, 9–19. <https://doi.org/10.1016/j.learninstruc.2016.06.006>

Lester, L. i Cross, D. (2015). The relationship between school climate and mental and emotional wellbeing over the transition from primary to secondary school. *Psychology of Well-Being*, 5(1), 9. <https://doi.org/10.1186/s13612-015-0037-8>

- Lewkowicz, D. J. (2001). The concept of ecological validity: What are its limitations and is it bad to be invalid. *Infancy*, 2(4), 437–450. https://doi.org/10.1207/S15327078IN0204_03
- Mayrowetz, D. i Weinstein, C. S. (1999). Sources of leadership for inclusive education: Creating schools for all children. *Educational Administration Quarterly*, 35(3), 423–449. <https://doi.org/10.1177/00131619921968626>
- Mihić, M. i Vulić-Prtorić, A. (2002). Skala stavova nastavnika prema integraciji djece s teškoćama (TIAQ). U V. Čubela, K. Lacković-Grgin, Z. Penezić i A. Proroković (Ur.), *Zbirka psihologijskih skala i upitnika, Svezak 1* (str. 108–112). Sveučilište u Zadru.
- Miller, D. M., Brownell, M. T. i Smith, S. W. (1999). Factors that predict teachers staying in, leaving, or transferring from the special education classroom. *Exceptional Children*, 65(2), 201–218. <https://doi.org/10.1177/001440299906500206>
- Mulholland, M. i O'Connor, U. (2016). Collaborative classroom practice for inclusion: Perspectives of classroom teachers and learning support/resource teachers. *International Journal of Inclusive Education*, 20(10), 1070–1083. <https://doi.org/10.1080/13603116.2016.1145266>
- Nekić, M. (2008). Skala socijalnih zaliha. U Z. Penezić, V. Čubela Adorić, A. Proroković i I. Tucak Junaković (Ur.), *Zbirka psihologijskih skala i upitnika, Svezak 4* (str. 49–58). Sveučilište u Zadru.
- Pashiardis, G. (2000). School climate in elementary and secondary schools: views of Cypriot principals and teachers. *International Journal of Educational Management*, 14(5), 224–237. <https://doi.org/10.1108/09513540010373162>
- Pedišić, A. i Vulić-Prtorić, A. (2002). Skale stavova prema osobama s tjelesnim teškoćama (KKS i AKS). *Zbirka psihologijskih skala i upitnika, Svezak 1* (str. 104–107). Sveučilište u Zadru.
- Perkins, B. K. (2006). *Where we teach: The CUBE survey of urban school climate*. National School Boards Association.
- Perkins, B. K. (2009). *School climate surveys*. Center for the Study of School Climate. Preuzeto 25. rujna 2010. s <http://schoolclimatesurvey.com/html/surveys.htm>.
- Puzić, S., Baranović, B. i Doolan, K. (2011). Školska klima i sukobi u školi. *Sociologija i prostor*, 49(3), 335–358. <https://doi.org/10.5673/sip.49.3.4>
- Relja, J. (2006). Kako se učenici osjećaju u školi. *Život i škola: časopis za teoriju i praksu odgoja i obrazovanja*, LII(15-16), 87–96.
- Rončević, N., Beno, J. i Vukelić, N. (2018). Razlike u percepciji školske klime srednjoškolaca s obzirom na osnivača škole. *Život i škola: časopis za teoriju i praksu odgoja i obrazovanja*, 64(1), 59–70. <https://doi.org/10.32903/zs.64.1.5>
- Shaw, J. i Reyes, P. (1992). School cultures: Organizational value orientation and commitment. *Journal of Educational Research*, 85(5), 295–302. <https://doi.org/10.1080/00220671.1992.9941129>
- Shechtman, Z., Reiter, S. i Schanin, M. (1993). Intrinsic motivation of teachers and the challenge of mainstreaming: An empirical investigation. *Special Services in the Schools*, 7(1), 107–24. https://doi.org/10.1300/J008v07n01_07

Slavić, A. i Rijevec, M. (2015). Školska kultura, stres i dobrobit. *Na-predak*, 156(1-2), 93–113.

Sorić, I. i Mikulandra, I. (2004). Skala za mjerenje izvora nastavničkog stresa. U A. Proroković, K. Lacković-Grgin, V. Čubela Adorić i Z. Penezić (Ur.), *Zbirka psihologijskih skala i upitnika, Svezak 2* (str. 62–69). Sveučilište u Zadru.

Tatar, M. (1998). Primary and secondary school teachers' perceptions and actions regarding their pupils' emotional lives. *School Psychology International*, 19(2), 151–198. <https://doi.org/10.1177/0143034398192004>

Van der Westhuizen, P. C., Mosoge, M. J., Swanepoel, L. H. i Coetsee, L. D. (2005). Organizational culture and academic achievement in secondary school. *Education and Urban Society*, 38(1), 89–109. <https://doi.org/10.1177/0013124505279959>

Vedder, P. (2006). Black and white schools in the Netherlands. *European Education*, 38(2), 36–49. <https://doi.org/10.2753/EUE1056-4934380203>

Vedder, P., Horenczyk, G. i Liebkind, K. (2007). Ethno-culturally diverse education settings: Problems, challenges and solutions. *Educational Research Review*, 1(2), 157–168. <https://doi.org/10.1016/j.edurev.2006.08.007>

Velki, T. (2012). *Provjera ekološkoga modela dječjega nasilničkoga ponašanja prema vršnjacima*. (Doktorska disertacija). Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu.

Velki, T. i Vrdoljak, G. (2013). Uloga nekih vršnjačkih i školskih varijabli u predviđanju vršnjačkog nasilnog ponašanja. *Društvena istraživanja*, 22(1), 101–120. <https://doi.org/10.5559/di.22.1.06>

Velki, T., Kuterovac Jagodić, G. i Antunović, A. (2014). Razvoj i validacija Hrvatskog upitnika školske klime za učenike. *Suvremena psihologija*, 17(2), 151–166. <https://doi.org/10.1037/t54900-000>

Vollmer, G. (2000). Praise and stigma: Teachers' constructions of the 'typical ESL student'. *Journal of Intercultural Studies*, 21(1), 53–66. <https://doi.org/10.1080/07256860050000795>

Wang, M. T. i Eccles, J. S. (2012). Social support matters: Longitudinal effects of social support on three dimensions of school engagement from middle to high school. *Child Development*, 83(3), 877–895. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.2012.01745.x>

Waxman, H. C. i Huang, S. Y. L. (1998). Classroom learning environments in urban elementary, middle, and high schools. *Learning Environments Research*, 1, 95–113. <https://doi.org/10.1023/A:1009940816549>

Weisel, A. i Dror, O. (2006). School climate, sense of efficacy and Israeli teachers' attitudes toward inclusion of students with special needs. *Education, Citizenship and Social Justice*, 1(2), 157–174. <https://doi.org/10.1177/1746197906064677>

Testing Ecological Validity of the Croatian School Climate Questionnaire for Teachers from Different Educational Levels

Tena VELKI

Faculty of Teacher Education,
J. J. Strossmayer University of Osijek, Osijek, Croatia

Gordana KUTEROVAC JAGODIĆ

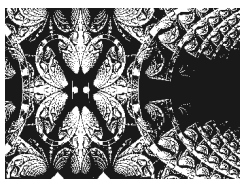
Faculty of Humanities and Social Sciences,
University of Zagreb, Zagreb, Croatia

The aim of the research was to construct, validate and verify the ecological validity of the new measurement instrument, i.e., the Croatian School Climate Questionnaire – Teachers Version (HUŠK-N), which measures the general factor of the school climate from a teacher's perspective. Data were collected on three convenient samples of primary school teachers ($N = 504$) and on one sample of secondary school teachers ($N = 196$). In addition to the HUŠK-N questionnaire, teachers also completed questionnaires of several constructs relevant to teacher functioning. The results indicated that HUŠK-N has satisfactory psychometric characteristics, relatively high reliability ($\alpha > 0.77$), a clear one-factor structure, and a normal distribution of responses. Correlation analysis revealed the expected direction of correlations of perception of school climate with selected constructs at all educational levels.

Keywords: teachers, elementary school, secondary school, school climate, questionnaire

Međunarodna licenca / International License:
Imenovanje-Nekomercijalno / Attribution-NonCommercial

STUDENTS' PERCEPTION OF ONLINE TEACHING AND FACE TO FACE TEACHING

Nikolina PLEŠA PULJIĆ, Damir RIBIĆ

Department of Economics, Virovitica University of Applied Sciences,
Virovitica, Croatia

UDK: 378.018.43(497.5):004.78

Original scientific paper

Received: October 4, 2021

After more than a year of online education in Croatia, which was caused by COVID-19, it is necessary to determine the effectiveness of online teaching. Therefore, the goal of the study was to determine the difference of the students' perception of quality between online and face-to-face teaching. The empirical study reveals which form of teaching is perceived to be of higher quality when taken as a whole by students, and what their perception is regarding the individual segments (lectures, seminars, mid-term exams, exercises, written/oral exams) of both types of teaching. The research was carried out with a questionnaire ($N = 172$). To process the results of the research, statistical methods of descriptive statistics, the Kolmogorov-Smirnov test, Pearson correlation coefficient, and the t-test were used. The findings show that there is a statistically significant difference between online and F2F teaching. For more generalised data, it is necessary to involve other higher education institutions. The research makes recommendations for improving the education process in online teaching during the COVID-19 crisis or other similar crises.

Keywords: online education, face to face teaching, quality of the teaching process, students, Covid-19

Nikolina Pleša Puljić,

Department of Economics, Virovitica University
of Applied Sciences, Ul. Matije Gupca 78,
33000 Virovitica, Croatia.

E-mail: nikolina.plesa.puljic@vuv.hr

INTRODUCTION

The COVID-19 pandemic demanded urgent epidemiological measures such as disinfections, social distancing, and quarantine (Khachfe et al., 2020). Despite all the measures, the pandemic was still spreading in the world, which is why it was necessary to go from face-to-face teaching to online teaching because of the shutdown of schools and higher education institutions (Martinez, 2020).

Therefore, both lecturers and students found themselves in a situation where they were forced to accept the digital academic experience (Lederman, 2020). E-learning and online courses had previously been considered to be a part of informal education, but as it stands today, they may replace the formal education system altogether if this crisis persists or a similar one reoccurs (Mishra et al., 2020). As a result, academic communities had to switch to the so-called Emergency remote teaching (ERT) model for education to continue in some form (Hodges et al., 2020). This new term redefined distance learning, which up to that point was well developed and led by committed professionals (Means et al., 2014), which was not the case with Emergency remote teaching (Hodges et al., 2020). Its original purpose was as a temporary solution for responding to crises, since both teachers and students who had little to no experience with remote teaching and learning participated in its implementation (Jandrić et al., 2020). Due to the new terminology, and completely new situations which the education system had not experienced throughout its history, the academic community is desperately searching for studies related to this topic (Bozkurt & Sharma, 2020; Dietrich, 2020).

As a result of the health crisis, there have been many studies in this field of research (Gherhes et al., 2021; Coman et al., 2020; Ionescu et al., 2020; Obrad, 2020; Edelhauser & Lupu-Dima, 2020) within which the term online teaching is mostly used, while the term "Emergency remote teaching" is used less. When researching the available literature, it was observed that these variables had been utilised most often: the differences between online and face-to-face teaching (hereinafter F2F), (Soffer & Nachmias, 2018; Nycz & Cohen 2007), the advantages and disadvantages of both types (Lassoued et al., 2020; Peters et al., 2020; Sadeghi, 2019), the attitudes of students and their sense of belonging (Cacheiro-Gonzalez et al., 2019), satisfaction (Tratnik et al., 2019), etc. The study by Petchamé et al. (2021) had the goal of determining student preferences for three teaching types: Emergency remote teaching, F2F and Smart classroom (SC). They determined that Emergency remote teaching and SC were considered to be more effective teaching types than F2F during the pandemic. One of the more interesting solutions was developed by Tagoe

(2012), who in his paper did not prioritise any of the teaching types. It was determined that students preferred a hybrid model, where online and F2F teaching were combined. The Soffer & Nachmias (2018) study compared the effectiveness of 3 online courses with 3 identical F2F courses, taking into account a wide spectrum of variables such as: course structure, course content, lessons, tasks, communication, involvement, and satisfaction. Their results have indicated that when observing effectiveness, online courses are just as or even more effective than F2F courses.

Since previous studies were determining predictors which contribute to the quality of teaching, this opens up the question regarding how students perceive the quality of the education process of the two teaching types, in other words, whether there is a difference in that perception, as studied by Soffer & Nachmias (2018) and Petchamé et al. (2021). However, those studies did not include all variables of the education process, i.e., its individual segments: lectures, seminars, exercises, mid-term exams, written/oral exams (hereinafter "individual segments"). When it comes to the perceived quality, which is the main research subject, only a couple of scientific papers included the variable quality of teaching (Nycz & Cohen, 2007). The shortcoming of these models is that students are not offered the possibility of evaluating on a scale the perceived quality of the two teaching types by their individual segments. In addition, in previous papers it is questionable whether the research and online teaching was done concurrently. The advantage of this study is that students filled the questionnaire immediately after the Emergency remote teaching was finished, during the pandemic, and while the experience of this form of teaching was still fresh in their minds.

Moreover, it can be concluded that the studies mentioned in the Introduction and Literature overview have identified a great deal of factors which influence the quality of teaching, but there is a research gap, especially in the area of perceived quality of the two types of teaching, as previously mentioned. Therefore, it is necessary to redesign the existing models, and ask the students how they perceive the quality of Emergency remote teaching and F2F teaching by their individual segments, so that we can have a complete picture of the perceived quality of the education process.

This study aims to complete the research gap, and the expected scientific contribution entails identifying the crucial parts of the education process (lectures, seminars, mid-term exams, and written/oral exams) which students perceive to be of a higher quality when comparing F2F and online teaching, all with the goal of improving teaching in accordance with technology trends and the perception of students.

RESEARCH OVERVIEW

Previous research on this topic has shown that the satisfaction of students is mainly influenced by the interaction between teachers and students (Fedynich et al., 2015). The critics of online teaching have questioned the quality of this type of education, since they consider that it will never replace face-to-face interaction (Aguilera-Hermida, 2020) and that its quality is lower when compared to traditional teaching. They refer to shortcomings such as: a high degree of frustration, low level of interest and satisfaction, technical and logistical problems, a lack of interaction with the mentor and feedback, a lot of emails and online discussions (Lassoued et al., 2020; Peters et al., 2020), and the need for self-discipline (Edmundson, 2009). Even with these shortcomings, it is without question that online education is becoming more relevant, especially considering the intensity of technological progress (Dukić & Mađarić, 2012).

Online teaching does have advantages, such as: availability to students, the didactic value of online tools in teaching, the development of digital skills (Nikolić & Milojević, 2020), the temporal and spatial dimension, cost-effectiveness, flexibility (Sadiku et al., 2018), better availability of class materials, and a more individualised education process (Dukić & Mađarić, 2012).

Since many advantages and disadvantages of both teaching types have already been established in the literature overview, and in the Introduction a research gap has been highlighted, there is the notion that focus needs to be placed on the students' perceived quality, which should be compared for both teaching types. But previous studies involving students' perception were mainly concerned with the predictive satisfaction variables, the perception of learning (Baber, 2020; Ikhsan, et al., 2019; Marks et al., 2005; Richardson & Swan, 2003), perceived quality (Abrahamsson & Dávila López, 2021), and effectiveness (Butnaru et al., 2021; Thoms, 2020, 2014). In this context, Gray and DiLoreto (2016) have determined that student perception and satisfaction can help in understanding whether teaching was successful. Richardson and Swan (2003) have indicated that there is a significant correlation in online teaching between the general perception of learning and the satisfaction of students. In addition, it has been determined that the students' perception of learning is a good predictor of student satisfaction (Ikhsan et al., 2019; Marks et al., 2005). The above has also been confirmed in a newer study which determined that the perception of learning has a positive effect on student satisfaction in online teaching during the pandemic (Baber, 2020). A study from Abrahamsson &

Dávila López (2021) also utilised the perceived quality variable, in this case for the entirety of the course structure, for which it was determined that students perceive the quality of online and F2F courses as being the same. A meta-analysis of previous studies was synthesised by Thoms (2020, 2014), who reported that he, in general, considers hybrid teaching courses to be as effective as F2F courses, if not even more effective for certain language skills such as writing.

According to the research overview which included the variable also used in this study, i.e., the perceived quality variable, it can be concluded that this study differentiates itself by measuring perceived quality through individual segments of the education process including lectures, seminars, exercises, mid-term exams, and written/oral exams. These were formed according to the curriculum of the researched higher education institution, and for that reason have been taken as variables. Such measuring should determine if there are differences in the perceived quality of the individual segments, in order to discover which segments could be done online without negatively affecting the students' perception of quality.

ONLINE EDUCATION IN THE RESEARCHED HIGHER EDUCATION INSTITUTION

During the pandemic, in Croatia all classes were online due to the declared state of emergency, despite only a small number of universities having certificates for online teaching (The Ministry of Science and Education, 2020). At the higher education institution from which came the respondents, Emergency remote teaching began in March 2020, and lasted until September 2020, after which the university switched to a hybrid model, where lectures and seminars were online, while laboratory, auditory exercises, mid-term exams, written/oral exams were done F2F. From the available platforms, Loomen was used for sharing materials for class, while Zoom and Microsoft Teams were used for establishing a direct link between the teacher and the student.

To overcome problems and use all the advantages of online teaching, it is necessary to find a balance between online and offline teaching, which is made possible by the hybrid model (Mishra et al., 2020), which the Virovitica University of Applied Sciences also decided to use later in the year. This situation could be seen as a kind of pilot project for online education in the researched institution. To determine how successful this type of teaching is, it is necessary to examine how students perceive the quality of online teaching. Perceived satisfaction could be defined as a state of pleasure or disappointment compared to an expected value (Chen et al., 2020), or in

other words, a thought process which emerges from the consequence of a certain experience which includes personal success/failure in learning and achieving learning goals.

METHODOLOGICAL FRAMEWORK OF THE EMPIRICAL RESEARCH

The primary data for this study was obtained through a survey, while the secondary research involved an analysis and synthesis of previous studies. The main goal of the paper was to analyse students' perceptions of the quality of teaching, particularly in individual segments of the teaching process. To achieve this goal, the study aimed to answer the following research questions: How do students perceive online teaching compared to face-to-face (F2F) teaching, and do they perceive individual segments to be of higher quality online or F2F?

In accordance with the subject of the research and the research questions, the following hypotheses and auxiliary hypothesis were formulated:

- H1: *Students perceive the quality of the entire education process to be more effective F2F than online.*
- AH1: *There is a positive connection between lectures and exercises within F2F teaching and the perception of the overall quality of F2F teaching.*
- H2: *Students perceive the quality of all individual segments of the F2F teaching process as more effective compared to online teaching.*

The primary survey was conducted in February 2021 among students of the Virovitica University of Applied Sciences. The sample size was 172 students out of 375 students enrolled in the academic year 2020/2021, which corresponds to 45.87% with a confidence level of 95%, and a margin of error of 5.51%. The measuring instrument was a questionnaire which was distributed over the Internet, while the ethical aspect of the research was also taken into account, with the respondents being anonymous. While conducting the study, the authors followed all legal guidelines, as well as the ethical code, which define the obligations and responsibilities of researchers. The first part of the survey gave information on the purpose of the research, and the first set of questions were related to the socio-demographic characteristics of the respondents. The second and third set of questions used a Likert scale with a 7-level intensity so that a neutral value could be avoided, which respondents are known to use frequently. The Likert agreement scale measured the perception of quality of online teaching and F2F teaching, while the last set of questions examined which parts of the education process students would select if they were offered to be online.

Descriptive statistical analysis, Kolmogorov-Smirnov test, the correlation analysis and the t-test were used in the primary data analysis to determine the direction and the strength of the correlation between variables and to determine the differences between education models. Kolmogorov-Smirnov test examined the normality of the distribution, while the descriptive analysis was done to determine the number of respondents, the arithmetic mean, and the standard deviation of the respondents' responses in the Likert agreement scale.

The t-test was used to prove H1, i.e., the perceived quality of the entire education process. The correlation analysis was used, specifically Person's correlation coefficient, to analyse AH1, whereby the goal was to determine which segments of the education process were the most significant for the perception of quality of F2F teaching. The goal was to determine the direction and strength of connection of individual segments and how they influenced the perception of F2F teaching. And finally, to examine H2, the t-test was also used to determine the differences between individual segments of the education which are held online and F2F. All statistical methods were done in the Excel programme package.

Testing the prerequisites for using parametric procedures

Before conducting statistical analysis with the Kolmogorov-Smirnov test, the normality of various variables was tested, including the overall quality of online and F2F teaching, as well as the quality of lectures, seminars, exercises, mid-term exams, written exams, and oral exams in both online and F2F model. This demonstrated that the distribution of the aforementioned variables deviates in a statistically significant way from the norm by a margin of 1% ($p < 0.01$). Regardless, by observing the skewness and kurtosis index, it can be noticed that the absolute value of the skewness index is in an interval from 0.344 to 1.111, and the kurtosis index is in an interval from 0.095 to 1.216. As Kline (2016) states, distribution can be considered normal if the skewness index is less than three, and if the kurtosis index is less than ten. Since both the skewness and kurtosis indexes are less than these values, it was decided that applying the parametric procedures on this data was justified.

RESULTS OF THE RESEARCH

The first part of the presented results shows the descriptive data of the test variables, the segments of the education process in which students would enrol if they were offered to be online, and the average grade of the individual types of teaching by study programme. The second part of the paper presents the comparison of the entire education process, while

the third part presents the results of the comparison of individual segments of the F2F education process in relation to online teaching.

TABLE 1
Descriptive data
of the test variables

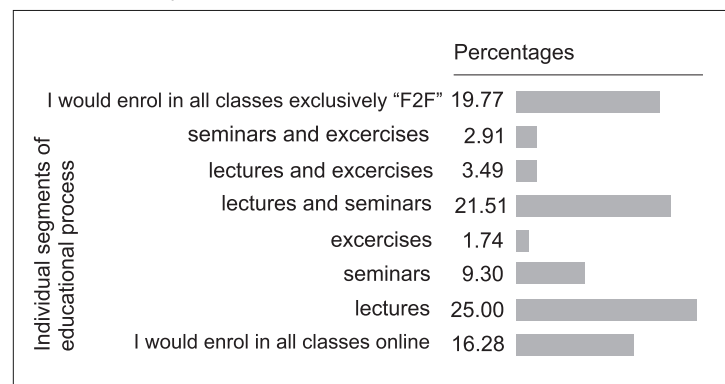
	<i>N</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>P_{min}</i>	<i>P_{max}</i>
The overall quality of online teaching	172	4.99	1.528	1	7
The overall quality of F2F teaching	172	5.62	1.344	1	7
The quality of lectures online	172	5.13	1.467	1	7
The quality of lectures F2F	172	5.71	1.319	1	7
The quality of seminars online	166	5.28	1.605	1	7
The quality of seminars F2F	166	5.47	1.520	1	7
The quality of exercises online	172	4.49	1.749	1	7
The quality of exercises F2F	172	5.74	1.421	1	7
The quality of mid-term exams online	151	4.54	2.078	1	7
The quality of mid-term exams F2F	151	5.74	1.561	1	7
The quality of written exams online	149	4.60	2.030	1	7
The quality of written exams F2F	149	5.87	1.408	1	7
The quality of oral exams online	161	5.56	1.627	1	7
The quality of oral exams F2F	161	5.55	1.600	1	7

Note: *N* – number of participants; *M* – arithmetic mean; *SD* – standard deviation; *P_{min}* – achieved minimum; *P_{max}* – achieved maximum

The obtained results have shown that participants evaluate the overall quality of online teaching, the quality of exercises online, the quality of mid-term exams online, and the quality of written exams online with average grades, with a tendency towards higher grades, while other components were evaluated on average to be of a very high quality. Generally, participants evaluated online exercises with the lowest degree of quality, while written exams were evaluated as being of the highest quality.

When participants were asked directly which parts of the education process they would choose if they were offered to be online, they answered:

FIGURE 1
Parts of the education
process students
would choose if they
were offered to be
online

The answers of the respondents show that 19.77% of students only want F2F teaching, whereas 16.28% want all teaching to be online. For partial segments of teaching, in the greatest number of cases, students consider lectures (25%) and lectures and seminars (21.51%) to be acceptable online.

If we observe the average grade by study programme, dividing the students into ones who study social sciences in relation to students of technical sciences and analyse the average grade for the overall quality of teaching, the results are:

☞ TABLE 2
The average grade
of individual segments
of teaching by study
programme

Scientific field	Study programme	Online teaching <i>M</i>	F2F teaching <i>M</i>
Technical sciences	Telecommunications and informatics	4.00	5.20
	Software Engineering	4.63	4.75
Social sciences	Management of rural tourism	5.00	5.93
	Informatics management	4.93	5.93
	Entrepreneurship	5.19	5.68
	Small and medium enterprises	5.07	5.44
	Destination management	4.88	5.33

Note: *M* – arithmetic mean

Analysing the average grade of individual study programmes and the grade for online and F2F teaching, it can be observed that students prefer F2F because it received a higher average grade.

The Pearson correlation coefficient is 0.55, which shows a real and significant correlation between these two variables, no matter if we are observing social or technical sciences. This directly proves that all students, regardless of their study programme or scientific field, perceive, in a statistically significant way, that F2F teaching is of higher quality and better in general than online teaching. All students experience the perceived quality in a similar way irrespective of their field or level of technological familiarity.

With the correlation matrix of the entire F2F education process and individual segments of it, the intent was to determine to what extent and which individual segments of the education process have a more significant influence on the perception that F2F teaching is of higher quality when compared to online teaching.

Based on the Pearson correlation coefficients, it can be concluded that F2F lectures are an irreplaceable part of the education process, and all students consider that this part should not ever be online, or in other words, in some potential "hybrid" model this segment should never be online and should most definitely be F2F. On the other hand, seminars influ-

TABLE 3
The correlation matrix of influences of individual segments of the education process on F2F teaching overall

Individual segments of the education process	1	2	3	4	5	6	7
1 F2F teaching overall	1						
2 Lectures F2F	0.857	1					
3 Seminars F2F	0.610	0.639	1				
4 Exercises F2F	0.792	0.758	0.639	1			
5 Mid-term exams F2F	0.734	0.659	0.416	0.669	1		
6 Written exams F2F	0.749	0.668	0.434	0.690	0.968	1	
7 Oral exams F2F	0.707	0.670	0.568	0.581	0.667	0.651	1

enced least the perception of students as a form of teaching that must be F2F, and according to respondents' answers this part could be held online and in a potential hybrid model would be of the same quality if the entire teaching were F2F. A deeper analysis of the perception of quality of individual segments will be shown below, so insight can be gained into the actual perception of quality, which could be different than the desire to actually enrol in certain segments of online teaching.

The differences in the evaluation of the overall quality of F2F and online teaching

To examine the differences in overall quality between online and F2F teaching, the t-test was used for dependent samples where one variable was the quality of online teaching, and the second the quality of F2F teaching.

TABLE 4
The results of the t-test for dependent samples for comparing overall online and F2F teaching

Variables	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>t</i> (171)
The overall quality of online teaching	4.99	1.528	-4.564**
The overall quality of F2F teaching	5.62	1.344	

Note: *M* – arithmetic mean; *SD* – standard deviation; *t* – t-test; ** $p < 0.01$

The results have shown that there is a statistically significant difference in the perception of the quality of online teaching and the quality of F2F teaching, which can be seen in the t-test ($t(171) = -4.564, p < 0.01$) that proved to be significant. Namely, participants perceive F2F teaching to be substantially of higher quality than online teaching.

The differences in the evaluation of the quality of online and F2F lectures

To examine the differences in quality between online and F2F lectures, the t-test was used for dependent samples where one variable was the quality of online lectures, and the second the quality of F2F lectures.

☞ TABLE 5
The results of the t-test for dependent samples for comparing the quality of online and F2F lectures

Variables	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>t</i> (171)
The quality of lectures online	5.13	1.467	-4.406**
The quality of lectures F2F	5.71	1.319	

Note: *M* – arithmetic mean; *SD* – standard deviation; *t* – t-test;
***p* < 0.01

The results have shown that there is a statistically significant difference in the perception of the quality of online lectures and the quality of F2F lectures, which can be seen in the t-test ($t(171) = -4.406, p < 0.01$) that proved to be significant. Namely, participants perceive F2F lectures to be substantially of higher quality than online lectures.

The differences in the evaluation of the quality of online and F2F seminars

To examine the differences in quality between online and F2F seminars, the t-test was used for dependent samples where one variable was the quality of online seminars, and the second the quality of F2F seminars.

☞ TABLE 6
The results of the t-test for dependent samples for comparing the quality of online and F2F seminars

Variables	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>t</i> (165)
The quality of seminars online	5.28	1.605	-1.181
The quality of seminars F2F	5.47	1.520	

Note: *M* – arithmetic mean; *SD* – standard deviation; *t* – t-test

The results have shown that there is not a statistically significant difference in the perception of quality of online seminars and the quality of F2F seminars, which can be seen in the t-test ($t(165) = -1.181, p > 0.05$) that did not prove to be significant. Namely, participants consider both online and F2F seminars to be of equal quality.

The differences in the evaluation of the quality of online and F2F exercises

To examine the differences in quality between online and F2F exercises, the t-test was used for dependent samples where one variable was the quality of online exercises, and the second the quality of F2F exercises.

The results have shown that there is a statistically significant difference in the perception of quality of online exercises and the quality of F2F exercises, which can be seen in the t-test ($t(171) = -7.343, p < 0.01$) that proved to be significant. Namely, participants perceive F2F exercises to be substantially of higher quality than online exercises.

➤ **TABLE 7**
The results of the t-test for dependent samples for comparing the quality of online and F2F exercises

Variables	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>t</i> (171)
The quality of exercises online	4.49	1.749	-7.343**
The quality of exercises F2F	5.74	1.421	

Note: *M* – arithmetic mean; *SD* – standard deviation; *t* – t-test

***p* < 0.01

The differences in the evaluation of the quality of online and F2F mid-term exams

To examine the differences in quality between online and F2F mid-term exams, the t-test was used for dependent samples where one variable was the quality of online mid-term exams, and the second the quality of F2F mid-term exams.

➤ **TABLE 8**
The results of the t-test for dependent samples for comparing the quality of online and F2F mid-term exams

Variables	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>t</i> (150)
The quality of mid-term exams online	4.54	2.078	-6.095**
The quality of mid-term exams F2F	5.74	1.561	

Note: *M* – arithmetic mean; *SD* – standard deviation; *t* – t-test

***p* < 0.01

The results have shown that there is a statistically significant difference in the perception of the quality of online mid-term exams and the quality of F2F mid-term exams, which can be seen in the t-test ($t(150) = -6.095, p < 0.01$) that proved to be significant. Namely, participants perceive F2F mid-term exams to be substantially of higher quality than online mid-term exams.

The differences in the evaluation of the quality of written exams

To examine the differences in quality between online written exams and F2F written exams, the t-test was used for dependent samples where one variable was the quality of online written exams, and the second the quality of F2F written exams.

➤ **TABLE 9**
The results of the t-test for dependent samples for comparing the quality of online written exams and F2F written exams

Variables	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>t</i> (148)
The quality of written exams online	4.60	2.030	-6.328**
The quality of written exams F2F	5.87	1.408	

Note: *M* – arithmetic mean; *SD* – standard deviation; *t* – t-test

***p* < 0.01

The results have shown that there is a statistically significant difference in the perception of the quality of online written exams and the quality of F2F written exams, which can be seen in the t-test ($t(148) = -6.328, p < 0.01$) that proved to be significant. Namely, participants perceive F2F written exams to be substantially of higher quality than online written exams.

**The differences in the evaluation
of the quality of online and F2F oral exams**

To examine the differences in quality between online and F2F oral exams, the t-test was used for dependent samples where one variable was the quality of online oral exams, and the second the quality of F2F oral exams.

➡ TABLE 10
The results of the t-test
for dependent samples
for comparing the
quality of online oral
exams and F2F oral
exams

Variables	M	SD	t (160)
The quality of oral exams online	5.56	1.627	0.037
The quality of oral exams F2F	5.55	1.600	

Note: M – arithmetic mean; SD – standard deviation; t – t-test
** $p < 0.01$

The results have shown that there is not a statistically significant difference in the perception of the quality of online oral exams and the quality of F2F oral exams, which can be seen in the t-test ($t(160) = -0.037, p > 0.05$) that did not prove to be significant. Namely, participants consider both online and F2F oral exams to be of equal quality.

DISCUSSION

The carried-out survey examined how accepted online teaching actually is, and its perceived quality. Based on the obtained data from the primary survey, the following hypotheses were selected:

H1: *Students perceive the overall quality of F2F teaching to be more effective than online teaching.*

The hypothesis is accepted fully. It can be surmised from the data analysis that respondents undoubtedly perceive F2F teaching to be of higher quality, and if they were given the option of choosing either online or F2F classes, they would rather choose F2F classes. The above is confirmed by a study which indicated that "motivation decreased when students transitioned to online learning, and interaction was a motivating factor for students. Also, students reported that the lack of interaction with professors and students was a challenge for them" (Aguilera-Hermida, 2020).

AH1: *There is a positive connection between lectures and exercises within F2F teaching and the perception of the overall quality of F2F teaching.*

The auxiliary hypothesis is accepted fully, since data analysis has determined that respondents consider individual segments of the education process to be of higher quality when held only F2F, and those segments they would never choose in their online form. This primarily applies to lectures and exercises for which it is necessary for students to have special devices or equipment which they might not have had in their homes, or in other words, outside the university. For individual parts of the process, such as seminars, respondents consider them to be acceptable online and that they need not be held in front of the professor and other colleagues. The above has also been confirmed by a previous study by Tagoe (2012), where respondents have showed a preference for the hybrid model of teaching as the most effective type. Certain segments were considered to be of higher quality when done F2F, while others were considered to be more effective online. This is substantiated by a meta-analysis where it was established that hybrid courses are as equally effective as F2F courses, if not even more effective, meaning that it is a good idea to combine online and F2F (Thoms, 2020, 2014).

H2: *Students perceive the quality of all individual segments of the F2F teaching process as more effective compared to online teaching.*

The hypothesis is not accepted, despite students considering that in most cases, if they were given two alternatives between F2F and online classes, they would choose the F2F model. Individual segments are still perceived to be of equal quality both in the F2F and online model. The survey reveals that students consider the entire F2F education process to be of higher quality than online teaching, while individual elements (seminars and oral exams) are perceived to be of nearly equal quality when held online, in contrast to written exams, exercises and mid-term exams, and lectures, which are perceived to be of higher quality when held F2F.

The above hypothesis could be compared to the results of previous studies by Petchamé et al. (2021), who have determined that respondents considered Emergency remote teaching and SC to be more effective than F2F teaching during the pandemic. In addition, Abrahamsson & Dávila López have determined that the level of effectiveness of online and F2F courses was the same (Abrahamsson & Dávila López, 2021), or is even in favour of the online version (Soffer & Nachmias,

2018). Considering that the results were unclear in this and other studies, the hypothesis cannot be accepted.

The social factor and personal face-to-face interaction continue to be a crucial part of teaching, but the results have shown that online teaching is becoming an acceptable alternative to F2F teaching and has also increased their knowledge of online educational technologies. This is also indicated by Murphy (2020, according to Aguilera-Hermida, 2020): "The use of emergency eLearning programs increased the students' knowledge of technological tools. The knowledge and experience gained may help students with their future abilities and perception of self-efficacy regarding online educational technologies".

The scientific contribution of this research mainly involves identifying which elements of the F2F education process (lectures, seminars, mid-term exams, written/oral exams) students perceive to be of higher quality when compared to online teaching, all with the goal of improving teaching in accordance with technological trends and student perception. This study shows that students prefer personal contact in classes, but from the research results it can be concluded that even in "normal conditions" they would be ready to accept certain segments to be fully online, which indicates that there is a need for the modification of the education system. This research has observed that the perceived quality of teaching would not decrease if individual segments of the education process were to be held online (seminars and oral exams). It is because of this reason that the hybrid model of teaching in the COVID-19 crisis should be on the same level of perceived quality among students as in F2F teaching (Tagoe, 2012). The hybrid model would ensure a more efficient transfer of knowledge which would involve the traditional form of teaching combined with online elements of certain segments of the education process. This is why it would be effective to use this model for any other future COVID-19 crises or other states of emergency. Online teaching still needs to become more developed and refined in the future if an open system of higher and lifelong education is to be created, which will become necessary, and which might involve education retypes. The limitations of this survey mainly pertain to the participants coming only from the Virovitica University of Applied Sciences, which means if the data is to be applied to the entire country, a more robust survey must be carried out which will have to involve other higher education institutions. Moreover, it would be useful to compare this and other similar surveys with the ones from the rest of Europe, or even from the entire world.

CONCLUSION

The explosive growth of new technologies offers new possibilities for online education, which higher education institutions need to respond to.

It can be established that online education is necessary for the Republic of Croatia's universities to improve the quality of the education process by following technological trends. Due to the ever-increasing need for higher education, an exclusively traditional way of education can no longer satisfy the needs of all students. Sudden global changes had forced educational institutions to adapt to new trends before they considered it was going to be necessary. The analysis of this form of teaching has shown that online teaching can be just as effective as F2F teaching when it comes to seminars and oral exams, but on the other hand, for now, written exams, mid-term exams, exercises, and lectures are still preferred in the classroom. Students perceived F2F teaching as of higher quality, but thought nevertheless that it would not be a problem if certain segments were held online.

Considering that the analysis put emphasis on the good work experience of the researched higher education institutions, online teaching, although with some deficiencies, needs to be developed and refined if an open system for higher and life-long education is to be created. It will become necessary, and it will involve education retypes.

REFERENCES

- Abrahamsson, S., & Dávila López, M. (2021). Comparison of online learning designs during the COVID-19 pandemic within bioinformatics courses in higher education. *Bioinformatics*, 37, 9–15. <https://doi.org/10.1093/bioinformatics/btab304>
- Aguilera-Hermida, A. P. (2020). College students' use and acceptance of emergency online learning due to COVID-19. *International Journal of Educational Research Open*, 1, 100011. <https://doi.org/10.1016/j.ijedro.2020.100011>
- Baber, H. (2020). Determinants of students' perceived learning outcome and satisfaction in online learning during the pandemic of COVID-19. *Journal of Education and e-learning Research*, 7(3), 285–292. <https://doi.org/10.20448/journal.509.2020.73.285.292>
- Bozkurt, A., & Sharma, R. C. (2020). Emergency remote teaching in a time of global crisis due to the coronavirus pandemic. *Asian Journal of Distance Education*, 15, i-vi.
- Butnaru, G. I., Niță, V., Anichiti, A., & Brinză, G. (2021). The effectiveness of online education during the COVID-19 pandemic – A comparative analysis between the perceptions of academic students and high school students from Romania. *Sustainability*, 13(9), 5311. <https://doi.org/10.3390/su13095311>
- Cacheiro-Gonzalez, M. L., Medina-Rivilla, A., Dominguez-Garrido, M. C., & Medina-Dominguez, M. (2019). The learning platform in

distance higher education: Students' perceptions. *Turkish Online Journal of Distance Education*, 20(1), 71–95. <https://doi.org/10.17718/tojde.522387>

Chen, T., Peng, L., Yin, X., Rong, J., Yang, J., & Cong, G. (2020). Analysis of user satisfaction with online education platforms in China during the COVID-19 pandemic. *Healthcare*, 8(3), 200. <https://doi.org/10.3390/healthcare8030200>

Coman, C., Țiru, L. G., Meseșan-Schmitz, L., Stanciu, C., & Bularca, M. C. (2020). Online teaching and learning in higher education during the coronavirus pandemic: Students' perspective. *Sustainability*, 12(24), 10367. <https://doi.org/10.3390/su122410367>

Dietrich, A. J. (2020). Charting a path forward for education abroad research. *Frontiers*, 32(2), 1–11. <https://doi.org/10.36366/frontiers.v32i2.465>

Dukić, D., & Mađarić, S. (2012). Online učenje u hrvatskom visokom obrazovanju (Online learning in Croatian tertiary education). *Tehnički glasnik*, 6(1), 69–72.

Edelhauser, E., & Lupu-Dima, L. (2020). Is Romania prepared for eLearning during the COVID-19 pandemic? *Sustainability*, 12(13), 5438. <https://doi.org/10.3390/su12135438>

Edmundson, A. L. (2009). Culturally accessible e-learning: An overdue global business imperative. *Training & Development*, 63(4), 40–45.

Fedynich, L. V., Bradley, K. S., & Bradley, J. (2015). Graduate students' perceptions of online learning. *Research in Higher Education Journal*, 27, 1–13.

Gherhes, V., Simon, S., & Para, I. (2021). Analysing students' reasons for keeping their webcams on or off during online classes. *Sustainability*, 13(6), 3203. <https://doi.org/10.3390/su13063203>

Gray, J. A., & DiLoreto, M. (2016). The effects of student engagement, student satisfaction, and perceived learning in online learning environments. *International Journal of Educational Leadership Preparation*, 11(1).

Hodges, C., Moore, S., Lockee, B., Trust, T., & Bond, A. (2020). The difference between emergency remote teaching and online learning. *EDUCAUSE Review*.

Ikhsan, R. B., Saraswati, L. A., Muchardie, B. G., & Susilo, A. (2019). *The determinants of students' perceived learning outcomes and satisfaction in BINUS online learning*. 5th International Conference on New Media Studies (9–11 Oct. 2019). <https://doi.org/10.1109/CONMEDIA46929.2019.8981813>

Ionescu, C. A., Paschia, L., Gudanescu Nicolau, N. L., Stanescu, S. G., Neacsu Stancescu, V. M., Coman, M. D., & Uzlaui, M. C. (2020). Sustainability analysis of the e-Learning education system during the pandemic period – COVID-19 in Romania. *Sustainability*, 12(21), 9030. <https://doi.org/10.3390/su12219030>

Jandrić, P., Hayes, D., Truelove, I., Levinson, P., Mayo, P., Ryberg, T., Monzó, L. D., Allen, Q., Stewart, P. A., Carr, P. R., Jackson, L., Bridges, S., Escaño, C., Grauslund, D., Mañero, J., Lukoko, H. O., Bryant, P., Fuentes-Martinez, A., Gibbons, A.,... Arndt, S. (2020). *Teaching in the age of COVID-19. Postdigital Science and Education*, 2, 1069–1230. <https://doi.org/10.1007/s42438-020-00169-6>

Khachfe, H. H., Chahrour, M., Sammouri, J., Salhab, H., Makki, B. E., & Fares, M. (2020). An epidemiological study on COVID-19: A rapidly spreading disease. *Cureus*, 12(3), e7313. doi:10.7759/cureus.7313 <https://doi.org/10.7759/cureus.7313>

Kline, R. B. (2016). *Principles and practice of structural equation modeling*, 4th ed. The Guilford Press.

Lassoued, Z., Alhendawi, M., & Bashitialshaaer, R. (2020). An exploratory study of the obstacles for achieving quality in distance learning during the COVID-19 pandemic. *Education Sciences*, 10(9), 232. <https://doi.org/10.3390/educsci10090232>

Lederman, D. (2020, March 18). Will shift to remote teaching be boon or bane for inline learning? *Inside Higher Ed*. <https://www.insidehighered.com/digital-learning/article/2020/03/18/most-teaching-going-remote-will-help-or-hurt-online-learning>

Marks, R. B., Sibley, S. D., & Arbaugh, J. B. (2005). A structural equation model of predictors for effective online learning. *Journal of Management Education*, 29(4), 531–563. <https://doi.org/10.1177/1052562904271199>

Martinez, J. (2020, June 22). *Take this pandemic moment to improve education*. EduSource.

Means, B., Bakia, M., & Murphy, R. (2014). *Learning online: What research tells us about whether, when and how*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203095959>

Ministarstvo znanosti i obrazovanja (Ministry of Science and Education) (2020, March 13). *Dodatne upute vezano uz obustavu nastave na visokim učilištima (Additional instructions regarding the suspension of classes at universities)*. Ministarstvo znanosti i obrazovanja. <https://mzo.gov.hr/vijesti/akademski-godina-2019-2020-visoko-obrazovanje/3941>

Mishra, L., Gupta, T., & Abha, S. (2020). Online teaching-learning in higher education during the lockdown period of the COVID-19 pandemic. *International Journal of Educational Research Open*, 1, 100012. <https://doi.org/10.1016/j.ijedro.2020.100012>

Murphy, M. P. A. (2020). COVID-19 and emergency eLearning: Consequences of the securitization of higher education for post-pandemic pedagogy. *Contemporary Security Policy*, 41(3), 492–505. <https://doi.org/10.1080/13523260.2020.1761749>

Nikolić, N., & Milojević, Z. (2020). *Trenutno stanje u onlajn nastavi u Srbiji i regionu – Izveštaj (Current situation in online teaching in Serbia and the region – Report)*. Obrazovno kreativni centar, Bor. <https://okc.rs/wp-content/uploads/2020/06/Istra%C5%BEivanje-Stanje-u-onlajn-nastavi-u-Srbiji.pdf>

Nycz, M., & Cohen, E. B. (2007). The basics for understanding e-learning. In N. A. Buzzetto-More (Ed.), *In principles of effective online teaching* (pp. 1–17). Informing science press, Santa Rosa, CA, USA.

Obrad, C. (2020). Constraints and consequences of online teaching. *Sustainability*, 12(17), 6982. <https://doi.org/10.3390/su12176982>

Petchamé, J., Iriondo, I., Villegas, E., Riu, D., & Fonseca, D. (2021). Comparing face-to-face, emergency remote teaching and smart classroom: A qualitative exploratory research based on students' experience during the COVID-19 pandemic. *Sustainability*, 13(12), 6625. <https://doi.org/10.3390/su13126625>

- Peters, M. A., Wang, H., Ogunniran, M. O., Huang, Y., Green, B., Chunga, J. O., Quainoo, E. A., Ren, Z., Hollings, S., Mou, C., Khomera, S. W., Zhang, M., Zhou, S., Laimeche, A., Zheng, W., Xu, R., Jackson, L., & Hayes, S. (2020). China's internationalized higher education during COVID-19: Collective student autoethnography. *Postdigital Science and Education*, 2(3), 968–988. <https://doi.org/10.1007/s42438-020-00128-1>
- Richardson, J., & Swan, K. (2003). Examining social presence in online courses in relation to students' perceived learning and satisfaction. *JALN*, 7(1), 68–88. <https://doi.org/10.24059/olj.v7i1.1864>
- Sadeghi, M. A. (2019). Shift from classroom to distance learning: Advantages and limitations. *International Journal of Research in English Education*, 4(1), 80–88. <https://doi.org/10.29252/ijree.4.1.80>
- Sadiku, M. N. O., Adebo, P. O., & Musa, S. M. (2018). Online teaching and learning. *International Journals of Advanced Research in Computer Science and Software Engineering*, 8(2), 73–75. <https://doi.org/10.23956/ijarcsse.v8i2.549>
- Soffer, T., & Nachmias, R. (2018). Effectiveness of learning in online academic courses compared with face-to-face courses in higher education. *Journal of Computer Assisted Learning*, 34(5), 534–543. <https://doi.org/10.1111/jcal.12258>
- Tagoe, M. (2012). Students' perceptions on incorporating e-learning into teaching and learning at the University of Ghana. *International Journal of Education and Development Using Information and Communication Technology*, 8(1), 91–103.
- Thoms, J. J. (2014). Analyzing linguistics outcomes of second language learners: Hybrid versus traditional course contexts. In F. Rubio & J. J. Thoms (Eds.), *Hybrid language learning and teaching: Exploring theoretical, pedagogical and curricular issues* (pp. 177–195). Cengage/Heinle.
- Thoms, J. J. (2020). Re-envisioning L2 hybrid and online courses as digital open learning and teaching environments: Responding to a changing world. *Second Language Research & Practice*, 1, 86–98
- Tratnik, A., Urh, M., & Jereb, E. (2019). Student satisfaction with an online and a face-to-face Business English course in a higher education context. *Innovations in Education and Teaching International*, 56(1), 36–45. <https://doi.org/10.1080/14703297.2017.1374875>

Studentska percepcija nastave na daljinu i nastave licem u lice

Nikolina PLEŠA PULJIĆ, Damir RIBIĆ
Odjel za ekonomiju, Veleučilište u Virovitici, Virovitica, Hrvatska

Nakon više od godinu dana obrazovanja na daljinu u Republici Hrvatskoj, koje je uzrokovano COVID-19 pandemijom, nužno je ustanoviti učinkovitost ovoga tipa nastave te je usporediti s učinkovitosti nastave licem u lice. Stoga je cilj istraživanja bio utvrditi razliku između studentske

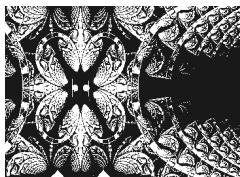
percipirane kvalitete nastave na daljinu i nastave licem u lice. Empirijsko istraživanje otkriva koji oblik nastave studenti u cijelosti percipiraju kao kvalitetniji oblik i kakva je njihova percepcija po pojedinim segmentima (predavanja, seminari, kolokviji, usmeni/pismeni ispiti) tih dvaju oblika. Empirijsko istraživanje ima cilj istražiti percipiraju li studenti nastavu na daljinu kvalitetnijom u odnosu na nastavu licem u lice i koje elemente nastavnoga procesa percipiraju kvalitetnijima.

Istraživanje je provedeno anketnim upitnikom na uzorku od 172 ispitanika. Za obradbu rezultata istraživanja uzete su statističke metode deskriptivne statistike, Kolmogorov-Smirnov test, Pearsonov koeficijent korelacije i t-test. Rezultati pokazuju da postoji statistički značajna razlika u percepciji kvalitete nastave. Za uopćavanje podataka na razini države ili na globalnoj razini treba obuhvatiti i druge visokoškolske institucije. Okolnosti uzrokovane pandemijom u posljednjih godinu dana pridonijele su novim oblicima obrazovanja koji se do sada nisu primjenjivali, stoga su donesene preporuke za unaprjeđenje nastavnoga procesa u nastavi na daljinu kojima se ona može unaprijediti tijekom COVID-19 krize ili drugih sličnih kriza.

Ključne riječi: nastava na daljinu, nastava licem u lice, kvaliteta nastavnoga procesa, studenti, COVID-19

Međunarodna licenca / International License:
Imenovanje-Nekomercijalno / Attribution-NonCommercial

<https://doi.org/10.5559/di.32.3.08>

REPREZENTACIJE ODNOSA OBITELJI I OSNOVNE ŠKOLE U NACIONALNIM DOKUMENTIMA, ZAKONIMA I PODZAKONSKIM AKTIMA

Barbara KUŠEVIĆ
Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu,
Zagreb, Hrvatska

UDK: 373.3.014(497.5)
373.3.064.1(497.5)

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 5. listopada 2022.

Cilj je ovoga istraživanja opisati kako su u nacionalnim dokumentima, zakonima i podzakonskim aktima koji ustrojavaju sektor osnovnoga školstva predstavljeni odnosi obitelji i škole. Istraživanje se temelji na kvalitativnoj istraživačkoj paradigmi i postupku analize dokumentacije. Na korpusu od 17 dokumenata, zakona i podzakonskih akata relevantnih za osnovnoškolsko obrazovanje u Republici Hrvatskoj provedena je refleksivna tematska analiza, koja je rezultirala četirima osnovnim reprezentacijama odnosa obitelji i škole, smještenima u kontekst humanističkoga, legalističkoga, proceduralističkoga i pokroviteljskoga konstruiranja njihova odnosa. Daljnjom su analizom uočeni primjeri intradokumentne inkongruentnosti generiranih reprezentacija odnosa obitelji i škole, kao i otklon pojedinih reprezentacija od recentnih spoznaja o optimalnome pozicioniranju odnosa obitelji i škole. Zaključak raspravlja o praktičnim implikacijama nalaza i upućuje na potentne smjerove empirijskoga pristupanja opisanoj problematici.

Ključne riječi: uloga roditelja u obrazovanju, obrazovna politika, analiza kurikuluma, refleksivna tematska analiza

Barbara Kušević, Odsjek za pedagogiju,
Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Ivana Lučića 3,
10000 Zagreb, Hrvatska.
E-mail: bkusevic@ffzg.unizg.hr

Odnos obitelji i škole i uloge koje roditelji mogu imati u djetetovu obrazovanju predmetom su raznih konceptualizacija i empirijski utemeljenih sistematizacija. Na tek neke selektirane pionirske priloge, poput tipova roditeljske uključenosti u djetetovo obrazovanje koje je artikulirala Epstein (1992), objašnjenja mehanizama djelatnih u roditeljskome konstruiranju vlastite uloge u obrazovanju djeteta koje su opisali Hoover-Dempsey i Sandler (1995) ili Morganove (1993, prema Hornby, 2000) klasifikacije osam tipova roditeljskih uloga u školi, nastavljaju se novija istraživanja: pišući o načinima na koje roditelji mogu izraziti svoje nezadovoljstvo radom škole, na temelju Hirschmanovih (1970, 1992, prema Smith i Rowland, 2014) strategija izlaza, prakticiranja svoga glasa i odanosti, Smith i Rowland (2014) artikuliraju dva osnovna modela roditeljskoga glasa, tangencijalni i infuzijski; na sličnome tragu (strategija roditeljskoga otpora) Gofen i Blomqvist (2014) iz literature deriviraju dvije paradigme odnosa roditelja i ustanove: roditelji kao partneri koji sukonstruiraju djetetovo obrazovanje i roditelji kao korisnici na obrazovnome tržištu. Neke su klasifikacije¹ nastale na temelju analize načina na koje obrazovnopolitički dokumenti prikazuju roditelje u odnosu s odgojno-obrazovnom ustanovom: u kontekstu ranoga i predškolskoga odgoja Janssen i Vandenbroeck (2018) na temelju analize 13 kurikuluma iz raznih pedagoških tradicija distingviraju tri osnovne perspektive roditeljske uključenosti: onu koja nalikuje uključenosti u školu, onu koja se temelji na pravima i ambivalentnu perspektivu; sličnu, u irskim obrazovnopolitičkim dokumentima utemeljenu, analizu položaja roditelja spram odgojno-obrazovne ustanove donosi Bennett (2015), razlikujući tradicionalne, menadžerske i demokratske konstrukcije odnosa roditelja i nastavnika, s dominacijom tradicionalnih diskursa na razini škola, demokratskih na nacionalnoj i menadžerskih na nadnacionalnoj razini.²

Potonje istraživanje nudi za ovaj rad značajno pitanje stvarnoga dometa ustrojavanja odgojno-obrazovne prakse raznim kurikulumskim i legislativnim aktima na nacionalnoj razini, odnosno mjere u kojoj u dokumentima najviših razina (primjerice, nacionalnim okvirima kurikuluma ili zakonima) oblikovane prirode odnosa roditelja i odgojno-obrazovnih djelatnika (ne) bivaju translahirane u dokumente niže razine i u življenju pedagošku svakodnevicu, a s time direktno povezano pitanje (in)kongruentnosti diskursa koji se rabe na raznim razinama. Način artikulacije toga pitanja prejedicira smjer kazualnosti, pripisujući obrazovnopolitičkim dokumentima snagu *konstrukcije odgojno-obrazovne zbilje*.³ Ta je njihova uloga u

radovima, mahom oslonjenima na Foucaulta, opsežno problematizirana: tako Bennett (2015, str. 82) piše o "konstruktivnoj prirodi diskursā", koji oblikuju svijest subjekata, na kojoj se pak temelje njihove akcije (Jäger i Maier, 2009, prema Bennett, 2015), dok Peressini (1998), baveći se dokumentima koji ustrojavaju poziciju roditelja u procesu reforme nastave matematike, dokumente vidi kao fukoovski *režim istine*, na temelju kojega "mnogi nastavnici percipiraju roditelje točno onako kako su roditelji opisani u literaturi o reformi matematičkoga obrazovanja (...) (Peressini, 1995/1996a). Kao rezultat toga, portret roditelja u literaturi o reformi matematike postaje stvarnost kada nastavnici matematike usvoje perspektivu spram roditelja koju nudi reformska literatura i rabe te dokumente u svojim nastojanjima obogaćivanja kurikuluma, instrukcije i evaluacije u matematici" (Peressini, 1998, str. 574). Međutim, zanimljivo za promišljanje o "pravocrtosti" *nacionalni dokumenti – školski dokumenti – pedagoška svakodnevnica* transfera, Pužićeva (2015) analiza pokazala je da se domaći nadređeni kurikulumi *ne preslikavaju vjerno* na niže razine: relevantno za temu, pokazalo se da kurikulumi četiriju od 11 analiziranih osnovnih škola ne adresiraju suradničke odnose s roditeljima i lokalnom zajednicom, zastupljene u nadređenim dokumentima, pri čemu autor napominje da je način na koji škole odabiru što će staviti u školski kurikulum netransparentan i nedostatno utemeljen u analizi postojećega stanja (Pužić, 2015), što implicira razne razine (ne)produktivnosti upotrebe prostora kurikulumske autonomije škola, inače sve šireg u europskome obrazovnom prostoru (Baranović, 2015). S druge strane, na kompleksnost procesa preslikavanja nadređenih dokumenata u *konkretno pedagoško djelovanje* upućuje istraživanje koje je proučavalo diskrecijske prakse nastavnika, pedagoga i patronažnih sestara u Danskoj, koji uslijed snažnih inicijativa odozgo za preventivnim radom s djecom i obiteljima djeluju u nedovoljno definiranome kontekstu, uslijed čega "sebe ne vide kao "sljedbenike pravila"" (državne službenike), nego više kao "djelatnike na odnosima", zbog čega su njihove prakse nerijetko zasnovane na intuiciji i vlastitoj prosudbi (Harrits i Møller, 2014, str. 25), što upućuje na to da prostor autonomije institucije i stručnjaka može biti iskorišten i kao *korektivni mehanizam* neadekvatnoj nadređenoj dokumentaciji, pokazujući stoga i da optimalan transfer nadređenoga okvira u određeni mikrokontekst ne može biti akontekstualno interpretiran. Da upravo neuvažavanje nadređene dokumentacije može biti pedagoški opravdan odabir tvrdi Lewis (2021): analizirajući prikaze djece rane dobi u obrazovnopoličkim dokumentima, autorica je detektirala na razvojnoj psi-

hologiji utemeljenu reprezentaciju djeteta, koje se uniformno treba razvijati na predvidljiv način; smatrajući da je takva konstrukcija djeteta inkompatibilna s kvalitetnom praksom ranoga i predškolskoga odgoja i obrazovanja, na Foucaultovu (1988, prema Lewis, 2021) tragu drži da stručnjaci mogu odbiti primijeniti takvo viđenje djeteta u svoju praksu.

U ovome se radu fokusiramo na inter- i intradokumentnu kongruentnost reprezentacija odnosa obitelji i osnovne škole. Iako su kurikulumski dokumenti *okvir* koji se prilagođuje potrebama i mogućnostima konteksta, poželjno je da taj nacionalni okvir bude epistemološki, terminološki i sadržajno kongruentan, kako ne bi odašiljao međusobno nesumjerljive poruke i na taj način producirao probleme u situaciji gdje treba služiti kao svojevrsan vodič za njihovu prevenciju. Primjerice, analiza Bučević i Somolanji Tokić (2021) pokazala je da dokumenti relevantni za sustav ranoga i predškolskoga odgoja i obrazovanja u Hrvatskoj šalju različite slike o djetetu. Za razliku pak od kurikulumske otvorenosti, zakoni i podzakonski akti pravno su obvezujući, pri čemu bi njihova potencijalna neusuglašenost na razini pedagoških reprezentacija i očekivanja mogla otvoriti pitanje čime se praktičari u svome radu trebaju voditi. Nastavljajući se na napisano, a uzimajući u obzir da ne postoje analize odnosa obitelji i škole u nacionalnim dokumentima, zakonima i podzakonskim aktima koji ustrojavaju sektor osnovnoga školstva, uz pretpostavku da opisani dokumenti imaju u najmanjoj mjeri deklarativnu, u najvećoj obvezujuću snagu, a potencijalno i snagu konstrukcije pedagoške zbilje, *cilj je ovoga istraživanja opisati kako su u nacionalnim dokumentima, zakonima i podzakonskim aktima koji ustrojavaju sektor osnovnoga školstva reprezentirani odnosi obitelji i škole*. Osnovni cilj razlaže se na tri istraživačka pitanja koja će voditi daljnju analizu:

1. Koje sve reprezentacije odnosa obitelji i škole mogu tematskom analizom relevantnih dokumenata, zakona i podzakonskih akata biti generirane?⁴
2. Postoje li *unutar* pojedinih dokumenata, zakona i podzakonskih akata primjeri (*intradokumentne*) inkongruentnosti reprezentacija odnosa obitelji i škole?
3. U kojoj su mjeri generirane reprezentacije odnosa obitelji i škole bliske recentnim pedagojskim spoznajama o optimalnim odnosima obitelji i škole?

METODOLOGIJA

Istraživanje se temelji na kvalitativnoj istraživačkoj paradigmi i postupku analize dokumentacije. Usmjeravajući se na period osnovnoškolskoga obrazovanja, selekciji korpusa slijedilo je ono što sama nadležna institucija, Ministarstvo zna-

nosti i obrazovanja, ističe kao relevantan okvir za osnovne škole:⁵ riječ je o *Ustavu Republike Hrvatske, Zakonu o odgoju i obrazovanju u osnovnoj i srednjoj školi* kao temeljnome dokumentu, 19 pratećih zakona, 29 pravilnika, 23 odluke, 4 protokola, 3 uredbe, jednome akcijskom planu i 6 dokumenata klasificiranih kao "ostalo" – sveukupno, dakle, 87 dokumenata,⁶ kojima su pridružena tri prijedloga kurikuluma nakon javne rasprave dostupna na stranici Ministarstva,⁷ relevantna za osnovno školovanje: *Okvir nacionalnoga kurikuluma, Nacionalni kurikulum za osnovnoškolski odgoj i obrazovanje i Nacionalni kurikulum za umjetničko obrazovanje*. S obzirom na to da se nije moglo očekivati da će neki dokumenti uopće spominjati odnos obitelji i škole (primjerice, *Pravilnik o Registru Hrvatskog kvalifikacijskog okvira* ili *Uredba o tarifi upravnih pristojbi*), konačan korpus napravljen je tako da su svi dokumenti (početna verzija, a ako je u njoj detektirana ključna riječ, onda i sve dopune i izmjene) pregledani pomoću tražilice, odnosno upotrebe ključnih riječi *obitelj*, *roditelj*, *skrbnik*, *posvojitelj*, *otac* i *majka* te u daljnju fazu uključeni oni koji se referiraju na odnos obitelji i škole (što znači da su ispušteni dokumenti u kojima se navedene ključne riječi spominju nevezano za temu rada; primjerice, kod spominjanja zabrane diskriminacije na temelju obiteljskoga statusa, kod spominjanja rada liječnika obiteljske medicine i sl.). Ova selekcija iz daljnje je analize, nakon dodatne kontrole prema ključnim riječima, eliminirala ukupno 47 dokumenata. U sljedećemu su koraku ispušteni kurikulumi/programi pojedinačnih predmeta, računajući na njihov partikularni doseg, što je značilo eliminaciju još 15 dokumenata,⁸ nakon čega se pristupilo familijarizaciji s podacima i inicijalnome kodiranju preostalih 28 dokumenata, koji su pokazali da dokumenti usmjereni na prevenciju nasilja i zlostavljanja, kao i reagiranja na njih, nerijetko rabe deficitni pogled na obitelj (determiniran samom tematikom). Kako bi njihovo uključivanje moglo dati sliku koja neadekvatno reflektira opći korpus, iz analize je isključeno tih dodatnih 5 dokumenata; uz tu se intenciju isključilo one koji se odnose na učenike koji se školuju u inozemstvu, ne znaju hrvatski jezik, imaju poteškoća u razvoju ili su daroviti (ukupno 5 dokumenata), a konačno i dokument koji prethodi početku djetetova školovanja (*Pravilnik o postupku utvrđivanja psihofizičkog stanja djeteta, učenika te sastavu stručnih povjerenstava*). Time je uspostavljen korpus od 17 dokumenata.⁹

Na uspostavljenome je korpusu napravljena reflektivna tematska analiza (Braun i Clarke, 2006, 2022), postupak uglavnom primijenjen na podacima prikupljenima sa sudionicima istraživanja (primjerice, na transkriptima intervjua), no primjeren i za ovo istraživanje¹⁰ – ne znajući koliko se bogate refe-

rence na odnos obitelji i škole u korpusu dokumentacije mogu očekivati niti na koji će način te reference korespondirati s postavljenim istraživačkim pitanjima, induktivna refleksivna tematska analiza činila se primjerenom zbog usmjerenosti na kontekstualnu utemeljenost istraživačevih odluka (Braun i sur., 2022). Analiza je napravljena u fazama, koje autorice opisuju u nizu izvora: 1. *familijarizacija s podacima*, koja se odvijala pretragom po ključnim riječima i označavanjem cjelina (odlomak/članak kao jedinica analize) u koje je ključna riječ u dokumentu smještena, a u drugome koraku iščitavanjem označenih dijelova u cjelini, popraćeno oblikovanjem refleksivnih bilješki; 2. induktivno *kodiranje*, usmjereno na zahvaćanje značenjskih cjelina relevantnih za istraživačka pitanja (Braun i Clarke, 2022), a rađeno u tri faze (prve pomoću bilježenja kodova unutar cjelovitoga dokumenta, a u drugoj i trećoj fazi pomoću *Taguette* softvera za analizu kvalitativnih podataka) uspostavljanjem i semantičkih i latentnih kodova (Braun i Clarke, 2006), pri čemu se nastojanjem zahvaćanja ideja koje stoje iza napisanoga tematska analiza približava analizi diskursa (v. Braun i Clarke, 2006); ovo je, prema preporukama autorica, činjeno u fazama kodiranja i rekodiranja, i to obrnutim slijedom iščitavanja korpusa, nastojeći uspostaviti sve rafiniranije kodove, a imajući na umu da su kodovi koji se javljaju samo jednom ili nebrojeno puta vjerojatno neadekvatne razine specifičnosti (Braun i Clarke, 2022); 3. *generiranje inicijalnih*¹¹ *tema*, faza uspostavljanja "tema kandidata", u kojoj se nastojalo ne "iznova otkriti" već poznate konceptualizacije odnosa obitelji i škole; u ovoj su fazi uočene manjkavosti određenih kodova, koji su stoga redefinirani; 4. *razvijanje i revidiranje*¹² *tema*, u kojoj se vraćanjem na čitav korpus nastojalo izbjeći nedovoljno koherentne ili suviše preklapajuće teme (Braun i Clarke, 2006), kao i da teme budu "sažeci" koji tek prepričavaju kodove (Braun i sur., 2022); u ovoj je fazi uočeno da prva tema nedostatno adresira cilj istraživanja, ispuštajući iz fokusa odnos obitelji i škole, dok druge dvije teme u sebi sadrže polaritete, zbog kojih ne bi bilo moguće odgovoriti na postavljena istraživačka pitanja; 5. *rafiniranje, definiranje i imenovanje tema*, tijekom koje su uspostavljene teme predstavljene u *Rezultati*, a potom rafinirane u *Raspravi*, a koje omogućavaju odgovaranje na postavljena istraživačka pitanja (Braun i Clarke, 2022); 6. *pisanje izvješća*, pri čemu se izbjegavalo hiperpredstavljanje dijelova korpusa (Braun i Clarke, 2022).

REZULTATI

Opisanom procedurom generirane su četiri osnovne reprezentacije odnosa obitelji i škole (Tablica 1) u analiziranim dokumentima, zakonima i podzakonskim aktima (*prvo istraživačko pitanje*).

Tema	Definicija teme	Kodovi
<i>Obrazujmo se zajedno!</i> Humanistička paradigma	Odnos obitelji i škole usmjeren je na djetetovu dobrobit, na koju holistički utječu svi bitni akteri iz djetetova okruženja, zbog čega je nužno njihovo sinergijsko djelovanje, prožeto različitim mogućnostima obrazovanja i aktiviteta svih subjekata toga procesa. Simbol ove paradigme je <i>škola naklonjena i otvorena obitelji</i> .	Važnost suradnje s roditeljima Roditelj kao podrška učeniku i školi Škola kao izvoršte zajedničkoga učenja i inicijative
<i>Poštujemo roditeljska prava (i bojmo ih se)!</i> Legalistička paradigma	Odnos obitelji i škole obilježen je pravima roditelja kao djetetovih prvih odgajatelja, s jedne strane, koja im omogućavaju različite opcije interveniranja u pedagoške procese u školi, i profesionalnom obvezom suradnje odgojno-obrazovnih djelatnika s roditeljima, s druge strane, također deriviranom iz roditeljskih prava. Simbol ove paradigme je <i>institut roditeljskoga prigovora</i> .	Prava roditelja Roditelj kao informirana strana Roditelj kao korektiv radu stručnjaka Suradnja kao profesionalna obveza stručnjaka
<i>Poslujmo po procedurama!</i> Formalistička paradigma	Odnos obitelji i škole tehnokratski je prožet brojnim detaljno opisanim procedurama, u kojima roditelj daje svoj pristanak ili veto na različite aktivnosti koje škola poduzima. Simbol ove paradigme je <i>pisana suglasnost roditelja</i> .	Roditelj daje suglasnost Roditelj financira Roditelj odlučuje u ime djeteta Roditelj opravdava izostanke (Poneki) roditelj ima politički utjecaj <i>Nazočnost u fokusu</i>
<i>Pomozimo im roditeljevati!</i> Pokroviteljska paradigma	Odnos obitelji i škole obilježen je obvezama roditelja, na čije neispunjavanje škola treba promptno reagirati, ali još više, preventivno uočavati obitelji koje bi mogle zatrebati pomoć u podupiranju djetetova obrazovanja. Simbol ove paradigme je <i>savjetodavni rad s roditeljima</i> .	Obveze roditelja Potrebe roditelja sekundarne Roditelj treba <i>razumjeti</i> školske procedure Savjetodavna pomoć roditelju "Obiteljske okolnosti" Sankcije roditelju

● TABLICA 1
Osnovne
reprezentacije odnosa
obitelji i škole u ana-
liziranim dokumenti-
ma, zakonima i
podzakonskim aktima

Temi *Obrazujmo se zajedno!* centralni organizirajući koncept predstavlja *humanistička paradigma*, odnosno vizija obrazovanja kao procesa kontinuiranoga napredovanja svih subjekata, iterativno upućenih jedni na druge. U toj je temi odnos obitelji i škole usmjeren na djetetovu dobrobit, na koju holistički utječu svi bitni akteri iz djetetova okruženja, zbog čega je nužno njihovo sinergijsko djelovanje. Takva škola prepoznaje važnost suradnje s roditeljima, kojoj ne pristupa kao zakonski definiranoj obvezi odgojno-obrazovnoga djelatnika, nego kao procesu legitimiranome djetetovom dobiti:

Za optimalni razvoj i napredak djeteta i mlade osobe ključna je podrška, uključenost te suradnja s roditeljima. Učitelji i roditelji trebaju zajedno dijeliti društvenu odgovornost za optimalni razvoj i napredak djeteta i mlade osobe.

(*Nacionalni kurikulum za umjetničko obrazovanje*, cjelina *Individualizacija i izbor*),

pri čemu su roditelji ponekad prepoznati kao primarni, a ponekad kao sekundarni izvor podrške učeniku i školi:

Pri planiranju budućih ciljeva i nastavka obrazovanja oslanjaju se na svoja znanja, iskustva i vrijednosti te donose utemeljene odluke uz pomoć i podršku roditelja te

učitelja i drugih stručnjaka. (*Nacionalni kurikulum za osnovnoškolski odgoj i obrazovanje, cjelina Osobni i socijalni razvoj*)

Unutar ove teme javljaju se prikazi škole kao ustanove koja je otvorena ne samo učenicima i svojim djelatnicima nego i roditeljima i lokalnoj zajednici te nastoji biti uronjena u kontekst u kojemu djeluje (npr. *Državni pedagoški standard osnovnoškolskog sustava*, čl. 43), pri čemu se u dokumentima prepoznaje mogućnost roditeljske inicijative u planiranju i realizaciji kurikuluma škole. Primjerice, *Nacionalni kurikulum za osnovnoškolski odgoj i obrazovanje* predviđa mogućnost da se u vođenje izvannastavnih aktivnosti i izbornih predmeta u suradnji s učiteljem uključi i roditelj (cjelina 6.3.), za kojega predviđa pomagačku ulogu učiteljima u ostvarivanju učenikovih potencijala na temelju svojih kompetencija; kod nekih se tema (primjerice, zdravstvenoga odgoja ili razvoja prometne kulture) roditelji vide kao saveznici učitelja (*Nastavni plan i program za osnovnu školu*). Dokumenti ponekad ekspliciraju i konkretne mogućnosti roditeljske inicijative, pa tako roditelji mogu predlagati izvanučioničku nastavu (*Pravilnik o izvođenju izleta, ekskurzija i drugih odgojno-obrazovnih aktivnosti izvan škole*) ili za nju prikupljati ponude (*Pravilnik o izmjenama i dopunama Pravilnika o izvođenju izleta, ekskurzija i drugih odgojno-obrazovnih aktivnosti izvan škole*). Osim što mogu preuzeti kurikularnu inicijativu, roditelji u ovako prezentiranoj školi mogu biti i učenici, pri čemu ta njihova uloga nije opisana na sanirajući način, nego su roditelji jedan od subjekata u školi usmjerenoj na obrazovanje kao proces, koji je, iz pedagogijske perspektive, po svojoj biti cjeloživotan:

Program rada školske knjižnice može biti namijenjen učenicima, učiteljima, roditeljima ili svim korisnicima zajedno, a razlikuje se u zadaćama i ciljevima. (*Nastavni plan i program za osnovnu i srednju školu, cjelina Školska knjižnica*)

Njihova je važnost opisana i u portretiranju adekvatnoga vrednovanja učenikovih dostignuća, gdje primjerice *Okvir nacionalnoga kurikuluma* (cjelina *Sustav nacionalnih kurikularnih dokumenata*) ističe da "[d]jeci i mladim osobama, roditeljima, odgojno-obrazovnim radnicima kurikularni dokumenti jasno ukazuju na odgojno-obrazovna očekivanja i ishode koja postavljamo pred djecu i mlade osobe", iako je, doduše, upravo kod vrednovanja uočljiv svojevrstan most prema kasnije opisanoj pokroviteljskoj paradigmi, gdje se vrednovanje opisuje kao proces koji treba oblikovati tako da "učenici i roditelji/skrbnici razumiju potrebu odgojno-obrazovnoga interveniranja i način daljnjega razvoja i poboljšanja" (*Nastavni plan i program za osnovnu školu, cjelina Temeljne odrednice odgojno-obrazovnoga i nastavnog rada prema HNOS-u*).

Temu *Poštujemo roditeljska prava (i bojmo ih se)!* centralni organizirajući koncept predstavlja *legalistička paradigma*, odnosno snažan naglasak na zakonima i pravima roditelja, koje u odnosu obitelji i škole treba poštivati, a zbog čijega nepoštivanja škola može biti prozvana, zbog čega se simbolom ove paradigme može držati *institut roditeljskoga prigovora*. Roditelji imaju u djetetovu obrazovanju niz različitim dokumentima definiranih prava: pravo poznavanja elemenata i postupaka vrednovanja za svaki predmet, uvida u radove i ocjene djeteta, pravo na individualne informativne razgovore s predmetnim nastavnikom (*Pravilnik o načinima, postupcima i elementima vrednovanja učenika u osnovnoj i srednjoj školi*), pravo biti redovito obaviješteni o dostignućima učenika (*Zakon o odgoju i obrazovanju u osnovnoj i srednjoj školi*) ili pravo upisa djeteta (ako to mogućnosti škole dopuštaju) u školu kojoj po upisnome području ne pripada (*Državni pedagoški standard osnovnoškolskog sustava*). Iz tih je prava derivirano dvoje: prvo, dužnosti odgojno-obrazovnih djelatnika – primjerice, razrednika, koji

je dužan jednom tjedno organizirati individualni informativni razgovor za roditelje (*Pravilnik o načinima, postupcima i elementima vrednovanja učenika u osnovnoj i srednjoj školi*, čl. 15)

ili ravnatelja, koji

je dužan razmotriti svaku pisanu predstavku roditelja ili vijeća roditelja koja se odnosi na načine i postupke vrednovanja učenika i pisano odgovoriti najkasnije u roku od 15 dana od dana zaprimanja predstave (*Pravilnik o načinima, postupcima i elementima vrednovanja učenika u osnovnoj i srednjoj školi*, čl. 16),

i drugo, mogućnost roditeljske intervencije u pedagoške procese u školi, čime njihova uloga postaje korektivno-nadgledajuća, gdje roditelj može:

izvijestiti ravnatelja ako mu razrednik ili predmetni učitelj/nastavnik odbija dati pravodobne i potrebne obavijesti o uspjehu njegova djeteta (*Pravilnik o načinima, postupcima i elementima vrednovanja učenika u osnovnoj i srednjoj školi*, čl. 14) u roku od dva dana od dana priopćenja ocjene podnijeti zahtjev učiteljskom, odnosno nastavničkom vijeću, radi preispitivanja ocjene (*Zakon o odgoju i obrazovanju u osnovnoj i srednjoj školi*, čl. 76).

Roditeljska prava na naličju imaju roditeljsku odgovornost (problematiziranu kasnije), ali i stručnjakovu profesionalnu obvezu suradnje s roditeljima, propisanu u više analiziranih dokumenata. Interakcijom roditeljskih prava i stručnjakovih odgovornosti, roditelj u ovoj temi biva pozicioniran kao *informatirana strana* (inače dominantan kod u analiziranome korpusu dokumentacije):

Važno je kontinuirano izvješćivanje roditelja o ostvarenom napretku učenika. Izvješćivanje treba biti sveobuhvatno i obuhvatiti osobni i socijalni razvoj učenika (*Nacionalni kurikulum za umjetničko obrazovanje, cjelina Izvješćivanje*).

Na početku svake školske godine razrednik je obavezan na satu razrednika izvijestiti učenike, a na roditeljskome sastanku roditelje/zakonske zastupnike učenika (u daljnjem tekstu: roditelje), o odredbama ovoga pravilnika (*Pravilnik o kriterijima za izricanje pedagoških mjera, čl. 2*).

Školski kurikulum mora biti dostupan svakom roditelju i učeniku u pisanom obliku (*Zakon o odgoju i obrazovanju u osnovnoj i srednjoj školi, čl. 28*).

Nešto drugačije reprezentiranje odnosa obitelji i škole vidi se u temi *Poslušmo po procedurama!*, čiji centralni organizirajući koncept predstavlja *formalistička paradigma* – u prethodnoj temi naglašena vladavina prava i dužnosti ovdje je specifičirana stavljanjem fokusa na procedure koje tu vladavinu prava i dužnosti utjelovljuju. Simbol ove paradigme jest *pisana suglasnost roditelja*, i to za: sudjelovanje djeteta u istraživanju koje se provodi u školi (*Državni pedagoški standard osnovnoškolskog sustava, čl. 45*), realizaciju izvanučioničke nastave (*Pravilnik o izvođenju izleta, ekskurzija i drugih odgojno-obrazovnih aktivnosti izvan škole, čl. 22*), uključivanje učenika u izbornu nastavu i fakultativne predmete, aktivnosti, module, programe i projekte koji nisu obvezni (*Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o odgoju i obrazovanju u osnovnoj i srednjoj školi, čl. 28*) i sl., pri čemu nepribavljanje te pisane suglasnosti biva, primjerice, osnovom za intervenciju prosvjetnoga inspektora (*Zakon o prosvjetnoj inspekciji, čl. 20*). Iz ovih je primjera zanimljivo uočiti da ponekad roditelj odlučuje ne samo *s djetetom* nego i *u ime djeteta*, neovisno o djetetovoj dobi, koja u razdoblju osnovne škole obuhvaća značajan raspon godina – primjerice, osobno pravo žalbe na izrečenu pedagošku mjeru učenik stječe u srednjoj školi (*Zakon o odgoju i obrazovanju u osnovnoj i srednjoj školi, čl. 86*). Osim davanja općenitih suglasnosti, ova je tema zasićena detaljnim opisom procedura vezanih za uloge roditelja kao financijera školskih aktivnosti (npr. *Zakon o odgoju i obrazovanju u osnovnoj i srednjoj školi, čl. 38*), kao i za procedure opravdavanja izostanaka djeteta (*Pravilnik o kriterijima za izricanje pedagoških mjera, Pravilnik o izmjeni Pravilnika o kriterijima za izricanje pedagoških mjera*). Gradiranje uloge roditelja kao onoga koji može imati veto na odvijanje određenih pedagoških procesa u školi kulminira u opisu politički snažne pozicije, doduše samo nekih, roditelja u školi, koji sudjeluju u procesu izbora ravnatelja ili donošenju etičkoga kodeksa i kućnoga reda škole (*Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o odgoju i obrazovanju u osnovnoj i srednjoj školi*). U ovu

je temu smješten i element koji se može držati odrazom pedagoškoga formalizma, a to je snažan naglasak na fizičkoj prisutnosti roditelja u školi: tako se u *Pravilniku o izmjenama i dopunama Pravilnika o tjednim radnim obvezama učitelja i stručnih suradnika u osnovnoj školi* (čl. 4) kao poslovi razrednika navode održavanje informacija, organizacija i vođenje roditeljskih sastanaka i *ostali oblici suradnje s roditeljima* (naglašavanje autorice rada), dok *Pravilnik o pedagoškoj dokumentaciji i evidenciji* na više mjesta nalaže obvezu dokumentiranja upravo nazočnosti na roditeljskim sastancima i individualnim informacijama. Iako je važno da su roditelji prisutni, njihove su moguće potrebe u *Okviru nacionalnoga kurikulumu* ostale "između redaka":

Razvojni su i otvoreni dokumenti koje je moguće promijeniti kao odgovor na potrebe djece i mladih osoba, odgojno-obrazovnih radnika i ustanova te pod utjecajem novih znanstvenih i tehnoloških spoznaja i spoznaja iz odgojno-obrazovne prakse (*Okvir nacionalnoga kurikulumu*, cjelina *Sustav nacionalnih kurikulumskih dokumenata*).

Konačno, temi *Pomozimo im roditeljima*¹³ centralni organizirajući koncept predstavlja *pokroviteljska paradigma*. Demarkirana od prethodne teme naglaskom na roditeljske odgovornosti i obveze, a ne prava, u njoj se odnos obitelji i škole portretira kao školsko motrenje odgojno-obrazovne situacije u školi i obitelji i dvojako djelovanje: preventivno, prema svim obiteljima koje bi mogle zatrebati pomoć u podupiranju djetetova obrazovanja, i reaktivno, na svako roditeljsko neispunjavanje roditeljskih obveza, pri čemu škola biva u poziciji one koja može sankcionirati roditelje. Ipak, kako u dokumentima dominira preventivna komponenta ovoga rada, simbol pokroviteljske paradigme jest *savjetodavni rad s roditeljima*, uglavnom uklopljen u mogućnost savjetodavnoga rada članova stručnoga tima *sa svima*, uključujući i roditelje:

Važnu ulogu u podržavanju cjelovitoga razvoja svih učenika i pružanju savjetodavne pomoći učenicima, učiteljima, roditeljima i svim ostalim sudionicima u odgojno-obrazovnome procesu imaju stručni suradnici škole (*Nacionalni kurikulum za osnovnoškolski odgoj i obrazovanje*, cjelina *Okruganje za učenje i poučavanje*).

no ponekad fokusiran na roditelje, gdje *Pravilnik o tjednim radnim obvezama učitelja i stručnih suradnika u osnovnoj školi* navodi da psiholog *pruža emocionalnu potporu i savjetovanje roditelja* (čl. 22), dok socijalni radnik *savjetuje i pomaže roditeljima u ostvarivanju prava s područja zdravstvene i socijalne skrbi* (čl. 21). Takvo je podupiranje roditelja u skladu sa školom otvorenom obitelji, koja resurse i kompetencije svojih djelatnika stavlja obiteljima na raspolaganje. Intencije postaju otvorenije

kritičkoj prosudbi kada škola, u nastojanju što učinkovitijega preventivnog djelovanja, radi svojevrstan *screening* "rizičnih" obitelji, prikupljajući podatke o tzv. *obiteljskim okolnostima*, pa tako *Pravilnik o tjednim radnim obvezama učitelja i stručnih suradnika u osnovnoj školi* predviđa prikupljanje i analizu podataka o socijalnome statusu obitelji (čl. 21), *Pravilnik o pedagoškoj dokumentaciji i evidenciji te javnim ispravama u školskim ustanovama o zvanju roditelja* (na više mjesta), *Zakon o odgoju i obrazovanju u osnovnoj i srednjoj školi* (čl. 84) predviđa utvrđivanje obiteljskih okolnosti u kojima učenik živi, dok *Nacionalni kurikulum za osnovnoškolski odgoj i obrazovanje* (cjelina *Okruženje za učenje i poučavanje*) adresira neke zahtjevne situacije u kojima je suradnja s roditeljima osobito važna, primjer čega je razvod roditelja. Daljnji razvoj ovoga pristupa predstavlja ekspliciranje načina sankcioniranja roditelja koji ne ispunjavaju svoje obveze (poput obveze upućivanja djeteta u norme društveno prihvatljivoga ponašanja prije školskih izleta, *Pravilnik o izvođenju izleta, ekskurzija i drugih odgojno-obrazovnih aktivnosti izvan škole*, čl. 22 ili brige o tome da učenik redovito izvršava svoje obveze, *Zakon o odgoju i obrazovanju u osnovnoj i srednjoj školi*, čl. 136). Upravo potonji dokument u čl. 136 predviđa sankcije roditeljima, i to u smislu pisanoga poziva na razgovor s razrednikom i stručnim suradnicima škole, obavještanja ureda državne uprave i nadležne ustanove socijalne skrbi ili propisivanja novčane kazne.

RASPRAVA

Kao odgovor na prvo istraživačko pitanje ponuđene su četiri osnovne reprezentacije odnosa obitelji i škole u analiziranim dokumentima, zakonima i podzakonskim aktima. Rezultati ne donose posve novo pozicioniranje odnosa obitelji i škole, što se nije ni moglo očekivati, jer je riječ o dokumentima koji balansiraju između očuvanja odgojno-obrazovne tradicije i odgovaranja na trendove nadnacionalnoga karaktera. U tome su smislu reprezentacije usporedive s već postojećim klasifikacijama. Tako tema *Poslušmo po procedurama!* korespondira s ulogom roditelja kao osobe koja donosi odluke, upravlja i zagovara koju opisuje Epstein (1992), a zajedno s temom *Poštujemo roditeljska prava (i bojmo ih se)!* korespondira s Bennettinom (2015) menadžerskom konstrukcijom odnosa obitelji i škole; Amateina (2009; v. i u Bartulović i Kušević, 2016) sanacijska paradigma korespondira dijelom s temom *Pomozimo ih roditeljevati!*, dok tema *Obrazujmo se zajedno!* u velikoj mjeri, zbog uključenosti roditelja u razne aktivnosti škole, fokusa na djetetovu dobrobit, obostranu inicijativu i ravnopravnost aktera, korespondira s vizijom partnerskoga odnosa obitelji i ustanove (Ljubetić, 2014). U tome je smislu potonja tema najbliža recentnim

pedagogijskim spoznajama o optimalnim odnosima obitelji i škole (*treće istraživačko pitanje*).

Tema *Pomozimo im roditeljevati!* potentna je za raspravu jer upozorava na napetost s kojom se članovi stručnoga tima svakodnevno suočavaju – onu između pravovremenoga prepoznavanja roditeljskoga djelovanja koje nije u interesu djeteta i važnosti komuniciranja vjere u roditeljske kapacitete. U toj je temi naglasak stavljen na motrenje odgojno-obrazovne situacije u školi i obitelji te preventivno i reaktivno djelovanje škole na svako roditeljsko neispunjavanje roditeljskih obveza ili tek njegovu naznaku, sa snažnom dominacijom preventivne komponente, gdje dokumenti kontinuirano ističu dostupnost savjetodavnoga rada u školi. Kako je već istaknuto, podržavanje roditelja u rješavanju problema s kojima se suočavaju bitan je dio profesionalne odgovornosti odgojno-obrazovnih djelatnika; ipak, rasprave je vrijedna preventivna komponenta ovakvoga rada, gdje škola prosuđuje kojim bi to roditeljima, na temelju njihovih različitih markera, posebna podrška *mogla zatrebati*, prikupljanjem podataka o okolnostima u kojima učenik živi, promjenama u bračnome statusu roditelja i sl. U literaturi su opasnosti pridavanja "viška značenja" različitim kontekstualnim čimbenicima određene obitelji i posljedične stereotipizacije, diskriminacije i samoispunjujuća proročanstva teorijski opisane i empirijski potkrijepljene (Kušević, 2017), zbog čega takvo profiliranje obitelji u formalnome okviru treba barem argumentirati, a ne držati samorazumljivim, kao i upozoriti na opasnosti koje takve akcije generiraju. Pritom sitna opservacija može biti zanimljivom, a to je dokumentno potvrđivanje zvanja roditelja kao relevantnoga podatka za suradnju s njima: *Pravilnik o pedagoškoj dokumentaciji i evidenciji te javnim ispravama u školskim ustanovama* predviđa prikupljanje podataka o zvanju roditelja, čime dokument barem na simboličkoj razini legitimira različito pozicioniranje stručnjaka u suradnji s obzirom na obrazovanje (i zaposlenje) roditelja, što je fenomen empirijski ekstenzivno dokumentiran serijom istraživanja koja su godinama provodile, primjerice, Anette Lareau, Gill Crozier i Carol Vincent. Osim navedenoga, ova je tema zasićena isticanjem potrebe da roditelji *razumiju* pedagoške procese koji se odvijaju u školi, na tragu čega Cowburn (1986, str. 18, prema Vincent i Tomlinson, 1997, str. 366) pomalo ironično zaključuje kako je logika partnerstva s roditeljima dovela do toga da se nekad od škole distancirane roditelje "sada potiče na uključivanje i dolazak u školu ne bi li razumjeli zašto stručnjak ima kontrolu".

Tema *Poštujemo roditeljska prava (i bojmo ih se)!* u odnosu obitelji i škole snažno naglašava *vladavinu prava roditelja* i ob-

veze odgojno-obrazovnih djelatnika, slijedom čega roditelji mogu biti korektivni faktor procesima u odgojno-obrazovnoj ustanovi koje ne drže najboljim interesom djeteta. Uparena s gore predstavljenom slikom, u kojoj škola nadgleda (ne)adekvatno roditeljevanje unutar obiteljskoga doma, utemeljuje odnos koji opisuje Crozier (1998), pišući o dvostranome motrenju obitelji i škole i uzajamnome traženju propusta. Važno je naglasiti da se ovim skretanjem rasprave na takvo pozicioniranje odnosa obitelji i škole *ne želi* učinke denivelacije pozicija moći roditelja i stručnjaka proglasiti štetnima ili tvrditi da je postojanje jasnih okvira djelovanja protivno interesima subjekata procesa, nego istaknuti da, kada su dokumenti koji ustrojavaju rad profesionalaca zasićeni opisima korektivno-motrećih mehanizama, postoji opasnost slanja poruke o *fundirano* *odnosa na toj bazi*, koja može biti toliko snažna da se korektivni mehanizmi ne promatraju kao krajnja instanca, nego kao dio pedagoške svakodnevice, čime dolazimo, na Benthamovu (2014) tragu, do obrazovnoga panoptikuma, u kojemu se svi osjećaju konstantno nadgledano i procjenjivano, čak i onda kada to nisu. Pišući o menadžerskome konstruiranju odnosa obitelji i škole, Bennett (2015) kao njegovu definiraću karakteristiku ističe naglasak na nastavnikovoj odgovornosti i roditeljskoj nadzornoj ulozi (*policing role*), što je osobito izraženo u obrazovnim sustavima koji su u znatnijoj mjeri od hrvatskoga podlegli marketizaciji obrazovanja. Zanimljivo, takvoj konstrukciji odnosa autorica pridaje i ovdje ranije analiziran deficitni pogled na obitelji radničke klase i s manjinskim identitetskim markerima, koje u tržišnoj utakmici ne pridonose snažnijemu pozicioniranju škole, što upućuje na to da tri teme (sve osim prve) generirane u ovome radu vjerojatno možemo držati nijansama istoga trenda, za koji autorica piše: "Jezik partnerstva, demokracije i osnaživanja roditelja često je središnji u menadžerskim konstrukcijama odnosa roditelja i nastavnika, ali iz njih mogu proizaći površni odnosi i bespomoćnost i roditelja i nastavnika" (Bennett, 2015, str. 31). Na slično miješanje diskursa demokratske participacije i konzumerističke kontrole u tekstovima upozoravaju i Vincent i Tomlinson (1997).

Temu *Poslujmo po procedurama!* organizirajući koncept čini fokus na procedure koje ranije spomenutu vladavinu prava i dužnosti podupiru, od kojih se mnoge tiču zaštite roditeljske pozicije kao financijera aktivnosti, ali i njihove "političke" uloge u donošenju bitnih odluka u školi preko vijeća roditelja ili predstavnika u školskome odboru. O neoliberalnome razumijevanju roditelja kao konzumenata usluga koje škola nudi ili organizira piše Dias (2005): provevši kvalitativno istraživanje u šest portugalskih osnovnih škola, opisuju tren-

dove korporatizacije odnosa obitelji i škole uslijed tržišnoga natjecanja škola, a značajno za temu ovoga rada, opisuje i novi model menadžmenta, u kojemu roditelji imaju bolji pristup informacijama i veći utjecaj na donošenje odluka. Iako se takva promjena (u odnosu na ranije nedodirljivu poziciju profesionalaca) može pozdraviti, autorica detaljno opisuje njezine negativne implikacije, gdje su roditelji u školama uključenima u istraživanje iskazivali preferencije prema određenim nastavnicima, gdje je otpuštanje nastavnika zbog roditeljskoga nezadovoljstva bilo nerijetko, a detektirani su i roditeljski pritisci na ravnatelje da školu vode poput dobro uhodane tvrtke (o implikacijama neoliberalne logike za rad školskoga psihologa usp. Szulevicz, 2018). Zanimljivo, i autorica povezuje ovaj oblik ustrojavanja odnosa s kontekstom u kojemu se neprivilegirane obitelji osjećaju nesigurno (Dias, 2002, Silva, 2001; oba prema Dias, 2005). U ovu je temu smješten kôd fizičke nazočnosti roditelja u školi, interpretiran kao odraz pedagoškoga formalizma, koji u nekoliko dokumenata u prvi plan stavlja individualne i grupne sastanke s roditeljima, dok drugi oblici suradnje ulaze u kategoriju *ostalo*. U dokumentnome apostrofiranju te nazočnosti roditelja u školi moguće je uočiti opasnost etiketiranja roditelja koji u ustanovi nisu fizički prisutni kao nezainteresiranih (v. primjerice u Vincent, 2017), pri čemu se ne uočavaju različiti načini na koje oni mogu podupirati djetetovo obrazovanje ili čak činjenica da roditelji takvu ulogu mogu prakticirati zbog djetetovih aktivnih nastojanja (v. primjerice u Edwards i Alldred, 2000).

Dosad napisano upućuje na to da četiri teme generirane ovom analizom mogu biti i dihotomno promatrane, s osnovnom demarkacijom *pedagogičnoga* (tema *Obrazujmo se zajedno!*) *spram neoliberalnoga shvaćanja odnosa obitelji i škole* (preostale tri teme). Shvaćene tako, prikazane su radi bolje preglednosti u Tablici 2, iz koje se vidi zasićenost kurikulumskih dokumenata objema reprezentacijama i inklinacija legislativnoga okvira neoliberalnoj reprezentaciji, a koja ujedno upozorava na to da *unutar* pojedinih dokumenata, zakona i podzakonskih akata postoje primjeri (*intradokumentne*) inkongruentnosti generiranih reprezentacija odnosa obitelji i škole (*drugo istraživačko pitanje*). Naravno, istraživačke odluke smještanja pojedinih kodova unutar određenoga pola dihotomije mogu biti predmetom rasprave (primjerice, može li se kôd *roditelj kao informirana strana* uzeti kao temelj pedagogično shvaćenih odnosa roditelja i škole), no holistički sagledani rezultati koje tablica donosi mogu se držati relevantnima i kada bi se pojedini kodovi podložni raspravi iz nje izuzeli.

Dokument	Pedagoškično reprezentiranje odnosa	Neoliberalno reprezentiranje odnosa
<i>Državni pedagoški standard osnovnoškolskog sustava odgoja i obrazovanja</i>	važnost suradnje s roditeljima; škola kao izvoriste zajedničkoga učenja i inicijative	prava roditelja; roditelj daje suglasnost
<i>Nacionalni kurikulum za osnovnoškolski odgoj i obrazovanje</i>	važnost suradnje s roditeljima; škola kao izvoriste zajedničkoga učenja i inicijative; roditelj kao podrška učeniku u školi	savjetodavna pomoć roditelju; "obiteljske okolnosti"; roditelj treba razumjeti školske procese
<i>Nacionalni kurikulum za umjetničko obrazovanje</i>	važnost suradnje s roditeljima; škola kao izvoriste zajedničkoga učenja i inicijative	roditelj kao informirana strana; roditelj treba razumjeti školske procese
<i>Nastavni plan i program za osnovnu školu</i>	važnost suradnje s roditeljima; škola kao izvoriste zajedničkoga učenja i inicijative; roditelj kao podrška učeniku i školi	prava roditelja; roditelj kao informirana strana; suradnja kao profesionalna obveza; savjetodavna pomoć roditelju; "obiteljske okolnosti"; roditelj treba razumjeti školske procese
<i>Okvir nacionalnoga kurikuluma</i>	važnost suradnje s roditeljima; škola kao izvoriste zajedničkoga učenja i inicijative; roditelj kao podrška učeniku i školi	roditelj kao informirana strana; potrebe roditelja sekundarne; roditelj treba razumjeti školske procese
<i>Pravilnik o izmjenama i dopunama Pravilnika o tjednim radnim obvezama učitelja i stručnih suradnika u osnovnim školama</i>		suradnja kao profesionalna obveza; nazočnost u fokusu
<i>Pravilnik o izvođenju izleta, ekskurzija i drugih odgojno-obrazovnih aktivnosti izvan škole (2)</i>	škola kao izvoriste zajedničkoga učenja i inicijative	roditelj kao informirana strana; roditelj kao korektiv; roditelj daje suglasnost; obveze roditelja
<i>Pravilnik o kriterijima za izricanje pedagoških mjera (2)</i>	škola kao izvoriste zajedničkoga učenja i inicijative; roditelj kao podrška učeniku i školi	roditelj kao informirana strana; roditelj opravdava izostanke
<i>Pravilnik o načinima, postupcima i elementima vrednovanja učenika u osnovnoj i srednjoj školi (2)</i>		prava roditelja; roditelj kao informirana strana; roditelj kao korektiv; suradnja kao profesionalna obveza; nazočnost u fokusu; obveze roditelja; roditelj treba razumjeti školske procese
<i>Pravilnik o pedagoškoj dokumentaciji i evidenciji te javim ispravama u školskim ustanovama</i>		roditelj kao informirana strana; suradnja kao profesionalna obveza; nazočnost u fokusu; "obiteljske okolnosti"
<i>Pravilnik o polaganju stručnog ispita učitelja i stručnih suradnika u osnovnom školstvu i nastavnika u srednjem školstvu</i>		suradnja kao profesionalna obveza; nazočnost u fokusu
<i>Pravilnik o tjednim radnim obvezama učitelja i stručnih suradnika u osnovnoj školi</i>		roditelj kao informirana strana; suradnja kao profesionalna obveza; nazočnost u fokusu; savjetodavna pomoć roditelju; "obiteljske okolnosti"
<i>Ustav Republike Hrvatske</i>		prava roditelja

(nastavlja se)

Dokument	Pedagogično reprezentiranje odnosa	Neoliberalno reprezentiranje odnosa
<i>Zakon o odgoju i obrazovanju u osnovnoj i srednjoj školi (5)</i>		prava roditelja; suradnja kao profesionalna obveza; roditelj kao informirana strana; roditelj kao korektiv; roditelj daje suglasnost; roditelj financira; roditelj odlučuje u ime djeteta; roditelj opravdava izostanke; (poneki) roditelj ima politički utjecaj; obveze roditelja; "obiteljske okolnosti"; sankcije roditelju
<i>Zakon o prosvjetnoj inspekciji</i>		suradnja kao profesionalna obveza stručnjaka; roditelj kao informirana strana; roditelj daje suglasnost; roditelj financira
<i>Zakon o stručno-pedagoškom nadzoru</i>		roditelj kao korektiv
<i>Zakon o udžbenicima i drugim obrazovnim materijalima za osnovnu i srednju školu</i>		roditelj daje suglasnost; roditelj financira

● **TABLICA 2**
Pedagogično i neoliberalno reprezentiranje odnosa obitelji i škole unutar pojedinih dokumenata

Ovakav prikaz transparentnije upućuje na postojanje različitih reprezentacija odnosa u različitim dokumentima, ali i unutar istoga dokumenta, što nije automatski problematično. Ako pogledamo, primjerice, *Nastavni plan i program za osnovnu školu*, s obzirom na sam opseg i intencije dokumenta, on očekivano adresira i prava roditelja i profesionalne obveze nastavnika i odgovornost stručnjaka za praćenje načina roditeljskoga podupiranja, s jedne, te suradnju kao način facilitiranja učenikove dobrobiti, s druge strane. Problematičnim se, međutim, može držati izostanak kritičke elaboracije napetosti koje se njihovim integralnim supostojanjem u formalno-pravnome okviru koji ustrojava rad stručnjaka javljaju, pri čemu odgojno-obrazovnome djelatniku ostaje tek vjerovati da diskursi prava i odgovornosti, traženja obiteljskih propusta, portretiranja roditelja kao financijera i korektiva, dominirajući većinom pravno obvezujućih dokumenata, neće ni na koji način ugroziti viziju suradnje u kojoj učitelji i roditelji "trebaju zajedno dijeliti društvenu odgovornost za optimalni razvoj i napredak djeteta i mlade osobe" (*Nacionalni kurikulum za umjetničko obrazovanje*), dominirajuću dokumentima koji imaju status fluidnoga i eksplicitno promjenjivoga *okvira* ili *plana*. Napisano dovodi do dva pitanja: prvo, jesu li dvije tradicije doista praktično teško pomirljive, kako im se u ovome radu na neki način teorijski pristupa, i drugo, koja je tradicija u ustrojavanju prakse dominantna, pri čemu oba pitanja nadmašuju dosege ovoga rada.

ZAKLJUČAK

Odustajući od "istinitoga" čitanja analiziranoga korpusa dokumentacije, u radu je ponuđeno ono autorsko, napravljeno prema transparentnoj refleksivnoj tematskoj analizi, koje za interesiranimima može poslužiti kao okvir za interpretaciju vla-

stita razumijevanja tematike na teorijskoj razini i propitivanje praktičnoga pozicioniranja u odnosima obitelji i škole ili pak nadležnima za promišljanje o latentnim značenjima formalno-pravnim okvirom komuniciranih poruka. Iako analiza nije poduzeta iz pravne perspektive, njezin pedagoški karakter korespondira s profesionalnim identitetom (u najširem smislu) stručnjaka čiji se rad ovim dokumentima ustrojava. Poduzeta analiza nacionalnih dokumenata, zakona i podzakonskih akata koji ocrtavaju okvir unutar kojega funkcioniraju odgojno-obrazovni djelatnici u osnovnome školstvu pokazala je da određenim tipovima dokumenata dominiraju određene reprezentacije odnosa obitelji i škole – zakoni i pravilnici, očekivano, dominantno adresiraju prava i obveze, procedure, sankcije i nadzor, dok okviri kurikulumu i planovi i programi bivaju bliži teorijsko-empirijski legitimiranome diskursu o optimalnim odnosima roditelja i škole. Snažno kritičko pozicioniranje spram te činjenice upućivalo bi na nerazumijevanje da svaki tip pisanoga akta ima svoju "jezičnu igru" unutar koje operira, osobito s obzirom na činjenicu da iza različitih tipova dokumenata primarno stoje različite znanosti (pedagojska spram pravne, primjerice). Iako očekivana, diskrepancija je problematična iz najmanje dvaju razloga. Prvi, jer u kulturi motrenja i straha od pogreške, kako Crozier (1998) opisuje odnose obitelji i škole, upravo diskurs koji dominira zakonima i pravilnicima, više obvezujućima od kurikulumu i planova, može postati dominantan, jednostavno zato što nudi siguran okvir za djelovanje i jasne sankcije za prijestupe, pri čemu humanistička vizija odnosa obitelji i škole, portretirana u kurikularnim dokumentima, koji nemaju snagu zakona ni pravilnika, nego su razvojni okvir koji škola (kako je u *Uvodu* pokazano, na različite načine) prilagođava vlastitim potrebama, može ostati "lista želja", koje dolaze na red tek pošto se "ispoštuju procedure". Kako Vincent i Tomlinson (1997) ističu, nastavnici mogu uroniti u diskurs profesionalizma koji roditelje portretira kao problem. U situaciji u kojoj dokumentima koji ustrojavaju rad stručnjaka, koje su obvezni dobro poznavati (između ostaloga, dio su stručnoga ispita; čl. 5 *Pravilnika o polaganju stručnog ispita učitelja i stručnih suradnika u osnovnom školstvu i nastavnika u srednjem školstvu*, 2003), dominiraju diskursi obveza, suglasnosti, informiranja i sl., takvo je pozicioniranje odnosa obitelji i škole to lakše internalizirati, jer tehnokratska logika sve više prožima sustav odgoja i obrazovanja, do mjere da se može činiti kako je, primjerice, rješavanje problema iscrpnom komunikacijom, davanje usmenoga pristanka/pristanka ogluhom ili pak intuitivno umjesto procedurom propisano djelovanje anakrono ili barem riskantno pristupanje odgojno-obrazovnoj zbilji. Drugi razlog problematičnosti ovakve distribucije reprezen-

tacija jest i zanimljiva činjenica da su zakoni i pravilnici prilično kongruentni u neoliberalnoj reprezentaciji odnosa, dok obrnuto ne vrijedi u istoj mjeri: kod kurikulumskih dokumenata, iako dominira pedagojska, mogu se primijetiti i utjecaji neoliberalne reprezentacije – analize koje će biti poduzimane u budućnosti pokazat će je li riječ o propulzivnome trendu.

Pitanje postavljeno u *Uvodu* – produciraju li dokumenti zbilju ili je tek reflektiraju – ostaje otvorenim, jer analize dokumenata, kako Janssen i Vandenbroeck (2018) upozoravaju, imaju teorijsku, no ne i empirijsku relevantnost. Na tome tragu sam postupak istraživanja predstavlja njegovo ograničenje, jer se dokumentima, usto *selektiranima*, pristupa kao da *ne bivaju interpretirani* od profesionalaca koji ih prevode u svoje djelovanje. Dio odgovora na postavljeno pitanje o odnosu dokumenata i pedagoške prakse moglo bi ponuditi empirijsko istraživanje s odgojno-obrazovnim djelatnicima, usmjereno na to kako se dokumenti interpretiraju i potom primjenjuju u praksi, a značajni bi mogli biti i glasovi roditelja, donoseći opise manifestacije različitih paradigmi, osobito pokroviteljske, u življenoj svakodnevici obitelji i škole.

BILJEŠKE

¹ Pregled dodatnih klasifikacija interakcija između obitelji i škole v. u Yemini i sur. (2016); za tipologiju roditeljske uključenosti usmjerenu na djecu i mlade v. u Edwards i Alldred (2000).

² Iako je istraživanju nemoguće pristupiti kao *tabula rasa* jer naša znanja i iskustva oblikuju način na koji će kvalitativno istraživanje biti provedeno, pisan prije induktivne analize dokumentacije koja će biti predstavljena u nastavku, ovaj je dio nastojao uvažiti jedan od postulata utemeljene teorije, koji znanstvenike odvraća od ekstenzivnoga proučavanja literature prije provođenja empirijskoga istraživanja ne bi li ostali što otvoreniji prema onome što sami podaci nude (Glaser i Holton, 2004). Zbog toga se u *Uvodu* ne nastoji uspostaviti klasifikaciju mogućih uloga roditelja u literaturi.

³ Naravno, moguće je pretpostaviti i obrnut smjer utjecaja, u kojemu *pedagoška zbilja ustrojava dokumentaciju*: Ietcu-Fairclough (2008, prema Lewis, 2021) piše o *strateškome manevriranju*, pod kojim razumijeva nastojanje pomirenja različitih (političkih) očekivanja u procesu donošenja propisa. Moguće je spekulirati i o pedagoškoj svakodnevici kao *korektivnome faktoru* progresivnim teorijskim ili obrazovnopolitičkim konceptualizacijama, koje bivaju reducirane na temelju prepoznatih ograničenja sustava.

⁴ Ovo pitanje ujedno implicira *interdokumentnu inkongruentnost reprezentacija*.

⁵ <https://mzo.gov.hr/pristup-informacijama/dokumenti-zakonski-i-podzakonski-akti-2080/2080> (27. 7. 2022. – popis dokumenata objavljenih na stranici toga datuma dostupan na zahtjev). Na ovoj su poveznici dostupne godine objave svih dokumenata i njihovih relevantnih dopuna i izmjena.

⁶ U nastavku rada će se sve navedeno nazivati *dokumentima*.

⁷ <https://mzo.gov.hr/istaknute-teme/odgoj-i-obrazovanje/nacionalni-kurikulum/nacionalni-kurikulumi/531> (28. 7. 2022.).

⁸ *Odluku o donošenju kurikuluma za nastavne predmete te međupredmetne teme koji se primjenjuju od školske godine 2019./2020. tretira se ovdje kao jedan dokument, iako on vodi na poveznicu na kojoj se potom navode svi pojedinačni kurikulumi.*

⁹ Abecedni popis dokumenata, uz za temu relevantne izmjene i dopune zakona navedene u zagradi, vidljiv je u Tablici 2.

¹⁰ Mogućnost korištenja tematske analize na obrazovnopoličkim dokumentima spominju primjerice Herzog i sur. (2019).

¹¹ Inicijalne teme bile su: *Roditelj na poziciji obiteljskoga CEO-a, Roditelj na promatračnici, Škola na promatračnici, Roditelj u prvoj klupi, Roditelj u zadnjoj klupi.*

¹² Revidirane teme bile su: *Roditelj kao obiteljski CEO, Tko ima daleko-zor i povećalo? (Roditelj na promatračnici vs. škola na promatračnici) i Gdje roditelj sjedi? (Roditelj u prvoj klupi vs. roditelj u zadnjoj klupi).*

¹³ Podtekst naziva ove teme čini domaći priručnik *Pomozimo im rasti* (Milanović, 1997).

LITERATURA

Amatea, E. S. (2009). From separation to collaboration: The changing paradigm of family-school relations. U E. S. Amatea (Ur.), *Building culturally responsive family-school relationships* (str. 19–50). Pearson.

Baranović, B. (2015). Školski kurikulum za obvezno obrazovanje u Hrvatskoj i u drugim europskim zemljama. U B. Baranović (Ur.), *Školski kurikulum. Teorijski i praktični aspekti* (str. 15–48). Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.

Bartulović, M. i Kušević, B. (2016). *Što je interkulturno obrazovanje? Priručnik za nastavnike i druge znatiželjnike*. CMS.

Bennett, B. (2015). *Policies and practices of parental involvement and parent-teacher relations in Irish primary education: A critical discourse analysis*. University College Dublin. <http://dissertations.umi.com/ucd:10042>

Bentham, J. (2014). *Panoptikon ili nadzorna zgrada*. Mediterran Publishing.

Braun, V. i Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>

Braun, V. i Clarke, V. (2022). *Thematic analysis. A practical guide*. SAGE. https://doi.org/10.1007/978-3-319-69909-7_3470-2

Braun, V., Clarke, V. i Hayfield, N. (2022). 'A starting point for your journey, not a map': Nikki Hayfield in conversation with Virginia Braun and Victoria Clarke about thematic analysis. *Qualitative Research in Psychology*, 19(2), 424–445. <https://doi.org/10.1080/14780887.2019.1670765>

Bučević, P. i Somolanji Tokić, I. (2021). Pedagoška dokumentacija i zakonodavni okvir ranog i predškolskog odgoja i obrazovanja u Republici Hrvatskoj. *Školski vjesnik: časopis za pedagoškijsku teoriju i praksu*, 70(1), 225–248. <https://doi.org/10.38003/sv.70.1.7>

Crozier, G. (1998). Parents and schools: Partnership or surveillance? *Journal of Education Policy*, 13(1), 125–136. <https://doi.org/10.1080/0268093980130108>

Dias, M. (2005). Market trends and the dilemmas of parental participation in schools. *Aula Abierta*, (85), 185–204. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=2044885>

Edwards, R. i Alldred, P. (2000). A typology of parental involvement in education centring on children and young people: Negotiating familialisation, institutionalisation and individualisation. *British Journal of Sociology of Education*, 21(3), 435–455. <https://doi.org/10.1080/713655358>

Epstein, J. L. (1992). *School and family partnerships. Report No. 6*. Baltimore. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED343715.pdf>

Glaser, B. G. i Holton, J. (2004). Remodeling grounded theory. *Forum: Qualitative Social Research*, 5(2). <https://doi.org/10.17169/fqs-5.2.607>

Gofen, A. i Blomqvist, P. (2014). Parental entrepreneurship in public education: A social force or a policy problem? *Journal of Education Policy*, 29(4), 546–569. <https://doi.org/10.1080/02680939.2013.858275>

Harrits, G. S. i Møller, M. Ø. (2014). Prevention at the Front Line: How home nurses, pedagogues, and teachers transform public worry into decisions on special efforts. *Public Management Review*, 16(4), 447–480. <https://doi.org/10.1080/14719037.2013.841980>

Herzog, C., Handke, C. i Hitters, E. (2019). Analyzing talk and text II: Thematic analysis. U H. Van den Bulck, M. Puppis, K. Donders i L. Van Audenhove (Ur.), *The Palgrave Handbook of methods for media policy research* (str. 385–401). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-030-16065-4_22

Hoover-Dempsey, K. V. i Sandler, H. M. (1995). Parental involvement in children's education: Why does it make a difference? *Teachers College Record*, 97(2), 310–331. <https://doi.org/10.1177/016146819509700202>

Hornby, G. (2000). *Improving parental involvement*. Continuum.

Janssen, J. i Vandenbroeck, M. (2018). (De)constructing parental involvement in early childhood curricular frameworks. *European Early Childhood Education Research Journal*, 26(6), 813–832. <https://doi.org/10.1080/1350293X.2018.1533703>

Kušević, B. (2017). Nacrtajte mi jednu idealnu obitelj... Hegemonijske konstrukcije idealne obitelji u crtežima studenata pedagogije. *Školski vjesnik: časopis za pedagoškijsku teoriju i praksu*, 66(3), 309–327.

Lewis, Z. (2021). Policy and the image of the child: A critical analysis of drivers and levers in English early years curriculum policy. *Early Years*, 41(4), 321–335. <https://doi.org/10.1080/09575146.2018.1501552>

Ljubetić, M. (2014). *Od suradnje do partnerstva obitelji, odgojno-obrazovne ustanove i zajednice*. Element.

Milanović, M. (Ur.) (1997). *Pomozimo im rasti: priručnik za partnerstvo odgojitelja i roditelja u programu psihosocijalne potpore djeci predškolske dobi*. Ministarstvo prosvjete i športa Republike Hrvatske.

Peressini, D. D. (1998). The portrayal of parents in the school mathematics reform literature: Locating the context for parental involve-

ment. *Journal for Research in Mathematics Education*, 29(5), 555–582. <https://doi.org/10.2307/749733>

Pravilnik o polaganju stručnog ispita učitelja i stručnih suradnika u osnovnom školstvu i nastavnika u srednjem školstvu (2003). *Narodne novine*, 88/2003. https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2003_05_88_1135.html (29. 7. 2022.)

Puzić, S. (2015). Školski kurikulumi u Hrvatskoj: primjeri i iskustva. U B. Baranović (Ur.), *Školski kurikulum. Teorijski i praktični aspekti* (str. 63–86). Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.

Smith, W. C. i Rowland, J. (2014). Parent trigger laws and the promise of parental voice. *Journal of School Choice*, 8(1), 94–112. <https://doi.org/10.1080/15582159.2014.875415>

Szulevicz, T. (2018). Psychologists in (neoliberal) schools – What kind of marriage? *Integrative Psychological and Behavioral Science*, 52, 366–376. <https://doi.org/10.1007/s12124-018-9444-8>

Vincent, C. (2017). 'The children have only got one education and you have to make sure it's a good one': Parenting and parent–school relations in a neoliberal age. *Gender and Education*, 29(5), 541–557. <https://doi.org/10.1080/09540253.2016.1274387>

Vincent, C. i Tomlinson, S. (1997). Home–school relationships: 'The swarming of disciplinary mechanisms'? *British Educational Research Journal*, 23(3), 361–377. <https://doi.org/10.1080/0141192970230308>

Yemini, M., Ramot, R. i Sagie, N. (2016). Parental 'intrapreneurship' in action: Theoretical elaboration through the Israeli case study. *Educational Review*, 68(2), 239–255. <https://doi.org/10.1080/00131911.2015.1067882>

Representations of Family and Primary School Relations in National Documents, Laws, and Sub-Legal Acts

Barbara KUŠEVIĆ
Faculty of Humanities and Social Sciences,
University of Zagreb, Zagreb, Croatia

The aim of this research is to describe how family and school relations are represented in national documents, laws, and sub-legal acts that organise the primary education sector. The research is based on a qualitative research paradigm and documentation analysis procedure. A reflexive thematic analysis was carried out on 17 documents, laws and sub-legal acts relevant to primary school education in the Republic of Croatia, which resulted in four basic representations of the relations between family and school, placed in the context of humanistic, legalistic, procedural and patronising constructions of their relations. Further

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 32 (2023), BR. 3,
STR. 537-559

KUŠEVIĆ, B.:
REPREZENTACIJE...

analysis revealed examples of incongruity in the generated representations of family and school relations within documents, as well as the deviation of individual representations from recent knowledge about the optimal positioning of family and school relations. The conclusion discusses the practical implications of the obtained findings and potential directions of an empirical approach to the described problem.

Keywords: parental role in education, educational politics, curriculum analysis, reflexive thematic analysis

Međunarodna licenca / International License:
Imenovanje-Nekomercijalno / Attribution-NonCommercial

UPUTE SURADNICIMA

1. Profil časopisa

Časopis *Društvena istraživanja* njeguje tematsku i disciplinarnu otvorenost i stoga se u njemu objavljuju radovi iz različitih društvenih i humanističkih disciplina: sociologije, psihologije, politologije, povijesti, prava, ekonomije, demografije, lingvistike i ostalih disciplina.

Časopis objavljuje teorijske, empirijske i pregledne radove, a s obzirom na široki krug čitatelja, prednost imaju radovi s temama koje su od šireg društvenog i međunarodnog interesa, posebice empirijska istraživanja, te komparativna međunarodna istraživanja koja nisu lokalno specifična i tematski usko specijalizirana.

Samo oni rukopisi koji su zadovoljavajuće znanstvene kvalitete i koji su u skladu s tematskim ciljevima i područjima *Društvenih istraživanja* upućuju se u postupak recenziranja.

2. Slanje rukopisa

Uredništvo prima isključivo neobjavljene rukopise na hrvatskom ili engleskom jeziku. Rukopisi se Uredništvu dostavljaju samo u elektroničkom obliku putem sustava za uređivanje časopisa (Open Journal System) na mrežnim stranicama časopisa: <http://www.pilar.hr/drustvena-istrazivanja>. Časopis autorima ne naplaćuje troškove zaprimanja, recenziranja ili objavljivanja radova.

Časopis podržava otvoreni pristup, što znači da je cijeli sadržaj slobodno dostupan bez naplaćivanja korisnicima ili njihovim institucijama.

Autori su odgovorni za originalnost i autorstvo svojeg rukopisa i trebaju se ponašati u skladu s etičkim načelima i pravilima znanstvenog poštenja za autore Europske udruge znanstvenih urednika (EASE) <http://www.ease.org.uk/wp-content/uploads/2015/12/EASE-Guidelines-2017-Croatian.pdf>.

3. Što objavljujemo?

Časopis *Društvena istraživanja* objavljuje:

- znanstvene članke (izvorne znanstvene radove i pregledne znanstvene radove) ukupne duljine do 7000 riječi bez sažetaka);
- prikaze knjiga i skupova do 2000 riječi.

Iznimno, časopis objavljuje stručne članke i prethodna priopćenja.

Časopis objavljuje povremeno tematske brojeve. Poziv za tematske brojeve kontinuirano je otvoren.

4. Recenzijski postupak

Svi rukopisi prolaze prvu uredničku provjeru u cilju procjene udovoljava li rukopis znanstvenim i uredničkim standardima časopisa, te uklapa li se u ciljeve i teme časopisa. Svi rukopisi koji prođu prvu uredničku kontrolu podliježu dvostrukoj slijepoj recenziji (eng. *double-blind review*).

Nakon zaprimljenih recenzija autori uz novu verziju rukopisa Uredništvu trebaju dostaviti i popratno pismo u kojem navode koje su prijedloge recenzenata uvažili i kako, a koje ne (uz obrazloženje i argumentaciju).

5. Provjera sličnosti i Creative Commons licencom

Svi zaprimljeni rukopisi podvrgavaju se rutinskom otkrivanju sličnosti s postojećom literaturom (plagiranje i samoplagiranje) pomoću iThenticate Similarity Check program: <https://www.crossref.org/services/similarity-check/>.

Radovi objavljeni u časopisu licencirani su pod CC-BY-NC Creative Commons licencom.

MOLIMO SURADNIKE DA POŠTUJU SLJEDEĆE UPUTE

Radovi

1. Opseg rada (uključujući bilješke, bibliografiju i mjesta za grafičke priloge) ne bi trebao prelaziti 7000 riječi.
2. Tekst treba biti oblikovan dvostrukim proredom, sve stranice trebaju biti numerirane.
3. Na prvoj stranici rada treba pisati ime i prezime autora, naziv i adresa ustanove u kojoj je autor/ica zaposlen, *e-mail* adresa i naslov rada ispisan velikim slovima (Uredništvo će ove podatke izbrisati prije slanja rukopisa na recenzije).
4. Časopis koristi APA stil (Publication Manual of the American Psychological Association, 7th edition – <http://www.apastyle.org/>) za oblikovanje referenci u tekstu i u popisu literature.
5. U popisu literature (bibliografiji), treba navesti pune podatke o svim radovima koji se spominju u tekstu, ujedno u popisu literature trebaju biti samo oni izvori koji se spominju i u tekstu. Radovi se navode abecednim redom prema prezimenima autora i kronološkim redom za radove istog autora. Ako se navodi više radova istog autora, koji imaju istu godinu izdanja, treba ih razlikovati slovima (a, b, c itd.) iza godine izdanja. U slučaju zajedničkog rada više autora, u popisu literature ne koristi se oblik "i suradnici", nego se navode svi autori. Ako se radi o člancima ili bibliografskim jedinicama koje imaju DOI, u popisu literature na kraju treba navesti i DOI broj za svaku od tih referenci. DOI broj može se provjeriti preko CrossRef servisa na adresi <http://www.crossref.org/SimpleTextQuery/>. Za ostale mrežno dostupne radove potrebno je, nakon dostupnih osnovnih referenci (naslova, autora itd.), navesti mrežni izvor (<http://...>).
6. Radovima treba biti priložen sažetak na engleskom jeziku, a autori iz Hrvatske trebaju priložiti i sažetak na hrvatskom jeziku. Sažetak ne bi trebao prelaziti 180 riječi, te treba upućivati na svrhu rada, upotrijebljenu metodologiju, najvažnije rezultate i zaključak. Autori trebaju navesti do pet ključnih riječi.
7. Grafički prilozi (tablice, slike i sl.) trebaju biti crno-bijeli, numerirani po redoslijedu, imati naslov, te spremljeni u izvornom formatu. Njihovu veličinu i složenost valja prilagoditi formatu časopisa kako bi se jasno vidjeli svi elementi. Grafički prilozi dio su rukopisa i trebaju biti priloženi unutar teksta. Iznimno mogu biti na kraju rukopisa, a njihov položaj unutar rukopisa mora biti precizno naznačen.

Oblikovanje referenci u tekstu prema APA stilu

Izvore treba navoditi u tekstu, a ne u bilješkama. Referenca se stavlja u zagrade i sadrži prezime autora, godinu izdanja, te, ako je riječ o citatu, broj stranice; na primjer:

(Mumford, 1968) ili
Mumford (1968) ili
(Mumford, 1968, str. 99).

Ako rad ima dva autora, treba navesti oba, na primjer:

(Berger i Luckmann, 1992).

Ako rad ima tri ili više autora već kod prvog citiranja koristi se oblik "i suradnici", na primjer:

(Prelog i sur., 1979) ili
Prelog i sur. (1979).

Sve reference u tekstu navode se kao i prvi put, odnosno ne koriste se oblici poput "ibid.", "op. cit." i slično. Autorima se sugerira da bilješke rezerviraju isključivo za komentiranje ili dopunu rečenog u tekstu.

Izrada popisa literature prema APA stilu – primjeri

Knjiga – jedan autor:

Mumford, L. (1968). *Grad u historiji*. Naprijed.

Knjiga – više autora:

Portes, A. i DeWind, J. (2008). *Rethinking migration: New theoretical and empirical perspectives*. Berghahn Books.

Rad iz zbornika:

Štambuk, M. (2002). Selo u europskom iskustvu. U M. Štambuk, I. Rogić i A. Mišetić (Ur.), *Prostor iza* (str. 363–390). Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Članak u časopisu s DOI brojem:

Raboteg-Šarić, Z. i Pećnik, N. (2010). Stavovi prema samohranom roditeljstvu. *Revija za socijalnu politiku*, 17(1), 5–25. <https://doi.org/10.3935/rsp.v17i1.889>

Članak u časopisu bez DOI broja:

Klempić Bogadi, S. i Podgorelec, S. (2011). Sociogeografske promjene u malim otočnim zajednicama – primjer otoka Zlarina. *Geoadria*, 16(2), 189–209. http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=119558

Neobjavljena doktorska disertacija:

Prezime, X. (Godina). *Naslov disertacije*. (Neobjavljena doktorska disertacija). Naziv institucije.

Objavljeno izlaganje sa skupa:

Šundalić, A. i Pavić, Ž. (2011). Obrazovanje i karijera: nastajanje novog identiteta Slavonije i Baranje. U A. Šundalić, K. Zmaić i T. Sudarić (Ur.), *Gospodarske i kulturne odrednice regionalnog identiteta*. Izlaganje sa skupa Globalizacija i regionalni identitet 2011, Osijek, 16.–17. rujna 2011. (str. 99–113). Osijek: Ekonomski i Poljoprivredni fakultet.

Zakoni:

Zakon o lokalnoj i područnoj samoupravi. *Narodne novine*, 33/2001, 129/2005.

Članak u novinama (autor nije potpisan):

Naslov članka. (Datum izdavanja). *Naziv novina*, str. xx.

Članak u novinama (autor je potpisan), elektronički izvor:

Šakić, T. (2010, 20. svibnja). Filmski život književnih djela. *Vijenac*, 423. Dostupno na http://www.matica.hr/Vijenac/vijenac423.nsf/AllWebDocs/Filmski_zivot_knjizevnih_djela

Ostali primjeri mogu se vidjeti na <http://www.apastyle.org/>. Detaljnije upute dostupne su na internetskoj stranici časopisa: <http://drustvena-istrazivanja.pilar.hr/index.php/drustvena-istrazivanja/index>

INSTRUCTIONS FOR CONTRIBUTORS

1. Scope of the journal

Društvena istraživanja publishes works from various social and humanistic disciplines: sociology, psychology, politics, history, law, economics, demography, linguistics and other disciplines. The journal publishes theoretical, empirical and review articles, and priority is given to articles that are of wider social and international interest, in particular empirical research and international comparative research that are not locally specific and thematically narrowly specialized.

Only manuscripts of sufficient quality that meet the aims and scope of *Društvena istraživanja* will be reviewed.

2. Submission of the manuscript

Editorial board receives only unpublished manuscripts in Croatian or English. Manuscripts should be submitted only in electronic form online via the Open Journal System: <http://www.pilar.hr/drustvena-istrazivanja/>.

There are no fees payable to submit or publish in this journal. The journal supports an open approach, which means that all of its contents are freely available without charging to users and their institutions.

Authors are responsible for the originality and authorship of their manuscripts and should behave in accordance with the ethical principles and rules of scientific honesty for the authors of the European Association of Scientific Editors (EASE): <http://www.ease.org.uk/wp-content/uploads/2015/12/EASE-Guidelines-2017-English.pdf>.

3. What do we publish?

Društvena istraživanja publishes:

- Scientific articles (original scientific articles and review articles (up to 7,000 words without abstract);
- Reviews of books and conferences (full-length up to 2,000 words).

Exceptionally, the journal publishes professional articles and short communications. The journal publishes periodically special thematic issues. Call for proposal for thematic issue is continually open.

4. Peer Review Policy

All manuscripts undergo initial editorial check in order to assess whether the manuscript comply with the scientific and editorial standards of the journal, and if it fits in the objectives and themes of the journal.

Those manuscripts that pass this initial scrutiny are sent to a double blind review. After receiving the reviewers' reports, the authors, in addition to the new version of the manuscript, submit to the Editorial board a cover letter stating which reviewers' proposals were accepted and in what way, and which were not (with explanation and argumentation).

5. Similarity check and creative commons license

All received manuscripts are subject to routine disclosure of similarity with exiting literature (plagiarism and self-plagiarism) through iThenticate Similarity Check program: <https://www.crossref.org/services/similarity-check/>). Papers published in the journal are licensed under the Creative Commons license CC-BY-NC.

CONTRIBUTORS ARE REQUESTED TO CONSIDER THE FOLLOWING

Articles

1. The length of articles (including references, notes, figures and tables) should not exceed 7000 words.
2. Contributions should be double-spaced and all pages should be numbered.
3. The first page should contain the author's name and surname, the name and address of the institution in which the author is employed, and the title of the article written in capital letters (The Editorial board will delete this information before sending the manuscript to be reviewed).
4. The journal uses APA style (Publication Manual of the American Psychological Association, 7th edition – <http://www.apastyle.org/>) to format references in the text and bibliography.
5. In the reference list or bibliography, the author should provide full references for all the works mentioned in the text; also, the reference list should contain only those sources mentioned in the text. They should be listed alphabetically according to the surname of the author, and chronologically if a particular author has more than one work. If several works by the same author were published in the same year, they should be differentiated by letters (a, b, c, etc.) following the year of publication. If a work was written by several authors, all authors should be listed instead of using "et al." or "and collaborators".

When an article or bibliographic record has a DOI, use the DOI number in the reference list (it is possible to look up the DOI number here: <http://www.crossref.org/SimpleTextQuery/>).

For works accessible through the internet, the main information (title, author etc.) and the source (<http://>) should be provided.

6. A summary written in Croatian and English should also be included. The summary should not exceed 180 words and should indicate the aim of the work, the methodology used, and the most important findings and conclusions. Authors should specify up to five key words.
7. Graphical appendices (tables and graphs) need to be in black and white, saved in original format, with their size and complexity adjusted to the format of the Journal so that all elements are clear and visible. They must be numbered consecutively in order of appearance and include title. The graphic appendixes are part of the manuscript and should be enclosed in the text. Exceptionally, they may be placed at the end of the manuscript, while their exact position should be indicated in the text of the manuscript.

Formatting references in the text according to APA style

The sources should be cited in the text, not in the footnotes. The reference should be in brackets, containing the author's surname and year of publication e.g.:

(Mumford, 1962) or
Mumford (1962).

The page number should be included for quotations or references to books e.g.:
(Mumford, 1962, p. 99).

If the reference was written by two authors, both should be mentioned e.g.:
(Berger & Luckmann, 1992).

If the work was written by three or more authors, the form "et al." is used from the first citation on, e.g.:
(Prelog et al., 1979) or
Prelog et al. (1979).

All references in the text should be given as they were given the first time, i.e., forms such as "Ibid.", "Op. cit." and the like, are not used. Authors should use footnotes exclusively for commenting on or expanding on what is referred to in the text.

The reference list should be written in APA style as in the following examples.

Book – one author:

Mumford, L. (1962). *The city in history*. Harcourt, Brace & World, Inc.

Book – several authors:

Portes, A., & DeWind, J. (2008). *Rethinking migration: New theoretical and empirical perspectives*. Berghahn Books.

Work from an anthology:

Greenberg, M., & Hughes-Evans, D. (1980). Air pollution. In J. Aldrich (Ed.), *Atmosphere, weather and climate* (Vol. 3, pp. 35–75). Methuen.

Article in a journal with a DOI number:

Leach, S., & Lowndes, V. (2007). Of roles and rules. Analysing the changing relationship between political leaders and chief executives in local government. *Public Policy and Administration*, 22(2), 183–200. <https://doi.org/10.1177/0952076707075892>

Article in a journal without a DOI number:

Galešić, M., & Stepanić, J. (2003). Toward parameterisation of E-mail mediated communication. *Interdisciplinary Description of Complex Systems – INDECS*, 1(1–2), 54–65. <http://indecs.znanost.org>

Unpublished doctoral dissertation:

Surname, X. (Year). *Title of dissertation*. (Unpublished doctoral dissertation). Name of institution.

Published conference paper:

Author of Paper, A., & Author of Paper, B. (Year, Month date). Title of paper. In A. Editor, B. Editor, & C. Editor, *Title of published proceedings*. Paper presented at Title of Conference: Subtitle of Conference, Location (inclusive page numbers). Place of publication: Publisher.

Laws and regulations:

Act on vocational rehabilitation and employment of persons with disabilities.
Official Gazette, 143/2002, 33/2005.

Article in newspaper (unsigned):

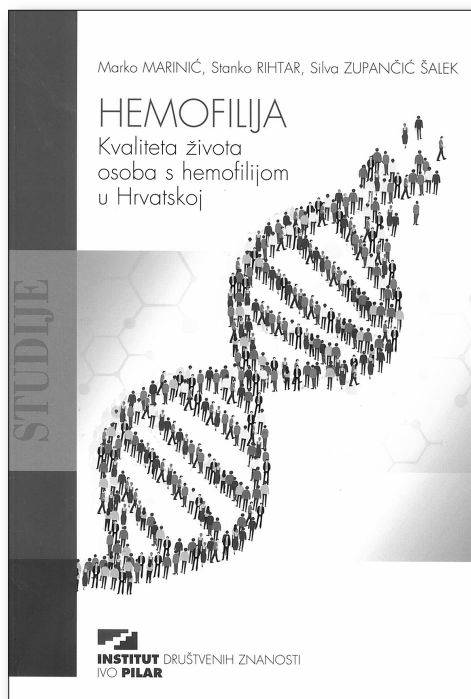
Article title. (Date of issue). *Name of newspaper*, p. xx.

Article in newspaper (signed by author), electronic source:

Author, A. A. (Year, Month, Day). Title of article. *Title of newspaper*. Available at URL of specific article.

Other examples can be found at <http://www.apastyle.org/>. More detailed instructions are available on the journal's website: <http://drustvena-istrzivanja.pilar.hr/index.php/drustvena-istrzivanja/index>.

NOVA IZDANJA INSTITUTA PILAR

U dvojezičnoj su studiji prikazani medicinski aspekti hemofilije i rezultati anketnog istraživanja u sklopu projekta *HEMOQoL – Kvaliteta života odraslih osoba s hemofilijom u Hrvatskoj – Medicinski i psihosocijalni aspekti.*

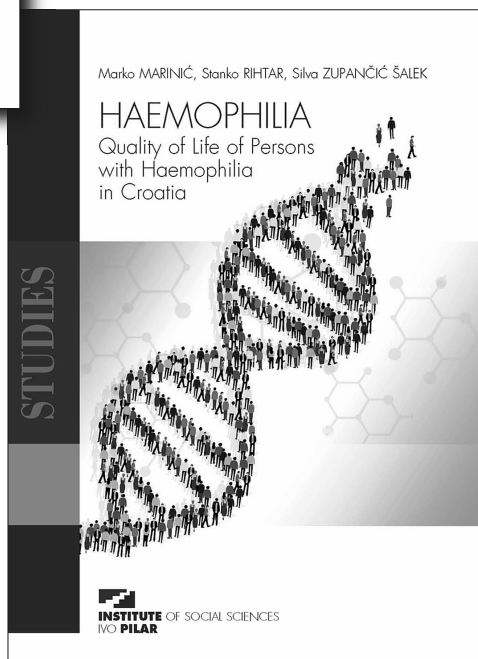
HEMOFILIJJA
Kvaliteta života osoba s hemofilijom
u Hrvatskoj

Marko Marinić, Stanko Rihtar,
Silva Zupančić Šalek

Biblioteka STUDIJE. – Knjiga 45.

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar;
Društvo hemofilicara Hrvatske;
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti

Zagreb, 2023., 212 str.

IZDANJA INSTITUTA MOŽETE NARUČITI KOD NAŠEG DISTRIBUTERA:

On-line Superknjižara, <http://www.superknjizara.hr>

Više o svim izdanjima na <http://www.pilar.hr>

